

Жаңы Ала-Тоо

2012, 11 (43)

АДАБИЙ-КӨРКӨМ ЖУРНАЛ
кыргыз жана орус тилдеринде

Директор, башкы редактор Тилек МУРАТАЛИЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫК ЖАМААТ:

Айдарбек САРМАНБЕТОВ – башкы редактордун орун басары

Алым ТОКТОМУШЕВ – редактор

Жакин ТЕҢИРБЕРГЕНОВА – корректор

Рахим ТӨЛӨБЕКОВ – дизайнер

Салтанат ҮРКҮМБАЕВА – дизайнер

РЕДАКЦИЯНЫН ДАРЕГИ:

720031, Бишкек шаары, М. Горький к. – 1. Тел: 53-08-84. E-mail: Jany.alatoo@gmail.com

Күбөлүк: № 1510

Кол жазмаларга пикир айтылбайт жана кайтарылып берилбейт. Редакция бардык авторлор жана заказчылар (китеп, жарнама, плакат, буклет ж.б.) менен кызматташууга дайыма кызыкдар.

Журнал редакциянын басма-компьютердик борборунда даярдалды.

УРМАТТУУ ОКУРМАНДАР!

**БАРДЫК ПОЧТА ТҮЙҮНДӨРҮНДӨ «ЖАҢЫ АЛА-ТОО» ЖУРНАЛЫНА
2012-ЖЫЛ ҮЧҮН ЖАЗЫЛУУ ЖҮРҮП ЖАТАТ.**

Жазылуу индекси – 77324

3 айга – 240 сом (редакциялык баа)

**«ЖАҢЫ АЛА-ТОО» ЖУРНАЛЫН 1-САНЫНАН БАШТАП ОКУЙМ
ДЕГЕН ОКУРМАНДАР РЕДАКЦИЯДАН АЛЫШСА БОЛОТ.**

Терүүгө 01.11.2012-ж. берилди. Басууга 30.11.2012-ж. кол коюлду. Форматы 70x100¹/₁₆.
Көлөмү 14 б.т. Заказ № 971. Нускасы 2000.

Бул санда

Төрөкан МИСКЕН Кыяматтык карыз	3	Василий Васильевич РАДЛОВ Кара-киргизы	148
Акбар РЫСКУЛОВ Ар кыл жылдын ырлары	15	Ысмайыл БОРОНЧИЕВ Элдик өнөрдүн башаты	153
Топчугүл ШАЙДУЛЛАЕВА Кызыл өрүк	24	Лао ШЭ Кара сөз каражаттары	161
Райкүл МАМЫРОВА Ырлар... ..	38	Жаныбек АБДРАЗАКОВ Эрөөл	166
Самат САРАЛАЕВ Ырлар	40	Сарман АСАНБЕКОВ Улуу өнөрдүн уюткусунда	169
Ракман БЕРДИЕВ Бийман кемик	44	Жалил АБДЫКАДЫРОВ Ырлар.....	175
Зордун САБИР Айлакер ажы	54	Өскөн ДАНИКЕЕВ Алгачкы төрага	179
Лайли ҮКҮБАЕВА «Тарыхтын актай барактарына» жаңы сүртүмдөр	74	Жумакадыр КАРАМОЛДОЕВ Эпосторду эске алсак	189
Турсьнай ОРАЗБАЕВА Ырлар	81	Апааттан кайтпаган атам, армандуу апам	199
Лев Николаевич ТОЛСТОЙ Хаджи-Мурат	85	Аваз ЖОКЕЙ Асыл апа, артист эже жана «Бони М».....	204
Сабырбек КҮРҮЧБЕКОВ Мелодии арчи	122	Памир кыргыздарынын сөз казынасынан.....	214
Андрей Платонович ПЛАТОНОВ Возвращение.....	127	Адабият жаңылыктары	223

Мукабанын биринчи бетинде улуу комузчу Карамолдо ОРОЗОВ.

Төрөкан МИСКЕН

(Өз аты-жөнү Сатыбалды Ешпулатов) 1951-жылы Ташкент облусунда туулган.

Кыргыз мамлекеттик университетин 1972-жылы бүтүргөн. Маалыматтык технологиялар боюнча адис. Техника илиминин кандидаты. Учурда Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин доценти.

1989-жылдан тартып, адабият майданында эмгектенип келет. Орус, кыргыз тилдеринде жазат. «Назима» китебинин автору.

Проза

КЫЯМАТТЫК КАРЫЗ

(Аңгеме)

Картаңбай чалдын илгерки өткөн бир иштен улам жүрөк өйүгөн ич күптүсү бар эле. Бул сыр ошол жабылуу бойдон кала бермек, эгерде... Ушул соңку окуя анын картайганда башына түшкөн чоң сынак болду, бирок багына баары байсалдуу бүттү.

I

Айыл түндүк тоолордон тээ ылдыйкы сай таманына чейин кериле кучак жайып, тепкич-тепкич болуп жайгашкан үч түзөңдүн төмөнкү экөөсүнө жайгашкан. Бул түзөңдөрдүн туурасы кенен эмес, эки жагында жардана тик түшкөн дагы эки сай бар, андагы жарыша аккан эки суу ылдыйкы чоң дайрага кошулат.

Жогорку түзөң кыйла кенен, бирок жалаң жаан-чачынга күнү түшкөн бак-дарак, бадал бечел өсүп, жетилбей калган. Анын өрдүгүнө байланыштуу эки тарабындагы эки суудан арык алынбай, жутаңкы калган.

Эски айыл орто түзөңдө. Бардыгери жүз түгүндөй. Мектеп, дүкөн, доктуркана ошондо. Илгери анда короо-жай оголе аз болуп, жердин теңи бош жатчу. Азыр түзөңдө чоло жер жок, тегиз жер тургай, чеке белдеги кашаттан ылдый түшкөн кыя беткейди да ээлеп алган. Орто түзөң мелт-калт болгондо,

айыл эли бийлик ээлеринен ылдыйкы түзөңдү жаңы жер тилкелерине бердируүгө жетишти. Кантсе да канат-бутак өсөт, жаш балдар жетилет, уядан учуп, өзүнчө түтүн булаткысы келишет.

Ылдыйкы түзөң ортоңкудан кыйла кууш да, тар да. Илгери анда совхоздун алма багы болгон. Анда азыр бир эле көчө, ал көчөдө да үйлөр бир гана түштүк тарапта жайгашкан. Короо-жайга жерди кененирээк калтырмак максатта үйлөр да боор таянып, өйдөрөөк түшкөн. Ортоңку жана ылдыйкы түзөңдү ошол боор экиге бөлүп турат. Аны кыйгачынан кесип өткөн кенен шагыл машине жол бар. Төмөнкү түзөңдүн ылдый чети тик кулама аска-зоо, асты – чытырман токой. Токой тар нугунда жайын-кышын тынч албай, буркан-шаркан түшкөн тентек сууга барып тумшук тирейт.

Ылдыйкы айылда жашагандар ата конушунан бөлүнүп чыккан жогорку айылдын балдары. Булардын турагы жеринен табигатка жакын: жалама тик аска-зоо да, алдас урган ташкын суу да, жаңгагы, алчасы аралаш дүпүйгөн жыш токой да ээк алдында. Алар айрыкча дайра жакынын өктөм сезишет. Эки жээктеги аскалардан жаңырып, бирде мокой түшсө, бирде кайра ычкынган арыбас шоокум, эпкиндуу муздак суу илеби алардын жан шериги. Ал айрыкча саратанда кашкая билинет, айылга суу эпкини мөңгү салкынынан эрте да, арымдуу да жетет.

Дайранын тиги өйүзү да аскалуу жарташ. Ал жакка өтчү көпүрө жакын арада жок. Айылдыктар көпүрө курушса, беш-алты жылга араң чыдайт, анан ээ-жаа бербей албууттанган киргин суу анын соксойгон кош таш жаздыгын гана калтырып, калганын бүт шыпырып тынат.

II

Картаңбай чалдын небересинин үйү кичи айылдын чок ортосунда, өйдөрөөктө. Андан айылдагы үйлөргө гана эмес, тиги өйүзгө да байкоо салса болот. Антсе да дүрбү менен эле көрөм дебесе, көзүнүн курчу кеткен чал тиги өйүздү даана көрө албайт. Дүрбү – бул башка кеп. Ал балакетиң көз жетпеген түпкүрдү алаканыңа салгандай жакындатып берет тура. Өзү да бул чөлкөмдө жок таберик. Небереси Арстан аны тээ жердин түбүнөн, Германиядан алып келген. Анда ал айыл жаштарынын арты болуп армияда кызмат өтөгөн. Андан кийинки жылы эле ал жакка биздин балдар барбай калышты. Эки жарым Германия бир бүтүн болду.

Арстан да бул дүрбүгө ит азабы менен ээ болгонун көп айтып калчу. Ал жөн салды дүрбү эмес, аскери дүрбү эле. Айнеги Цейстики, анын эмне экенин Арстандын өзүнө гана жарык. Дүрбү жыйырма эседей чоңойтот деп калчу Арстан. Алгач ага дүрбүнү алып кетүүгө улуксат беришпептир. Өз командирине айтып, жалынып-жалбарса,

аны жөн буюм деп каттап, чегарадан эптеп алып чыгып кетүүгө шарт түзүп бериштир, бай болгур.

Картаңбай жайды жайлап Арстандыкында. Бул жердин абасы таза, күнү салкын. Кылган иши – эшик алдына отургуч коюп алып, керели-кеч жака-белге көз салуу. Беймаал, күзгө таман жөжө басып чыгарган эки мекияндын чүрпөлөрүн асмандагы кулаалыдан, жердеги ит-куштан кайтаруу да анын мойнунда. Мекияндардын бул жоругу күздүн жылуу болорунабы, же кыштын кеч түшөрүнөбү, белгисиз.

Көктөн келчү кулаалы экөө. Алар жөжөгө чапса кеч жазда, жай башында чабат. Эки жөжөнү бир алып кеткен күндөрү да болот. Картаңбай алардын ургаачы-эркегин жиктей албайт. Анын уясы тиги өйүздөгү тик жарташтын кычыгында, аны айыл эли бүт билет. Жапалдаш бир бута бир аз калкалайт дебесең, ал дүрбүдөн да даана көрүнөт. Кечинде кулаалылар ага дайра үстүнөн каалгып учуп барып конушат. Ошондо аларды дайра эпкини өйдө серпип, суу үстүндө сүрөп бараткандай сезилет.

Тээ илгери, ылдыйкы айыл ордунда алма бак турган кезде, кош кулаалы бу өйүздөгү аскага уя салышчу. Төмөнкү түзөңгө үйлөр курула баштаганда, алар эски уясынан безип, тиги өйүзгө кетишкен. Болду-болбоду, бул эки кулаалы же ошолордун өзүлөрү, же алардын балдары.

Иши кылып, соңку кезде баки-жоктун баарынын берекеси учуп бараткансыйт. Кулаалы да ошол эсепте. Илгери азыгы жетерлик болуп, үй тооктун жөжөлөрүнө чапчу эмес. Кышында кар, жайында жаан-чачын азайган сайын, ой-кырдын чөбүнүн да куту качты, жер чукуган макулук, жапайы ит-куштун да аягы суюлду. Бул кош кулаалынын жөжөлөргө, анан калса күзгө тарта чабышы бекер жеринен эмес. Жашоо кыстап ошентишет да, эмесе кудай алар азык кылсын деп жараткан жер-суунун макулуктары жетишпейби? Арстан улам туруп элирип, аларды атып салмак болот. Үйдөгү кош атарды дүрмөттөп койгону качан. Картаңбай анын демин суутуп, жөжөлөрдү кайтарып берүү милдетин өз мойнуна алган. Ичинен кулаалы эми жөжөгө чапса деп ойлойт, анткени күзгө чукул калды. Жер чукуган макулук аз болсо да, азыр кадыресе ирденип алган кез. Тумшукка илинбес жөжөлөрдөн аларга не кайыр? Азырынча кулаалылар айылга баш багыша элек. Антсе да сактыкта кордук жок, абай болуу абзел. Тоок жөжөлөрү менен көбүнесе тигиндейде күйпөлөктөйт, куш келип калчудай болсо, чал аны таягы менен деле үркүтө алат.

Бүгүн чал адаттан тыш дагы эки кызыкты байкады. Алгач, тиги өйүздөгү кулаалынын уясынан бутага тырмышып чыгып, бери өткөн балапанды көрдү. Кулаалылардын өзү ал тапта көз жаздымында эле. Оболу дүрбүдөн бута менен кошо кыбырап жаткан бирдеме көрүндү.

Ал дүрбүнүн капталын бурап, бутаны чоңойтту, таасындады. Балапан бутадан берки тектирчеге өттү, алды-артына көз салып коёт. Эми эмне кылар экен деп Картаңбай ага кызыга карап турду. Ал балапандын ошол чактагы кыймыл-кыбырын бүт көрө алган жок. Байкаганы: боз жарташтын шаңында араң билинген көгүш-сурмуштумдай жандык. Ал тектирчеде колтук жүндөрүн чокуп тарапып бир аз олтурду, анан тыяктан чыккан жол менен кайра артына кетти. Балким, уяда калган түгөйү аны издеп, жоктогонунан улам ошентти бекен? Чал ичинен бул кымындай жаныбардын эстүүлүгүнө тан берип отурду: ал өзү чыккан жарташ менен бутанын түбүндөгү кычыкка салды. Бутанын чет капталына салса, балким, байкоостон жарташтан учуп кетиши да ыктымал эле.

Чалдын көңүлүн бурган дагы бир окуя – жогорку айылдагы Бурулча небереси Арстанга кошуна турган уулунун үйүнө ушуну менен экинчи жолу келип жатышы. Ал кечке таман, мал үйгө кайткан кезде келет, бирок короо ичинде карайлап туруп калат. Бул кезде келини менен неберелери мал көздөө менен убара: мал жайланып, уйлар саалып, жем салынышы керек да. Бурулча туруп-туруп, кайра артка тартат. Кызык, анда ал эмнеге келет болду экен? Уулунун малына байкоо салуу үчүн элеби? Албетте, бул дайны жок кеп да.

Бул жолу Бурулча тигиндейден өтүп баратып, Картаңбайга салам берди.

– Үйгө кирип, даам ооз тийбейсиңби, Бурулча?

– Жок, аке, малды тосуш керек.

– Ага жаштар бар да.

– Жаштар тосорун тосот, бирок артынан көздөбөсөң, бирдемеси чала калат.

– Какиш байбиченин ашы качан?

– Үч аптадан кийин.

– Убакыттын желдей учканын көрсөң. Сапарга кечээ эле кеткендей болду эле, бир жыл өтүп кетиштир да.

– Балдар азыр чөп ташуу менен алек. Бүтсө эле, ашка кам көрө баштайбыз, кудай буюрса.

– Тилегиңер кабыл болсун.

– Айтканыңыз келсин.

Иңир кире мал жайланып, айыл тынчый түштү. Суу шоокуму таасынданып, салкын сөөктөн өтө сыздатат. Мекияндар жөжөлөрүн ээрчителишип, түнөгүнөн орун алышты. Бир кулаалы жарташты көздөй уясына учуп кетти. Караңгы коюуланды. Картаңбай болсо, өткөндү эстөө менен алек. Жигит кезиндеги башынан өткөн-кеткен окуялар улам имерилип оюна келет. Жакшы-жаманы аралаш ар кандай кыял-жоруктун күбөсү болушкан ал учурда жашаган кишилер.

Өзү да жаш эле, жашоо ырайы да башка ал кезде. Бирок ошондогу бир иштин кээри көкүрөгүнө зил болуп уюп, аны дале тынч алдырбайт...

III

Бурулчанын кайнатасы чөлкөмдөгү оокаттуулар эсебинде болгон. Жалаң жылкысы эле кырк чамалуу, ичинде байгеге коюлчу күлүктөрү да бар. Кезинде кыз алган байбичеси каза болуп, артында тестиер бала калган. Ал майып төрөлүп, көзүнүн чели бар эле. Кароосуз калган бала кул-кутанга кошулуп, үй кызматын кылып жүрдү.

Аңгыча кайнатасы дагы үйлөнөт. Аялы күйөөсүнөн он беш жаштай кичүү, тыкчыңдаган келин эле. Бул жыйырманчы жылдардын башында болгон. Анда Бурулчанын өзү деле дүйнөгө келе элек. Жаңы аялы баякы каза болгон Какиш байбиченин өзү. Ал дүйнөдө токсон жаш жашап, былтыр каза болду. Жаш келин жыл айланбай үйдөгү чоң чарбанын тизгинин өз колуна алып, аны тиш каккан немедей чарк имерип жүрдү. Келиндин чеңгели салмактуу, кул-кутанды тим эле кан кууруйт. Бул, айрыкча жетим балага катуу тийип жатты. Энеси өлүп, жетимдиктин ачуу даамын татып калган ага эми деле күн жок болуп калды. Мурда бала малайларга кошулуп кызмат кылганы болбосо, чоң үйдө түнөчү. Эми ал кул-кутан менен бир табактан ичип-жеп, бир төшөктө түнөчү болуп калды.

Ал бир кыйчалыш, тар жол, тайгак кечүү заман эле. Совет өкмөтү Орто Азиядагы басмачы каршылыгынын мизин кайтарып, жер-жерде өз бийлигин орнотсо да, басмачылар түп-тамырынан бери жок боло элек. Колхоз өнөктүгү да башталып калган. Басмачылар ушуну эле күтүп турушкандай, кайра баш көтөрүштү. Жер-жердеги өз кишилери аркылуу колхозго каршы үгүт жүргүзүп, барынча каралашты, аны элге мокочо кылып көргөзүүгө далалат урушту. Колхоз элдин баарына бир казандан аш берип, бир төшөктө уктатат имиш деди. Элдин көбү буга ишенди. Өзү караңгы эл болсо, анан кантсин байкуштар? Көпчүлүк жапырт колхоздон үркө бешишти.

Бул чөлкөмдө басмачынын чоң уюгу болгон эмес. Алардын өкүлдөрү мында Чаткал тараптан ашуу ашып, суу кечип келишчү. Совет бийлигине кыйрата сокку урмак максатында басмачылар элди өз тарабына тартууга далбас уруп, үгүттөп жүрүштү. Өз учурунда Чаткал басмачыларын көкүткөндөр Ферганада калган, дале болсо омоктуу басмачы топтору эле...

– Ата, үйгө кириңиз, караңгы болуп калды.

Бул Арстандын аялы, Нуркан.

– Саал отура турайын. Арстандан эмне кабар?

– Кечирээк келем деген ал эртең менен.

Келин үйгө кирип, Картаңбайдын чепкенин алып чыкты.

– Жамынып алыңыз. Салкын түшүп калды. Чыйрыгып каласыз. Чал келинди алкап койду. Ал аба салкын тартып, суу шоокуму күчөгөнүн эми гана байкады.

Жыйырманчы жылдардын соңунда, ал да бир себептер менен басмачылар тобуна кошулуп калган Бурулчанын кайнатасы совет аскер окуу жайынын курсанттары менен болгон кармашта капыстан окко учту.

Ошентип, кабак-каштын ортосунда чөлкөмдөгү эң кадырман үйлөрдүн бири жок эсептүү болду да калды. Ээси жок бүлө шашылыш көчкөн үй ордунда ээн калган журттун кейпин кийди. Мал алыс-жакын туугандын колуна өтүп, жүрө-бара мүлдө жылас болду. Байынын көзү тирүүсүндө түшүндө да көрбөгөн тууган, тууган эместер жесир билбеген кайдагы бир карыздарын доолап келишти. Кыскасы, жыл өтпөй анын колунда бир кап буудайдан башка бир чымчым азык калбады. Кыш такымдап келгенде, бул оокат, албетте, жанга аралжы боло алмак эмес.

Картаңбай анда жаш эле, өзү Какиш байбичеден алты жаштай кичүү. Ошондо андан бир чоң чекилик кеткен. Аны өзү кечирээк сезип калды. Ал кезде болсо... Анда абал башка, ачарчылыктын арааны жүрүп, жамы журт өлүм оозунда. Ачка эл тиги Казакстанда, Волга боюнда боо түшүп кырылып жаткан... Бирок кыйын кезеңде адам да айбан сымал сезгич келет тура, тиги алааматтын кээри жердин жети түбүндөгү бул элетке да жетип жатты.

Ал кезде Картаңбайдын сабаты ачылып калган. Бирок ал арап тамгасын гана билет. Латын ариби жаңы киргизилген. Элдин андан кабары жок. Сабат билсең болду, сабаттуу анда бармак менен саналуу.

Какиш экөөсүнүн тууганчылык жайы да бар эле. Бир күнү ал Какиштин Чаткалдагы туугандарынан деп жесирге жалган кат жазды. Тааныш кишилер беришти деп аны тигиге жеткирди.

– Какиш эже, бул кат Чаткалдагы туугандарыңан келиптир. Алар ашуу жабыла электе аракет кылып, тезирээк мында жетсин дешиптир. Мында тынч, Какиш келчү болсо, андан бир туугандык жардамыбызды аябайбыз деп жазышыптыр.

– Кичинекей бала менен ашуу ашып, анда жете алар бекем?

Баласы беш-алты жашар. Ал Бурулчанын болочок байы, эмгиче көзү тирүү.

Кара тааныбаган жесир эки анжы ойдо калат. Ишенбейин десе – Картаңбай жакын болбосо да тууган чалыш. Анан калса, бир кап буудай менен кыштап чыгуу сыйкырчынын гана колунан келбесе, бенденин иши эмес. Ишенейин десе, кычыраган кыш келип, жакадан алып турганда эселек бала менен кантип ашуу ашмак?

Картаңбайдын эсебинин дагы бир арамзалыгы – жесир Чаткалга жетпей да калышы мүмкүн эле... Азыр муну ойлогондо өзүнүн да төбө чачы тик турат. Окус Какиш Чаткалга жетчү болсо, анда ал бир айласын тапмак. Кечирээк болсо да жесирге карызын үстөгү менен кайтарып берип, ар шылтоо айтып, эптеп көңүлүн алмак. Башкысы – кыштан чыгуу. Андан аркысын ойлоп баш катыруу – акмактын иши.

Жесир акыры кетүүгө бел байлады. Картаңбай ага:

– Буудайың менен Чаткалга жетишиң арсар го. Ага кошумча, балаң да колунда. Көтөрө алгыдай талкан тарттыр да, калганын мага таштап кет. Кийин келип калчу болсоң, үстөгү менен кайтарып берем, – деди.

Жесир анын айтканына көндү, бирок артына кайтканда, буудайды ага эч ким кайтарган жок. Ошондо да, андан кийин да...

Кишини шайтан азгырганда, оболу анын көзүн карартат. Жесирдин акыл-эси өз ордунда болсо, ошондо буудайды эптеп артынып кетчү жеңил-желпи бирдемеге айырбаштап алса болмок, алсак, чаначтагы сары майга. Бирок антмек кайда: ал Чаткалга шашылып турган. Чаткал ага анда жер уюктун нак өзү сезилип турган.

Колундагы жаш бала менен ашуу жабылгыча жетип алайын деген ал шашып-бушуп сапарга жөнөйт. Байы каза болгон соң, чилдей тарап кеткен көп малайдан калган жалгыз малайы аны менен кошо чыгат. Барар жери жок болуп, бул малай жесирдин эшигинде калган. Унаа-көлүк жок, жөө-жалаңдап жол басышат. Бала аларга кошумча жүк: бат чарчайт, жонуңа көтөр деп чыр салат, тар жол, тайгак кечүүдө колдон түшпөй, эсинди эки кылат. Анын курсагы ачмайы, суусамайы, үшүмөйү бар... Иши кылып, ит азабы менен Чаткалга жетишет.

Эмне себептен келгенин айтса, туугандары башын мыкчайт:

– Кокуй, бейбак, бул не кылганың? Сени Картаңбай митаам куп сызга отургузуптур да. Ага кереги сенин буудайың экенине акылың жетпей, сени эмне кара басты?

Ошондо гана жесир кандай шорго малынганын сезет. Бармагын тиштейт, бирок андан не кайыр? Артка да жол жабык. Уулу, малайы менен кошо ал жерде туптуура эки жылга калып калат...

Өйдөкү жол менен машина өттү. Үнүнөн билинди: өр таянып баратат, жүгү да оор окшойт. Чөп жүктөп алса керек. Караңгынын уюганы ушунчалык, тиги өйүздүн тоо беттери кара буурул түнгө төнүп, бир бүтүн болду.

– Ата, үйгө кириңиз. Эшик суук. Арстан да келип калар, машинесинин үнү чыкты жаңы эле.

Чал эртерээкте Арстанды дос-жарандын чөбүн жүктөөгө кетти деп келининин айтканын эстеди.

Картаңбай дүрбүнүн боосун анын мойнуна түрдү, таягына сүйөнүп, ордунан күңгүрөнө турду. Уюган колу-бутуна жан кирсин деп, ордунда биртике күймөлүп калды. Таягын кире беришке, дубалга сүйөп койду. Оң колу менен белин басып, сол колуна дүрбүнү кармап, башын ылдый салып, акырын үйгө кирди.

IV

Эртеси ал өз ордун кайра ээледі. Бүгүн күндүн ырайы башка, кечээкидей ысык жоктой. Асман бүркөк, булуттар күн чыгышка жыла көчүшөт.

Чал кулаалынын уясына бүгүн да дүрбү салды. Ага кош кулаалынын бири уяны кайтарганы калганы билинди. Кечээ алар мында болгон өзгөчө бир окуянын жытын сезип калыпса керек. Кулаалы дайра үстүндө арымдуу айлана сызып, уядан бир аз обочо, тигиндейдеги урчук ташка конду. Андан уя алаканга салгандай көрүнөт.

Чын эле, ошондон бир саат өтүбү, жокпу, ким билет, кечээки «эргул» балапан белем, көнүмүш жолу менен келип, кычыкка баш бакты, анан кечээкидей бери чыга келди. Кулаалы ордунан учуп, ободо бир айланып, уясын көздөй учту. Ата-баланын ортосунда «жүйөлөшүү» башталды. Балапан уяга кетпей кежеңдеп, эпке келбеди окшойт. Ошондо кулаалы бир саамга эмне кыларын билбей, арасат турду белем. Анан ал ордунан тик көтөрүлүп, бийиктен тегерене учуп келди. Балапанды талаанын кош аяк чычканындай чеңгелге алып, тигиндейден бир айланды да, уясынын жанына конду. Аны уяга түз жеткирүүгө бута менен жарташ жол бербеди көрүнөт.

Картаңбай Какиш байбиченин окуясын кайра эстеди. Анын оюна дагы бир нерсе кылт этти.

Ошентип, өгөй энеси келбес сапарга кетип, жетим мында жалгыз калды. Ошол тапта аны ойлогон эч ким деле болгон жок. Бул дүйнөдө ал башкалар үчүн жок эсептүү эле.

Кантсе да, тирүү деген тирүү, жашоодо анын жакшыбы, жаманбы, буюрган өз энчиси бар. Эгер жесир колундагы жетими менен ашуу ашып, суу кечип, ач бел, куу жондо калбай, барар жерине тирүү жетсе, айылда калган береги жетимдин да өз nasiби бар белем, ал да кыштан аман чыкты. Жесир тамды айылдагы турагы жок карыштардын бирине таштап кеткен эле. Балага чоочун уянын чеке-белин түнөктөп, күн көрүүгө туура келди. Жаз келери менен анын тынчын Чаткалдагы аталаш тууганына кантип жетсем деген бир эле тилек алып жүрдү. Чаткалга ким баратты болду экен деп, эл оозундагы имиш-имишти аңдыйт. Аңгыча сапарга чыкчулар да табылды. Же-

тим акебайлап жалынып-жалбарып, ошол топтогулардын этегине жармашты. Алардын арасында маркум атасынын кыйыр бир тууганы бар болуп, балага ошол арка-бел болуп берди.

Топ атчаны бар, жөөсү бар, бары-жогу беш-алты киши эле. Жөөлөр атчандарга илеше алышпайт. Бирок алыс жолдо баратканда ким алда, ким артта деп кызыккан жан деле болбойт, жол арбыса болду. Бала көбүнчө эле топ артында тезек терип калат. Ошондо тиги тууганы аны эс алдырмакка биртике атына учкаштырып алат. Ушул көйдө ал эптеп көздөгөн жерине жетип калар беле, ким билет, бирок тагдыр башкача буйруду. Сапардын үчүнчү күнүнөн тартып эле ал ичим ооруп жатат деп бүктөлүп калды, анан эсин жоготту. Ага эмне болгонун ар нерсеге жоруган жолоочулар аны жакын жердеги тегирменчинин үйүнө жеткиришет. Бул да тагдырдын nasiби, эмесе туура Чаткалга чейинки жолдо киши-караан жолукпайт. Кантсе да, баланы жолоочулар күтө алышмак эмес. Баланы тегирменчиге табыштап, алар жолун улантышат. Тегирменчи күйүмдүү киши болуп чыгат, баланы төшөккө жаткырып, жолоочуларды аттантат.

Бала ошондо он беш, он алтыдагы өспүрүм болгон. Ал ошол бойдон эсине келбей, экинчи күнү жан берет. Тегирменчи анын жаназасын окуп, тегирменден алыс эмес жерге көөмп коёт. Мүрзөнүн тегерегине таш терип, мал тепсебес үчүн тикенек бадал менен курчап коёт.

Ошондо баланын дарты эмнеде экенин эч ким деле билген эмес. Азыр Картаңбай баамдап караса, бала жөн салды сокур ичек менен ооруп калса керек. Анда баланын кайсы оору менен ооруганын билген күндө да, ким ага жардам бере алмак?

Барып-келип, шору калың жетим ошондон бери толук унутта калат. Картаңбайдын буга ишеними бек. Бир жолу ал Бурулчанын күйөөсүнөн: – Ошол тууганың эсиңдеби деги? – деп сураса, тигил аны жакшы эстей албасын айткан. Үйдө көзүндө чели бар бир тестиер бала жүрчү эле деди да койду.

Какиш го, аны кантип билбей калсын? Уулу билбесе, демек, энеси тирүүсүндө ага жашында жайраган бир тууганы жөнүндө ооз ачып, бирдеме айткан эместир. Кайран Какиш анда ал сырды өзү менен көрүнө алып кеткендир.

Картаңбай тегирменчини да билчү. Саал кийин ал тегирменди таштап, кошуна айылга көчүп келген. Ошентип, жетимдин мүрзөсү да өзү сыңары ай талаада жалгыз калып, күнү бүгүнгө чейин жалгызсырап турат белем. Куурай, чөп-чар басып, бир караган көзгө азыр анын мүрзө экени да билинбей калса керек.

Тегирменчи токтоо киши эле. Сурап келген киши-кара болбосо, тигиндей-мындай эле деп башка бирөөгө бала жөнүндө анын ооз ачканын ким билет? Бала жөнүндө болбосо да, мүрзө жөнүндө анын

үй-бүлөсүндөгүлөр билсе керек. Бирок атам заманда үйүнө тентип келип, ажалын ошол жерден тапкан неме менен алардын эмне иши бар? Тегирменчи өзү болсо кудай алдындагы, мусапыр пенде алдындагы парзын аткарды, калганы менен анын да чарбасы жок. Өткөн өттү, кеткен кетти. Азыр тегирменчинин дүйнөдөн өтүп кеткенине да он жылдай убакыт болуп калды.

Мына, кептин баш-аягы ушул. Муну Бурулча билет болду бекен?

Кечинде Бурулча баягы жоругун кайталады. Беймаксат күтүп туруп-туруп, ал дагы үйүнө кетүүгө камынганда, капыстан уулу, үй ээси Асанбек келип калды. Алар бир топко сүйлөштү, кейпи, олуттуу бирдеменин башын чече албай жатышкандай. Анан сөзүн укпаса да, алардын ымынан Картаңбай, уулу энесин үйгө чакырып жатканын билди. Энеси көнбөдү, бурулуп үйүнө басты.

Өйдө баратып, Бурулча Картаңбайга салам берди.

– Эмне болду, Бурулча, кептин башын чечип алдыңарбы?

– Эмнени айтып жатасыз, Каке?

– Мында үчүнчү жолу келип жатасың да. Бүгүн өңүң башкача.

– Аныңыз чын, Каке, бүгүн кошунаңыз кепке келди окшойт. Ал макул болобу, болбойбу деп эчен сарсанаа болдум. Ал болсо, береке тапкыр бат эле көнө койсо болобу.

– Ырас болуптур. Ал эмне иш эле, купуя болбосо?

– Каке, кечирип кой, азыр шашып баратам. Чалым жалгыз калды.

Мен жок болсом эле, жүдөй түшөт, байкуш. Капа этпесеңиз, кептин баш-аягын башка бир күнү айтып берсем кантет?

Картаңбай ага баш ийкеди. Бурулча жолун улантты.

V

Бурулчанын ишинин сыры Картаңбай Асанбектин өзү менен сүйлөшкөн соң да чечилбеди.

– Аксакал, анын ою эмне экенин мен да болжой албадым. Букачарыңды берсең, жакшы болот эле дейт. Мен да көп такыбай, макул дей салдым.

– Букачарды эмне кылат экен?

– Өзү айтпады, мен сурабадым. Өзү да шашып жүрүптүр. Убакыт тар болду.

– Балким, Какиш байбиченин ашына керек болуп калгандыр.

– Чоң энемдин ашына үч жашар бука бордолуп турат. Атам Эсенбек экөө чыгымды тең бөлүп көтөрмөк болушкан.

Эсенбек, Асанбектин ата-энеси колунда турган иниси.

Алар ошентип ажырашты. Аңгыча Какиш байбиченин ашы да жакындап келе жатты. Асанбек айткан букачар анын малынын арасында. Акыры Асанбек чалдын үйүнүн жанынан өтүп баратып,

Картаңбайды өйдөкү үйдө бериле турган чоң энесинин ашына өз оозу менен чакырган күн да келип жетти.

Сыр түйүнү күтүлбөгөн жерден чечилди. Аштан бир-эки күн мурда Картаңбай Нуркандан Какиш байбиченин ашы жөнүндө эмне билесиң деп сурады. Келини анын ушул сөзүн эле күтүп тургансып, шыңгыр булак болуп төгүлө акса болобу.

– Көрсө, – деп жатты ал, – Бурулча эженин чалынын бир тууганы бар экен. Ал жөнүндө акыркы саатка чейин эч ким билбептир. Жада калса, чалдын өзү да. Албетте, Какиш байбиче билет да, бирок ал өлөр-өлгүчө эч кимге ооз ачпаптыр. Өлүм оозунда турганда гана Бурулча эжеге айтыптыр дешет.

Ошондо Бурулча эже тиги унут калган маркум кайнагасынын ашын Какиш байбиченин ашы менен бир бермек болуп чечиптир. Аты Темирбек экен. Бурулча эже ага атап сойгонго мал да табылыптыр: Асанбек ага букачарын тартуу кылган го, сыягы. Мына ушинтип, алар эки кишинин – өгөй эне менен өгөй уулдун – ашын бир бермек болуп жатышыптыр.

Бул – Нуркандын кайнатасына төкпөй-чачпай жеткирген аңгемеси. Картаңбай бир гана:

– Муну кайдан билдиң? – деп сурады. Көрсө, муну ал кошунасынан, Асанбектин аялынан уккан экен.

Акыркы күндөрү Картаңбайды ой басып эле туруп алды. Үйдөгүлөрдүн баары муну байкады, бирок ооз ачып сураганга эч кимдин оозу барган жок. Бир туруп короодо аркы-терки басат, бир туруп жарташтын кашатына барат дүрбү салып, тиги өйүздү карайт, кайра үйгө кайтат, жөжөлөрдү карамыш болот, бирок ою капкайда. Бир күнү туруп, Арстанга минтти:

– Жогорку үйгө барып, мал арасындагы ала кунажынды алып кел. Башка андай мал жок, бат эле табасың. Атаң бирдеме десе, чоң атам айтты де.

– Азырбы? Караңгы түндөбү?

– Эртең менен жетише албайсың, мал жайытка чыгып кетет.

Арстан ага бир карады да, бурулуп эшикке чыгып кетти. Чоң атасы айткандай кылды.

Эртеси ал Арстанга кунажынды чечип, артыман бас деп буюрду.

– Кайда, чоң ата?

– Анда жумушуң болбосун.

Кары киши таягына таянып, илкий басты. Асанбектин эргил-чегине келишти. Арстан анын бекиткичин бошотту да, кыйкырып үй ээсин чакырды. Тиги жумушка кете элек экен. Тышка чыгып, карыяга кол берип саламдашты.

– Эртелеп келип калыпсыз, Каке?

– Кеп бар, Асанбек. Тээ, илгерки бир кезде сенин чоң энеңе бир кап буудай карыз болуп калгам. Андан бери биздин дайрадан көп эле суу аккандай болду. Какиш байбиче да сапарга жүрүп кетти. Убагында кайтарсам болот эле, эч ыгы келбеди. Ал буудай, кыяматтык карыз дейби, ошол сыңары болуп калды. Менин кетериме да аз калды. Ошол буудай үчүн кудай алдында күнөөкөр болгум келбейт. Анын ордуна бул кунажынды ал да, ыраазы бол.

– Бир кап буудайга кунажынбы? Калыстык кайда? Болор иш болуптур, боёгу каныптыр. Өткөндү козгобой, өз ордуна жөн койсо болбойбу? – деди Арстан.

– Сага сөз жок, – деп кагып койду аны Картаңбай. – Кыйынсынба. Ал буудай болбосо, азыр балким, мен тургай сен да мында турмак эмессиң.

– Жок десем, таарынып каларсыз. Андагы бир кап буудай жөнүндө да, силердин ич ара мамилеңер жөнүндө да эчтеке билбейм. Бирок маселени кабыргасынан коюп жатканыңыз көрүнүп турат. Кунажын мында калсын, бирок кийин аны кайра айным десейиз, өз эркиңиз. Алыс жер эмес, короолор ирегелеш, – деди Асанбек.

Бул окуя ушинтип бүттү.

Биз да ушул жерде соңку чекит коюп, аңгемени тыянактасак болмок. Бирок кыстыра кетчү дагы бир-эки сөз бар.

Эки-үч күндөн кийин Картаңбай, кулаалынын балдары уя тегерегинде аркы-терки уча баштаганын байкады. Алардын уядан учканын Картаңбай деле аңдамак эмес: бир күнү көз салса эле, кош кулаалынын бири баягы өзүнүн күзөт ордунда, урчукта отурат. Көп өтпөй, ага уя түлөктүн бири учуп келип, жанаша конду. Ал ала сала отура албай, теңселип жарга учуп кете жаздады, ошол замат эки канатын каккылап, калтаңдап барып араң оңолду. Бали, жаш түлөк! Картаңбай кески жаңылбаса, сен баягы эле уядан суурулган, ата-энесинин мазасын алган тажаалдын так өзүсүң. Ушул арымыңан жазба!

Жөжөлөр да ирденишти. Бирин-экиси чыгым болду, албетте. Бирок алар өз ажалынан өлүштү.

Акбар РЫСКУЛОВ

Кемин районундагы Чым-Коргон айылында 1953-жылы туулган. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. «Ленинчил жаш» гезитинде, «Ала-Тоо» журналында, Кыргызстан Жазуучулар союзунда иштеген. КР Президентинин басма сөз кызматынын жетекчиси, «Кыргызкабар» Мамлекеттик маалымат агенттигинин директору, Кыргыз Республикасынын Казакстандагы, Малайзиядагы элчиси, КР Президентинин жардамчысы болуп эмгектенген.

«Көгүчкөндөр бийик учушат» аттуу биринчи поэтикалык жыйнагы 1975-жылы жарык көргөн.

1983-жылы республиканын Ленин комсомолу сыйлыгы ыйгарылган. «КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер». Казакстандын «Маданият кызматкери».

Чыгармалары орус, казак, англис, француз, немис, хинди тилдерине которулган.

1978-жылдан СССР Жазуучулар союзунун, 1979-жылдан СССР Журналисттер союзунун мүчөсү. Ондой китептин автору, котормочу.

«Атакенин Акболот» романына «Арча» адабий сыйлыгы ыйгарылган.

Поэзия

АР КЫЛ ЖЫЛДЫН ЫРЛАРЫ

Кыргыз тилин моор түйт

(Неберем Тынайга)

*Кудулуңдап чуркаган Тынай бала,
кубансын деп берген го кудай мага.
Алгач аттап лектептин босогосун,
англисче сүйлөдүң жыл айлана.*

*Эңсегенди алат деп чечмелеген,
эч капарсыз бөбөксүң эчтемеден.
«Шай ишейик» – казакча тилиң чыгып,
Астананын ак карын кечкен элен.*

*Анан көрдүк океан, аралдарды,
ар улутка таандык адамдарды.
Ата-Журттан алыста жетилдиң сен,
атаң элчи жүргөн соң, атал барбы?*

*Түр жетиштин түшүнүп кызыгын да,
тропиктин торолдуң ысыгында.
Кубалашып Королдун уулу менен
кулач урдун, Малака кысыгында.*

*Кыл чайнашкан казыркы турмушта бу,
кыргыз тилге байланган кыргыз жаны.*

*Түш жоруган дүйнөнүн тилдеринде,
тук унутпа, Тынайым, кыргызчаны!*

*Кыргыз тилин мөөр тут таңдайыңа,
кызыл туундай кыфмызы ал дайыма.
Кудай болуш адамга милдет эмес,
Тынай болуу буюрсун таңдайыңа!*

Жаңгак жана буркүт

*Корообузда коолдойт бир түп жаңгак,
колу менен астанды түртүп кармап.
Барам десе жаңгактын бийигине,
парандадан бир гана буркүт бармак!*

*Буркүт менен күйү да, бийи бирге,
бул дарактын бактысы – бийигинде.
Тутааштырат ааламга биздин үйдү
Телефон зым жаңгактын ийининде.*

*«Интергельпо» Бишкекке келген кезби,
Инженерлер көмөгүн берген кезби –
Жердештери Фучиктин отургузуп,
Жашыл көчөт кубанткан көргөн көздү.*

*Бул көчөттүн буюруп достон жолу,
барган сайын узарды созгон колу.
Чехтер кийин көчсө да Чехияга,
чет өлкөгө карт жаңгак козголбоду.*

*Жердин ээси болгондой, элдин ээси,
жарты кылым жашады кетиндеси.
Белгилүү да, беттеген бийигинен
буркүт менен жаңгактын чегинбеси!*

Қара көлөкө

Ызалуубу кадыр-көңүл сурашпай?
Узадыбы кенен арыш кулачтай?..
Көлөкөсү гана коштойт жигитти,
колтугуна кыса чыккан плащтай.

Кечки шамдар алыс калды улашпай,
кайрылышта чылым чекти бир аз жай.
Далысына далдоолонду көлөкө,
дал-далынан кеткен кара плащтай.

Жылдыз кайда жымыңдаган кечөөгү?
Бир кыз кайда?.. Күткөн үмүт өчөбү?..
Көк майсаңга жатты жигит чалкалай,
көлөкөсүн желкесине төшөдү.

Тагдыр таалими

Такталаштын жүрбөсөм да төрүндө,
бакталаштын калган жоктун көрүндө.
Таксыр бийлик тамга салды көңүлгө,
тагдыр, бирок таарынткан жок өмүрдө!

Ачуу дагы, таттуу дагы көргөн күн,
арманыта жетейин деп өрмөлдүт.
Атам барда жүргөн элем айылда,
атым барда эл көрдүт да, жер көрдүт!

Тоодон түшүп келгем адеп Токмокко,
Токмок айтты: «Кадамыңды токтотпо!»
Бишкек тага гранитти келиртип,
билим деген көөрүктөгү кошту отко.

Таң аткансый, көзүмдү ачып чар-тарап,
Таластан сый, Оштон сездим таркатат».
Калааларды, талааларды кыдырдым,
кабарчылык кесибимди аркалап.

Москваны өз үйүндөй аттадым,
 Баку, Киев, Балтикага каттадым.
 Эсил кайран болсо дагы СССР,
 эски достой элдигиче таппадым.

Кара бермет Африкада болготун,
 Конгодогу бунгалодо конготун.
 Керебетим кескелдирик кайтарым,
 көрдүм канды цеце чытын соргонун.

Турист тырза, рикшага түш, жөө жүрбө,
 Тянь-антинь аянтында Бээжинде...
 Алда-жалда цунатиге кабылгам,
 Андоманда Тынч океан жээгинде.

Континенттер кучак жайып чакырды,
 Калимантан аралы да батырды.
 Күн жолдоду сапарыма ак тилек,
 Түн колдоду саякатчы бакырды.

Европаны ээн-жайкын өрлөдүм,
 тууганымдай Түркияда төрөлдүм.
 Көңүлүмдө топук кылам тагдырга,
 өмүрүмдө аз эмес деп көргөнүм.

Азиянын ак өргөөсү, карачы,
 Анкарадан Улан-Батор арасы.
 Азырынча мен ачалең сырлардан
 АКШнын өзү калды, чатасы.

Акын болуу – жакын болуу жалпыга,
 Элчи болуу – элчи болуу калкыңа.
 Эки тизгин, бир чылбырды тутундум,
 эгиз түпкү максатыма талпына.

Көрдүм баарын түшүмдө эмес, өңүмдө,
 көрбөгөнүм чыгар, балким, төгүнгө...
 Таарынтса да бийликтеги таксырлар,
 тагдырыма таарынбастын өтүрдө!

Калбай барат убакыт

(Түгөлбай Казаковго)

*Калп айтууга калбай барат убакыт...
Катар жүрүү өзүң менен бу – бакыт!
Каалганды капыс чертип кирбедим,
кара күчкө көңүлүңдү жубатып.*

*Кудулуңдап турсам дагы сүйүно,
куттук айтып, бафалбадым үйүңө.
Бир тууганды бир тууганга кошпойбу,
виртуалдуу биз жашаган дүнүйө?!*

*Туулган күнүң! Тууруңа толуп кут...
Түкө, балким, биз ал кечте жолуктук?
Жалгаштырды спутниктер пейилди,
алташтырды дасторконду ноутбук.*

*Элүү алты! Эрте да эмес, кеч эмес,
Эл артисти эс алуучу кез эмес.
Тентек тана телефондон куттуктар,
Мен тек гана салып ийдим SMS.*

*... Актанбадым көңүлүңдү жубатып,
мактанганым өзүң менен – бу бакыт!
Качандыр бир кадырыңа жететби,
калп айтууга калбай барат убакыт?!*

Маластагы классик

(Акын Тургунбек Бекболотовго)

*Сапар карып, сен да жолго таядың,
Сагындыңбы бала-чака, аялың?..
«Ажырашуу аяк» эмес азыркың,
Ал кезекки «Бажырашуу аягың».*

Качан барып, келип калдың, дүкөнгө-эй,
калтырып кет бөтөлкөңдү бүт эмбей.
Эркетебетти «Арашанда» өзүңдү
Эки баатыр Сокең менен Сүкеңдей.

Тургунбектин тунук белем сүйөгү,
Таластагы күтүп калды үйү эми.
Бир сакалчан досу жашып узатты,
Бир мурутчан колтугунан сүйөдү.

Баатырлыкка ашыкпагын, бир аз күт,
Байкадың го, Кайлас тоосу, ырас тик.
«Арашанга» карай катып келгиче,
Алан болгун, Таластагы кассик!

«Арашан» чыгармачыл үйү

Мизмеде жок тирүүлөр

Өзүм күбө болдумбу өлгөнүмө?
Өкмөт көөнү толдубу көмгөнүнө?..
Өлкөт үчүн ыр жазсаң деген элем,
Өңгө күнөө жок менде, өңгө мүдөө!

Жазгыргандай Аалыны, Алыкулду,
Жанымды алып, бийликтин жаны тынды..
Жаш куюлуп жаагыман сезип барам –
Жалпы журтум көтөрдү табытымды.

Өксүй карайт талааны, кырды дагы,
Өлгөн жандын көз жашы кылгырабы?
Тирүү пенде шайлоодо добуш берет,
«Тизмеде жок тирүүлөр» тургула ары!..

Дөөрүбөгүн жок жосун, жөрөлгөнү,
Көрөңгөлүү сөзүңдү айт өнөрдөгү!
Акын менен Ажонун арбаишканы –
Акыреттик өлбөс ыр төрөлгөнү!

Карга оонаган калтардай каргыдым-а,
Күбүп салдым үстүлдө карды, мына!

«Баштан-көздөн садага!» – деп түкүрдүм,
 Башалатан бийликтин жарлыгына!

Кымыңдай Акынды көтгөнүңө,
 Күспуруштар, саатыңы жөндөгүлө!..
 Өлгүчөктү өкмөткө согуш ачам,
 Өңгө түдөө жок менде, өңгө күнөө!

Кечээкини жалгайлы

«Касапчыга – тал кайгы,
 кара эчкиге – жан кайгы» –
 байка, кыргыз макалын,
 бакыт барда – бар кайгы.

Бакыт барда – бар кайгы,
 башты төтөн салбайлы.
 Келечекти ойлосок,
 кечээкини жалгайлы!

Натюрморт

Кара кофе. Чакмак кант. Бир үзүм нан.
 Кайнайт чөөгүн. Пиала кыры сынган.
 Тур, калдайын нануштө дасторконду,
 кур калбайын таңдагы ырысымдан!

Чыгартамды жазам деп бир ай гана,
 чыны, бүтпөй жүрөтүн жыл айлана.
 Бул мээнетти жазганбы таңдайыма?
 Бул дөөлөттү буйруган Кудай мага!

Кур калбайын таңдагы ырысымдан.
 Кайнайт чөөгүн. Пиала кыры сынган.
 Караңызчы өзгөрбөс натюрмортту:
 Кара кофе. Чакмак кант. Бир үзүм нан!

Абийир таза, ар тунук

*Чыгармачыл жүктү жүрдүк артынып,
чыны, бизде абийир таза, ар тунук...
Жакшы жашап өтүү деген парз тура,
Жакшы кепти аркабызга калтырып.*

*Чындык менен акыйкатка тартылып,
чыгармачыл жүктү жүрдүк артынып.
Чыңгыз сындуу чыгаан чыкпай калсак да,
чыны, бизде абийир таза, ар тунук!*

Балиппе

*Ала-Тоодо көңтөрүшпү?
«А» талгасын качырдык.
Баштап ийип төңкөрүштү,
«Б» талгага баш урдук.*

*Берки тоонун ыраагы жок,
аркы тообуз алыспы?
Кыргыз эми кырааны жок,
кантип коргойт намысты?*

*«Б» дегени Бакы болсо,
«А» дегени Акайбы?
Алиппени Башмыйзамда
«Балиппе» деп атайлы!*

Жүз онунчу маршрут

*Кара жанды карч уруп,
каршы-терши тарш уруп,
жүрчү биздин Бишкекте
жүз онунчу маршрут!*

*Коңшуларым күтчү эле,
котолошуп түшчү эле,*

---

*таңкы сапар башталып,
кечки базар бүтчү эле.*

*Улууларга катарлаш,
сулууларга катарлаш,
бирге жүрдүм мен дагы
беш-алты жыл сапарлаш.*

*...Жаңы бийлик келиптир,
эскилерди жериптир.
Жүз онунчу таршрут –
эки жүз он делиптир.*

*Шаардык Кеңеш шаштыбы
же жаңылык ачтыбы?
Жүз оңуңдан эсепке
эки жүз он жакшыбы?*

*Кара жанды карч уруп,
каттачу эле тарш уруп...
Жүрөт дейби кайрадан
жүз онунчу таршрут?*

Проза

КЫЗЫЛ ӨРҮК

(Китептен)

Кудайын жоготкондор

Уюн жоготсо издеген адам кудайын жоготуп алганга анчейин деле этибар бербеди. Анткени кудайсыз жашай берсе болот эле. Уюн жоготсо сүтсүз калат. Бирок алардын жүрөгү менен аң-сезимине раис, бригад, жада калса звеновой дегендер «кудай» болуп кирип алган эле.

План

Союз учурунда баары үчүн план деген быйык эле. Эт планы, жүн планы, пахта планы, тамеки планы. Кайсы бир план толбой калса көрдүң дей бер, эч кимге күн жок.

«Москва» колхозунун эт планы быйыл толбой калыптыр деген каңшаар айылды бат эле аралады. Колхоздун эт, жүн деген жыл сайын мамлекетке төгүүчү пландары бар. Бул пландар колхоздун койлорунан толбой калганда элдин кара чечекей менчигине кол салышчу. Эт салыгыңды, жүн салыгыңды төлө деп коркуткандар айылды каптап жөнөйт. Тил алчаак колхозчулар өздөрүнүн койлорунун жүнүн, койлору жок болсо анын ордуна бирөөдөн жүн карыз сурап

Топчугүл ШАЙДУЛЛАЕВА

Баткендин Кара-Булак айылында 1960-жылы төрөлгөн. Кыргыз мамлекеттик университетинин журналистика бөлүмүн аяктаган. «Жан шерик», «Акыл-каса» аңгемелер жыйнактарынын, «Ташка чыккан гүл» публицистикалык макалалар жыйнагынын жана «Кыз бала», «Кыргызстандагы гендердик өнүгүү» илимий-популярдуу китептеринин автору. Социология илимдеринин кандидаты, доцент. Чыгармалары орус, казак, англис, азербайжан жана фин тилдерине которулган жана жарык көргөн.

Борбор Азия «ПЕН-клубунун» вице-президенти.

Үй-бүлөлүчү, эки уул, бир кыздын энеси.

араң кутулчу. Эт планы андан да жаман эле, бей-бечара колхозчулар арасында жылдап эт жебеген үй-бүлөлөр бар эле, бирок алар колхоздун эт планын толтурабыз деп коркутуп-үркүткөнүнөн жедеп айласы түгөнүп, жалгыз торпогун, же бирин-экин малын өзү жебей ошол эт налогуна сакташчу. Жыл сайын күздө колхозчулардан торпок чогултчулар үймө үй кыдырып, торпогу болобу, жалгыз эчкиси болобу машинеге жүктөп кетишчу. Бербей көр, эмне кылып кокутарынын бригаданы билет эле: ал кичине каяша айтып койчу үй-бүлөлөргө милицияны ээрчитип алып барчу. Анан калса колхоз актиптиери өзүнчө эле бир топ болуп алып, сүр-сөөлөт менен айылды аралап, үйлөргө баш багышчу. Бригаданы, колхоздун раисинен келген өкүл, милиция, анан аз келгенсип звеновою да кошулуп алып, топурап кирип келгенде кайсы колхозчу болбосун оозун ача албай калчу. Алар колхозчулардын короосуна өз короосуна кирип аткандай эле ээн-эркин басып кирип барып, жандыктарынын ичинен семизин тандап ала беришчу. Эсимде, мен бала кезде ар дайым келип торпок жыйнап кетчү киши. Ал ушунчалык таасирдүү адам эле, биздин каардуу бригаданы да анын көзүн көргөндө бөйпөңдөп калчу. Анын апкак көйнөгү, капкара үтүктөлгөн шымы, жалтырата майланган туфлиси, баарынан да калдайган боз шляпасы кимдин болсо да көңүлүн өзүнө бурчу. Анан калса ал киши жергиликтүү эмес эле. Кайсы бир жактан келип, колхоздо раис менен иштетчү. Ал торпок жыйнаганы келгенде эч бир адамга катуу сүйлөчү эмес, тек гана мисирейип тура берчү. Ушунусу менен ал биздин бригаданы ого бетер чөгөлөтчү. Ушунусу менен ал колхозчулардын жүрөгүнүн үшүн ого бетер алчу. Быйыл да торпок алчулар капыстан басып келип калышты. Тогоону айылдын баш тарабындагы Бурул кемпирдин үйүнөн башташыптыр. Кемпир жыл сайын бир торпокту өлүмтүгүмө деп короосуна байлап бакчу, өзү жебесе да бу торпокко жем таап берчү. Жалгыз бой кемпир өлүп калсам айылдаштарымдын алдында уят болбой деп чүпүрөк-чапырагын сандыгына толтуруп, соё турган согумун короосуна байлап бу кексе адам ажалга даяр жүрчү. Бирок жыл сайын кеч күзгө таяп, кемпирдин чоңоюп, семирив калган торпогун колхоздун эт салыгына деп алып кетип калышчу, кемпир ыйлап-сыктап, кудайдан өзүнүн амандыгын тилеп, пенсиясын ичпей-жебей чогултуп, кайрадан кышта туулган музодон сатып алып, бага баштачу. Жыл сайын кемпир торпогу торолуп калган күз мезгилинде кудайдан өлүм тилечү, торпок алчулар келгенче өлүп калууну каалачу. Мына быйыл да кемпир эптеп жүрүп баккан торпогун колдон жулдуруп жатат. Кемпир жылдагыдан быйыл ачуулуу. Ызасы кайнап чыкты, ага береги турган шляпачан да көзүнө көрүнбөдү. Үйүнөн аш бычагын көтөрүп чыкты да бригаданын колуна карматты:

Мени сой да, анан алып кет торпокту! – кемпир бүкчүйгөн бойдон мойнун тосуп бригааттын алдына тура калды. – Мен өлүп калсам көмгүдөйүм – кошуналарым, айылдаштарым, алар эмнени союп мени узатышат, колхозуң менен комуран кал, эт планыңа мына мени сой да, этимди ал! – Кемпир демейде коркуп жүргөн бригаатка адаттан тыш догурунду. Анын башка айласы жок эле, быйыл парканти жок, алы-күчтөн бөтөнчө тайып калды, кыштан чыгаар-чыкпасы күмөн, көргөн түштөрү да акыркы маалда айнып калды ...

Бригат адегенде ачуусу менен кемпирди түртүп жибергиси келди. Шадылуу колдору менен кемпирдин ийининен мыжыкканда кымындай эти жок сүлдөрү калган кемпирдин сөөктөрү кычырап кеткенсиди, бригаат чочуп кетти, колунан бычагы ыргып, кемпирди желөп-таяп жерге араң отургузду. Шляпачан гана адатындагыдай мисирейген калыбынан жазбай тура берди. Бир гана көзүн милийса тарапка бурду. Мындай тартип бузуп жаткан адамга неге чара көрбөйсүң дегенчелик. Участкалык милиция да бу кары кемпирдин акыбалын жакшы билчү, анын эки колун кайрып машинеге салганга батынбай турду. Кантсе да бир кыймыл жасаш керек. Ал оозунан көбүгү чыгып кыйналып, жоолугу башынан түшкөн кемпирди кепке тартмак болду: – Эне, мыйзам деген бар, колхоз планын толтуруу ар бир колхозчунун милдети. Торпогунузду бербеймин десеңиз түрмөгө түшүп каласыз...

Түрмө, алпар түрмөңө, ырас мени соё албайсыңарбы, алып кет! Торпокту калтыргыла!!! Бербеймин, эмне кылсаңар ошол кылгыла!

Шляпачан эми үстү брезент менен жабылган мал ташыгыч машине тарапты карады. Бул «Кемпирди машинеге жүктөгүлө, камайбыз» деген белги эле. Бирок келгендер аны эмес, анын торпогун көптөп машинеге салышты да, эси оогончо булар менен алпурушкан кемпирдин дарбазасын сыртынан бекем жапкан бойдон чыгып кетишти. Короодо үнү кудайга жеткен кемпир боздогон бойдон кала берди. Торпок алчулар үчүн мындай көрүнүш кадим нерсеге айланган эле. Жыл сайын торпогун берип, бирок минтип жан талашпаган кемпирге быйыл эмне болду? Бир гана бригаат ойлонуп калды, чын эле өлүп калса эмне болот?

Бул, азыркы тил менен айтканда рәкеттей болгон топ кийинки короого кирип, жаш аялмет бүлөнүн саап ичип отурган жалгыз эчкисин машинеге салышты. Бала эмизип отурган келин ооз ача алган жок. Айылдын эки көчөсүн аралаганда эле бир машинеге мал толчу. Бу машине айылга бир канча рейс жасачу.

Булар эмне деген ПЛАН, бу малдар кимге, кайда барып эт болуп төгүлөт? Муну талдаган киши жок эле. Бир эле максат, элдин суроосуна бир эле жооп бар эле – келечекте коммунизмди куруу. Комму-

низмди курсак бардык нерсе бекер болот, бейиштегидей жашайбыз деген идеология жапырт элдин аң-сезимине бекем орногон эле. Мына ушул коммунизмди куруу жолунда Бурул кемпирге окшогондор далай эле азабын жебедиби. Эки уулу согушта курман болду. Эми өзү ушул коммунизм үчүн акыркы, жалгыз кармаган, өлүмтүгүмө деген торпогунан ажырап, өлүү менен тирүүнүн ортосунда эсин жыйнай албай, үйүнүн кире беришинде, сыртынан жабылган дарбазасын тиктеген тейде сүкүт салып отуруп калды. Кимге барып арызданат? Кимге муң-зарын айтат? Ызадан заманасы куурулган кемпир ордунан турбай эле оо дүйнө кеткиси келди. Ылайым, жакшылык көрбө-й калгыла, колхозуң да, өзүңөр да кыйрап, мендей карыштын кейпин кийип калгыла! – Кемпир чын жүрөгү менен кудайдан сурап, аларды каргай баштады. Бул маалда кошуна короодо баласын эмизген келин эчкисинен айрылганына үнсүз ыйлап, көзүнөн төгүлгөн мончок жаш наристенин бетине таамп жатты.

Азыр эстесем, ошол жылдары деле коррупцияң бар экен. Бу торпок алгычтарың жалаң бей-бечараны тоночу да, колунда бийлиги барлардын – мектеп деректиринин, дүкөнчүнүн, кампачынын, уулу сельсоветте иштеген Марип чалдын, бригадтын үйүнө торпок тоногону кирбейт эле.

Ушул торпок тоноп кетчү топ өздөрүнүн бул жоругун мыйзамдуу салык жыйноо деп аташчу. Колхозчулар колхозго салык төгүшү керек, анын үстүнө эт ПЛАНы толбой жатса. Жүн планы мындан да жаман эле. Байкуш аялдар тырмалап, кыркып бирин-серин малынан топтогон жүндү булар келишет эле да сыймап алып кетип калышчу.

Уполномочун

Жай башталаар замат эле «Москва» колхозунун колхозчулары Суу-Башыга чөп чабыкка келишет. Аялдар, анын ичинде эмчектеги наристелери менен да келип, ар бири эптеп, чатырдан алачык жасап алып, күндүз керээли-кечке орок менен дөңмө-дөң жүрүп чөп оруп, эрте-кеч ээрчиге келген уйларын саап, ошол келген кырк-элүү аял бир чоң казанда жасалган тамактан жеп, кээ күндөрү кечкисин ар кандай оюн-зоокторду да уюштуруп жиберешчү. Ушул чөп чапкандарга жыл сайын борбордон «Билим» коомунан лекторлор келип лекция окучу. Мына ушуларды эл уполномочун деп коюшат эле. Ким Фрунзеден, же Оштон келсе анын баары колхозчулар үчүн уполномочун боло берет эле. Мына ушул уполномочун менен жолугушууга бир ирет мен да апам менен чогуу отуруп катышып калдым. Колхозчуларды тегерете отургузуп алып борбордон келген лектор сөздү алыстан баштады. Азыр ойлосо,

ал атеизм боюнча лекция окуган адис экен. Араб тилиндеги келмеден баштап, намаз, куран – баарын четинен адегенде арабча айтып, андан соң анын кыргызча котормолорун айтып, бу чөп чапканы келген колхозчулардын оозун өлө ачканы эсимде. Баарынан кызыгы келмени ошончолук эле айткыңар келсе кыргызча минтип айткыла деп анын кыргызча вариантын кайра-кайра айтып түшүндүргөнү, жаназанын кыргызчасын айтып, баарын жөнөкөйлөтүп, кыскасы, ар бир айылда бирден гана молдолор бар эле ал кезде, ошолордун «абийирин айрандай төккөнү» эсимде. Молдолор оозунан чыкканы арабча болуп, бөтөнчө башка, ыйык нерсе катары исламды элге жеткирчү. Бул уполномочун кеткенден кийин биздин айылдагы жалгыз молдонун, ансыз да таасири жок молдонун бир топ кадыры кетип калган. Исламдын ыйыктыгын кыргызча сүйлөтүп, бул уполномочун ансыз да биздин кудай райисибиз, андан кийинкиси бригадибиз деп калган момун колхозчулардын көкүрөгүн дагы бир ирет төбөдөгү кудайдан алыстатып кеткен.

Жүрөгү коммунизмге жылынган классташтарым

Биздин Москва колхозу азыр ойлосо итке минген колхоз экен, же колхоз жетекчилери өтө жегичтер болгон. Айтор, малчылардын балдарынын мектепте окуусу үчүн бир да шарт жок эле. Ошол маалда (өткөн кылымдын 70-жылдары) 50 бала жатып-туруп окуй турган интернат куруп койгонго колхоздун чамасы жок бекен. Биздин класстын теңи малчылардын уул, кыздары эле. Алар күз, кыш, жаз бою үстү ачык жүк машинеге түшүп, кыштоого каттап окушчу. Бороонго төшүн тосуп, бу классташтарым кантип барып-келип окуп жүрүштү экен. Таң эртеңки аязда эки беттери сууктан алмадай албырып, колу-буттары тоңуп класска кирип келген классташтарым, көпкө чейин суук каарып калган колдорун укалап, тумчуланып кийинген кийимдерин чечкенге чамасы келбей отуруп калаар эле. Кечинде күүгүм талаш курсагы ач классташтарым кайрадан ызгаар шамалга бетин тосуп, баягы үстү ачык жүк машинеге отуруп, кыштоого үйлөрүнө жөнөчү. Кудайдан коркуп, жок дегенде ошол машиненин үстүн чатыр менен тосуп коюшпайбы.

Кээде машинеге шашып-бушуп түшүп, жөнөп жаткан классташтарыбызды узатып, анан үйгө кетчүбүз. Машиненин кузовуна чыгып алып бутунун үшүгөнүнө чыдабай секирген балдарды шоопур кыйкырып сөгөт:

– Секирбегиле, атаңдын оозун урайындар, кабинага отургузбай коём!

Окуучулар жүк машиненин жылуу кабинасына күн сайын кезектешип экиден отурушчу. Алар үчүн кабинага отурбай калуудан өткөн жаза жок эле.

Окуучулардын баарын түгөлдөп, «жүктөп» бүткөн соң шооңур машинесин бир топ убара болуп, анан от алдырып айдап жөнөйт. Машине үстүндө бараткан классташтарым машине жүрөөр замат ырдап коё беришчү. Булардын ырын машиненин жаман жолдо ары-бери чайпалганы да, кыш чилденин аязы да, курсактын ач экени да токтото алчу эмес:

*Кыргызстан, Кыргызстан
Алма бак шагындай.
Жүрөгүбүз, жүрөгүбүз
Коммунизм менен жалындай!...*

Азыр ошол кездеги жүрөгү коммунизм менен жалындаган классташтарымдын көбү элүүдөн ашып-ашпай оорулуу болуп калышты.

Күн сайын кыш чилдеде эки маал үстү ачык машине менен айылдан кыштоого барып-келип каттап окуган классташтарымдын ата-энелери колхоздун короо-короо, миң сан коюн кайтарып, бирок ушул балдарыбызга мындай-андай шарт түзүп бергиле деп бирөө-жарымы жетекчилерге оозунан чыгарчу эмес экен. Ошол маалдагы чабандарга балдарына караганда койлорду жакшы багуу идеясын мээлерине сиңирип таштаганданбы, же өздөрүнүн мококтугубу, айтор, бир да чабан бул маселе менен эч жакка кайрылбайт эле. Коммунизмди куруу багытындагы социалисттик эмгек ушунчалык баарынан, жада калса баладан да бийик турчу.

Энем жана дубал

Өткөн кылымдын 60-жылдарынын аяк чени, союздун күүлдөп турган учуру десек болот. Күн ысып, алдуу-күчтүү колхозчунун баары чөп орокко кеткен маалда эртелеп айылдын бригади участкалык милиционерди, айылдын бирин-экин активдерин ээрчитип алып өйдө жактан келген дагы бир кезектеги буйрукту аткаруу үчүн жөнөштү. Бул дагы адаттагыдай эле колхозчулардын ар биринин үйүнө барып менчигине кол салуу эле. Бул жолу «чоңдор» колхозчулардын короосун тоскон дубалдарды бузууга жөнөштү. Топурактан курулган бу пакса дубалдар феодализмдин калдыгы. Социализмде ар бир колхозчунун короосунда эмне бар, эмне болуп жатат баары сыртка көрүнүп турушу керек. Ошондуктан, колхозчулар короосун дубал эмес, панжара (жыгач решетка) менен тосушу керек.

Дубалды кулатуудан чыккан чаң айылды каптап, бир да үй-бүлөдөн бирөө-жарым дубалымды бузба деп каршы чыга албай, же бузулган дубалына кайгырбай коё албай чайналып, иттер үрүп, уйлар мөөрөп, кудай бетин салбасын, жер титиреген абалды элестетип турду. Ар бир короонун дубалын ураткандан кийин чоң ишке жарангансып, корсойгон «айыл чоңдору» үй ээлерине кыйкырып коюшат:

– Айраның барбы, апкел, какап бүтмөй болдук! – дешип.

Бул жүрүш дөңдөгү биздин үйгө келгенде айылдын жарымына жетип калган эле. Дарбазадагы такылдакты уккан энем (чоң апам) бар күчү менен коргондон атып чыкты. Ийинине жоолукка таңып кичүү инимди көтөрүп алган. Кемпирди уруп коймок беле, келгендер көнүмүш ишин баштап кирди. Үч катар коюлган пакса дубалдын эми гана эң үстүңкүсүн уратууга камынганда энем жандалбастап жете калып, дубалды кучактап алды. Анан ый аралаш тургандарды тиктебей сүйлөп кирди:

– Бирөөнүн коргонун бузгандай кандай акыңар бар. Бул дубалдарды тургузабыз деп белимден айрылдым, сайдан суу ташып, дөңдөн топурак ташып, ылай кечип айлап-жылдап жүрүп араң тургузганбыз. Муну бузсаңар, эртең араң көктөткөн бу турган бактын, эгинтегиндин баарын мал жейт. Муну бузганча мени көөмп салгыла, дубал астына! – Энем ошондо кадимкидей боздоп ыйлап жиберген.

Эл ичинде «жоош кемпир» аталган энемдин бу жоругу келгендерди бир топ сестентип койгон. Бирок баягы эле өзүн айылдын кудайы деп санаган бригадир көп ойлонбоду. Атын дубалга жакын бастырып келип, камчысы менен кемпирди башка бир түрттү:

– Андай болсо, дарбазаңдын сыртынан мык кагабыз. Коргон ичинде бала-чакаң менен отура бер. Көчөгө чыкканга, коомдук жайларга барганга уруксат жок. Силерди колхоздон да айдаймын, мугалим балаңды ишинен айдатам. Айыл маданиятын көтөрүүгө каршы болгон эскиликти колдогон адамдарды түрмөгө каматса да болот!

Байкуш энем бу сөздөрдү угуп коркуп кетти. Баарынан да эптеп окуп келип, иштеп жаткан жалгыз уулун мектептен айдап жиберсе эмне болот? Бозала болуп тура калды. Артында байлануу иним да ызы-чуудан улам ыйлап жиберди. Небересин карамыш болуп ал үйдү көздөй басканда артынан ураган дубалдын коюу чаңы асманга көтөрүлө берди. Энем «шуу» үшкүрүп сөрүгө отура калып, көзүнүн жашын үнсүз төгүп-төгүп алган.

Айылдагы дубал бузмай бүтүп, элдин баары жыгачтан, зымдан эптеп тосмолорду жасап коргондорун тосо башташты. Баарынан кызыгы кайсы үйдө эмне бары ачык көрүнүп, коргон ичиндеги бардык кыймыл-аракеттен өйдө көчөгө дайын болуп, алгач бул элге бир топ эле ыңгайсыздыктарды жаратты. Анан калса мал жыгач тосмолордон башын салып, күчү жетсе бузуп кирип келип, канча

эгин-тегин зыянга учурады. Бирок бир чындык, дубалдар бузулуп, айыл көркүнө чыгып кете алган эмес.

... Көп жылдар өткөн соң заман өзгөрдү. Коммунизм курабыз деген система кыйрады. Топурактан курулган пакса дубалдар айылдарда кайрадан пайда боло баштады. Адамдар короосун гана эмес, үлүшкө алган жерлерин да узундата дубал менен тосо беришкен ушундай бир заман келди. Кимдин ким менен иши бар, эптеп тиричилигин өткөрсө болду. Дөңгө салынган биздин үйдүн коргону да кайрадан пакса дубал менен кыдырата тосулду. Бирок бул коргондун түркүгү, калканчы болгон энем, бир кезде дубал бузгучтардан дубалын чырырап коргогон баягы мээнеткеч энем эбак көз жумган эле...

«Москва»

Өткөн кылымдын 70-жылдарынын аягы эле. Баткен районунун борборуна жакын жайгашкан Бужун деген узунунан кеткен чоң айыл бар. Калкынын саны да көп, айдоо жерлери суулуу, эгин-тегин жакшы өсөт. Борбордон кайсы «чоң» келсе, райком эгин талааларын көрсөтөм деп ушул Бужунга алып келчү. Бул айыл Баткен чөлкөмүнүн акыбалын чагылдырып турчу типтүү айыл эмес эле. Баткенди билбеген «чондор» эгиндери жайкалып өскөн, жапжашыл бакка жамынган Бужунду көрүп алып Баткен жергеси ушундай экен деп көбү кете беришчү. Кийин кимгедир бирөөгө келип-кеткендергеби, же жергиликтүү чондоргобу, айтор, Баткен району үчүн дежурный жарнак болгон бул айылдын Бужун аты жакпай калды көрүнөт аны Москва деген ат менен өзгөртүүнү чечишет. Ошол маалда мындай демилгелер өөдө жактан аябай колдоого алынчу, маселе бат эле чечилип, бул айылдын илгертен келаткан аты «Москва» болуп өзгөрүп калды.

Ошол учурдагы элдин момундугун кара, азыркыдай болсо көтөрүлүп чыкмак. Болгону колхоздун райиси Бужун айылынын бригадын чакырды да катуу эскертти: силер эми Москва айылы болдунар, бардык көрнөктөрдү тез арада алмаштыргыла, Оштон комиссия келгенче даяр болуп илинип калсын, силер эми СССРдин башкы борбору болгон Москва шаарынын атын алдыңар деди. Бригат адатындай бир каршы сөз айткан жок, эл эмне дейт деген да жок, шашкан бойдон чыгып кетти. Эртеси эле таң эртең жумушка бараткандар айылдын кире беришинде «Бужун» деген жазуунун «Москва» болуп калганын көрүштү. Эми булардын колхозунун аты да, айылынын аты да «Москва» болуп калды. Бул кимдин ойлоп тапканы экенин эч ким түшүнгөн жок. Бирок бирөө да каршы

ачык сүйлөбөгөн менен айылдыктардын көбүнө бул жаккан жок. Айылга каттачу жүргүнчүлөрдүн автобусуна да «Москва айылы» деп көрнөктөрүн жаңылашты. Бирок бул көрнөктөр канча жылдар турса да элдин жүрөгүнө кирбей койду. Эл баары бир кагазга Москва деп жазганы менен Бужун деген айылынын атын эсинен чыгарган жок. Айыл алардын көкүрөгүндө Бужун бойдон кала берди. Өз ич ара алар бужундук болушчу да, сыртка чыкканда расмий жерлерде москвалык болуп калышчу. Кийин Кыргызстан эгемендик алган соң элдин көкүрөгүндөгү бөгүп жаткан көп нерселер вулкандай атырылып чыкты дейсиз. Ошолордун бири Москва айылын кайрадан Бужун кылуу эле. Бир саатка жетпеген аралыкта айылдын жигиттери «Москва» дегенди алып туруп, «Бужун» деген көрнөктү илип салышты.

Мамат жинди

Биз бала кезде өткөн кылымдын 60–70-жылдары айылда Мамат жинди деген киши бар эле. Бети капкара болуп күйгөн, түрү суук, кийимдери кир, жыртык, туруктуу жашаган жери жок. Көбүнчөсү дүкөндү айланчыктап жүрө берчү. Үй-бүлө, бала-чака дегенден кур. Кээде жаш балдарды артынан кууп, кыйкырып коркутчу. Алыстан көрүнгөндө эле жолдон бурулуп качат элек. Бала-чака эле эмес, чоңдор да андан оолак жүрчү.

Бирок айыл калкы бул кишиге эч кимиси кол көтөрчү эмес, кайдыгер да караган эмес. Кимиси болсо да кийим-кече, тамак берип коюшчу. Көчөдө жатып уктап калса, ким көрсө да аны жаман үйүнө сүйрөп барып жаткызып коёт эле. Тууган-урук, элчилик, журтчулук деп бул кишини баары бир таштап коюшчу эмес. Кийин каза болгондо да айыл эли чогулуп ырым-жырымы менен жерге беришкен. Азыр эстесем ал жинди деле эмес, болгону ичип кеткен айылдагы жападан жалгыз аракеч киши болгон экен. Азыр андайларды айылда кадам сайын кездештиребиз.

Азыр үй-жайсыз ичип кеткен кишилерди көргөндө бала кезде биздин көңүлгө көк таштай тийген Мамат жинди эсиме түшө берет. Айылдагы балдар ойной турган чоң бакка келип уктап калганда эч ким бакка кире албай калат эле. Эгер кокус кирип кетсе, бул киши таш бараңга алып кууп чыкчу, чоң болобу, бала болобу ага баары бир эле. Кээде мектепке баратсаң чоң жолдо аркы-терки ооп, жол менен бир болуп басып келаткан Мамат жинди көрүнсө кайда качаарыбызды билбей айласыз артыбызды көздөй «чуу» койчубуз.

Айылдагылардын баары талаадагысы талаада, кызматтагысы кызматта жанталашып иштеп жүргөн маалда бу Мамат жинди көлөкө кууп уктагандан башканы билбейт эле. Элдин көзүнө ушунчалык жек көрүндү болсо да, негедир айылдыктар аны сабап, же айылдан кууп жиберген эмес. Ага бир бечарадай, байкуштай боор ооруп мамиле жасачу. Кары кишилер анын кебетесин карап туруп: «Аа, бул да болсо кудайдын кылганы да» – деп коюшчу.

Ошол маалдагы айылдаштарымдын айкөлдүгүнө, боорукерлигине таң калам. Бул жинди, азыркы тил менен айтканда алкаш киши айыл турмушуна кандай бүлүк салып, кандай элдин тынчын алса да элчилик, тууганчылык деп айыл бу адамды койнуна батырып, тамак берип, кийим берип ажалы жетип өлгөнчө камкордук көргөнүндө.

Бир айылбыз, бир элбиз деген улуу касиет – бул чоң жана бекем социалдык институт болгон экен. Айылдын эли болдуңбу мойнуңда бир жоопкерчилик турар эле. Пенделик кылып кээде жаман-жуман кадам жасап койсоң айыл аксакалдары чогулуп туруп эле сазайыңды колуңа берип жазалап койчу, жазанын мындан өткөн оору жок эле. «Эл-журт укса эмне дейт, айылдаштар көрүп калса уят» ушул сезим мен борборго окууга келгенде да мени коштоп жүрдү. Эл ичинде жүзүм жарык болсо экен деген сезим ар бир айылдашта бар эле. Эл караган бетим жер карабаса экен. Ошол эле учурда бир ийгилигиң болуп калса айылың, элиң биринчи кубанат, сыймыктанат, мактанат. Баланчанын баласындай болчу, түкүнчөдөй болбо, балдарды тарбиялоодо ушундай тирүү мисалдарды колдонушат эле. Айылдаштарымдын алдындагы жоопкерчилик мени көп бейчеки кадамдардан оолак кылды, жакшы иштерди жасоого түрттү. Эсимде, мындан 20 жыл мурда илимдин кандидаты деген наамды алып айылга барганда айылдаштарымдын, айрыкча курбу-курдаш, окуткан мугалимдеримдин сүйүнүчүнө чек жок болгон эле. Самолеттон тосуп алышып, шаан-шөкөттү айтпа, биздин айылдан чыккан биринчи илимпоз дешип тоо таянган чакан айылым ошондо чындап кубанган. Ошол учурда мүмкүн алардын ушундай кубанычынын кадырын билдим бекен, жок бекен, эсимде жок, бирок азыр эстеп баарына тизе бүгөм, таазим кылам.

Жардыга, жетим-жесирге жардам берүү салтка айланган көрүнүш эле. Ким буудай жанчса буудайынан, картөшкө казса картөшкөсүнөн өйдө тиричилиги аялуу бүлөлөргө жардам деп жеткирип берчү. Мунусун эч ким эч кимге айтпай эле өзүнүн милдети, айылдаштык парзы катары эле аткарып койчу. Азыр болсо колунда барлар аялуу катмарга биртике жардам берип койсунчу анысын сөзсүз теледен чыгарышат, гезитке басышат, жаңылыктардан кайра-кайра айттырышыт. Кары-картаңдарга кудайы тамак берип койсо да

опонусун да теледен көрсөтүшөт. Жардам алган адамдын да айласын кетиришет. Теле-жаңылыктардан бүжүрөгөн кемпир-чалдардын кемшендеп тамак жеп жатканын көргөндө жөн эле жүрөк тилинет. Колунда барлар жасаган соопчулугун өзүнүн коомдук имиджине колдонууга өтүштү.

Азыр болсо мына ушул бир айылбыз, бир элбиз деген бийик институт толук кыйрап калган. Айылдын Мамат жиндилери да көбөйгөн. Баягы салт-санаасыз калган айыл, «эл эле, журт эле» дегени азайган айыл алкаштарын көбөйтүп алган. Азыр көчө сайын Мамат жинди, эл аларга көнүп бүткөн, эч кимдин боору да оорубайт, оонаганы оонап арык жээгинде, көчөнүн боюнда жата беришет. Буларга көз да көнүп бүткөн. Алардан жаш балдар биз бир кезде Мамат жиндиден корккондой коркпойт да экен. Бул кадим көрүнүшкө айланып калган.

Клуб

Айылыбыздын капортосундагы чоң, эски клуб баарыбызды кучагына батырып, энедей көлбүп жатчу. Анын кыйчылдаган эски, эки ачылма жыгач эшиги, ага салынган килейген чоң кулпу менин көз алдымда дагы эле турат. Анткени ким болбосун жолдон өтүп бара жатып ошол эшикти бир тиктеп алат, эгер эшикте кулпу жок болсо, клубда бир иш чара болуп жатат, сөзсүз, баш багып өтүш керек, клубдагы болгон нерседен эч ким калгысы келчү эмес.

Клубда колхоздун райиси келгендеги жыйналыштан тарта комсомолдук тойго чейин өтөт эле. Борбордон келген артисттердин концерттери, спектаклдери, аларды туурайбыз деп ансамбль түзүп ырдаган, спектакль койгон мектеп окуучулары, уул-кыздарынын оюн-зоокторун көрөбүз деген айылдыктар баары ушул жерге чогулушат эле.

Бул чоң клуб Советтер бийлигине чейин мечит болгон дешет. Айылдыктар ушул айыл ортосуна жапатырмак ашар жолу менен бир кезде мечит салышкан экен. Бул жерге эртели-кеч намаз окуганы келишчү. Совет бийлиги келгенде мечитти жоюп, клубга айландырган.

Ушул клубда атам көп жылдар кино койду. Күндүз мектепте бала окутуп, кечкисин кино койгон атама апам киного билет сатып, тактайы жок, полу чаңдаган клубду суу сээп шыпырып жардам берчү. Күн сайын эртең менен жаңы кино ленталар түрүлгөн темир тегерек кутучаларда келет. Апам ошол кутучалардан кинонун атын таап, аны көчөдөгү доскага жаздырып илип коёт. Бүгүн кайсы кино болот деп аңдыгандар ошол доскага келишчү. Бардык кинолордун, анын

ичинде кыргызфильмде тартылгандарынын да тили орусча эле. Индия кинолору келгенде клубга эл батпай кетет. Клубдун кире беришинде билет сатып жаткан апам эшиктин туткасын күч менен кармап турчу. Антпесе, билетти жоктор сүрүп кирип кетишет. Эми ошол мезгилдеги адамдардын түздүгүн кара, же менин ата-энем ошондой өтө ак жүрөк болушканбы, айтор, райондук кинофикациядан берилген көрсөтмөлөрдү өтө так аткарышчу. Клубда канча орундук болсо ошончо гана билет саткыла деген. Индия киносу келгенде апам билеттерин эбак сатып койсо да каалоочулар аны киргизеби деген үмүттө кино башталганга чейин күтүп тура беришчү.

Чоң, эски эшиктин каалгасын бар күчү менен тартып кармап турган апам булардан баары бир кутулбасына көзү жетеби, же алардын жалдыраган көздөрүн адатынча аядыбы:

– Киргизем, бирок тик туруп көрөсүңөр, отурганга орун жок! Ары-бери баспай, отургандардын тынчын албай ... баятан ушул команданы күтүп тургандар клубдун эски эшигин кычырата эки тарапка кайрып, дүүлдөгөн бойдон ичкери кирип кетишти. Апамдын андан аркы эскертүү сөздөрүн угушчу да эмес. Эки жарым, кээде үч саат бою тик туруп индия кинолорун көрүү айылдыктар үчүн эс алууга тете эле. Бутунун талыганын да унутуп салышчу, айрымдары болсо үйүнөн кичинекей отургучтарын көтөрүп келип алчу, кээси айласы кеткенде чапанынын этегин бүктөп туруп, астына коюп, клубдун топурактуу полуна мандаш урунуп отуруп алчу. Кино орусча болсо да ал тилди такыр билбегендер да берилип баштан аяк көрчү. Индия кинолорунун керемети ушунда эле, ал индия тилинде болсо да эл түшүнүшмөк. Кино бүткөнчө боорукер, карапайым айылдыктар ага ушунчалык берилип, бир канча ирет ыйлаганы ыйлап алышчу. Кадимкидей шолоктогон үндөр, эртеси күнү булардын оозунан ошол кино кейипкерлери түшпөйт, оң каармандарды аяшып, терс каармандарды сөгүп, кыскасы, эл азыркыдай саясатчыларды, саясатты сүйлөбөй, ошол адам жашоосун көлөкөдөй ээрчип жүргөн ак менен кара, жакшылык менен жамандыкты талдап сүйлөп, жамандарды жек көрүп, жакшыларды аяп, жакшы көрүп, балалуу болушса ошол каармандардын атын коюп, кыскасы, ошол убактын элинде керт башынын жыргалын ойлогонго, материалдык байлыкка умтулганга караганда адамды аёо көбүрөөк болгон экен.

Ушул клубда не деген гана кинолорду көргөн балалыкты өткөрдүм. Орустун кинолору, биздики, индияныкы – баарын, баарын көргүң келе берчү. Киного айылдыктар үй-бүлөсү, бала-чакасы менен чогуу келип көрө берчү. Анткени кинолор ошондой болчу. Ата баладан, эне кыздан уялбай эле көрө турган кинолор эле. Бардык кинолордун көздөгөн максаты бир эле – адамдарды тарбиялоо, бардык кинолор-

дун аягында жакшылык жеңип, жамандык жеңилет эле. Баары жомокко окшош.

Мына ушул айылдыктардын бирден бир көңүл ачуучу жерин совет системасы кыйраар замат кошо кыйратып салышты, өтө эскирди дешип. Бирок арадан аз эмес жылдар өттү, ордуна аттуу-баштуу клуб эмес, андан беркисин салышкан жок. Клубдун бузулушу менен айылдыктардын маданий жашоосу да кыйрап калды. Артисттер келбейт, кино коюлбайт. Азыр баары үйүнөн чыкпай эле жеке маданий жашоо өткөргөнгө өтүшкөн. Кинолор да өзгөрдү, жеке отуруп гана көрүш керек.

Бригаттын аты

Таң атпай өйүздөгү чоң бакка колхозчуларды тамак ичкенге чакырып жүргөн балдар, өздөрү да бул эмне болгон тамак берүү экенин билбейт болчу. Адатта таң атпай колхозчуларды чөпкө же дагы башка колхоздун бир «күйүп» бараткан ишине чакырышчу. Бу эртелеп чакырган кандай тамак дешип, көбү ишенип ишенишпей. Түнүчүндө бригадтын аты өлүп, анын этин эмне кылаарын билишпей, колхозчуларга бышырып бермей болушканын алар тамак жеп атканда туюшту. Кийин тамактын пулун алардын эмгек күнүнөн (иштеп тапканынан) кармап калабыз дешкенин да билишти. Миниле берип, арыктап, арып-карып калган аттын эти да катуу. Бир айылдын эли топтолуп жыйналганча беш саат кайнаса да бышпай койгон этти, колхозчулар колхозчулугунан, момундугунан унчукпай жешти. Адилбек бригадтын аты өлгөнүн ичтеринен туюшту, көбү «ырас болуптур» деп табалап да жатышты. Эми жаңы ат алганча бир аз жаныбыз тынч алат дешкен аялдар бригадтын камчы урула берип соорусу катып калган атынын таштай катуу бышпаган этин ооздооруна салып эптеп чайнамыш болушканы менен эт жегенге дегеле окшободу. Айрыкча колхозчу аялдар ушул кара аттын тарсылдаган такасы угулганда дарбазага чыккандан заарканып турушчу. Ат үстүндөгү бригада үйдөгү аялдын кечээ төрөгөнү да, наристенин ооруп жатканы да, кары-картаңдардын муктаждыгы да баары бир эле. Ага ошол үйдөгү келин жумушка чыгыш керек. Колхоздун чөбү орулуш керек, тамекиси тизилиш керек, пахтасы терилиш керек.

Ишемби, жекшемби деген дем алыш күндөр бул колхозчуларда дегеле жок эле. Ошол эле учурда булар жылдын кайсы айында, күнүндө айлык алаарын, негизгиси канча алаарын да билишчү эмес. Колхоз жетекчилиги каалаган маалында, каалаган өлчөмдөгү тыйынын беришчү, эмгек акыны акча түрүндө алуу өтө эле чанда кездешчү. Көбүнчө иштегениңе деп буудай, арпа, жүгөрү берип ко-

юшкан. Азыр ойлоп отуруп элдин ошол маалдагы кантип тиричилик кечиришкенине, сабырдуулугуна, топугуна тан берем.

Эсимде, менин ата-энем да колхоздун тамекисине иштеп, анын акысын ала албай. Кыш түшүп, отун-көмүр, аш-той башталып, колхозчулардын баары контордун эшигин күн сайын сагалап, эмгек акысын ала албай убара чеге беришчү. Ошол маалда райондук гезитке практикант болуп барып, башкы редактордон жардам сурап. (Ал учурда райондук гезиттин жетекчилери райкомдун бюросунун мүчөсү болушчу.) Ал колхоздун райисине телефон чалып өндүрүп бергени.

Ошол айда-жылда бир тийген эмгек акысы менен айылдыктар сабыр тутуп жашай беришкен. Жашоо кандай болсо да эч ким айылын таштап басып кетпейт эле. Башка жактардан акча таап келем деп. Эл башкалардан өзгөчөлөнүп бай болуудан тартынчу. Байлыктын артынан түшүп, элди алдагандан, таш боор болуудан оолак болгон. Элдин напсиси, ынсабы ички айтылбаган, жазылбаган мыйзам менен жөнгө салынып турган. Буга элдин адеп-ыйманы эле эмес, ошол маалдагы система, идеология да жол берген эмес. Тышкы эмес, ички миграция да жок эле. «Ар кайсы жерде тентип жүрбөй өз жериңе кел» дечү бала-чакасын да. Жогорку окуу жайларына да колхоздордун жана башка мекемелердин жолдомосу менен борборго окууга келгендер жеңилдик менен өтүшчү, бирок окууну аяктаган соң ошол жолдомо берген жакка сөзсүз барып иштөөгө мажбур болгон.

Поэзия

Таранчы

*Кичинекей кол башындай таранчы
Куш ичинде барксыз болуп саналчу.
Анын деле канаты бар куштардай
Кааласа эгер алыс учуп баралчу.*

*Учуп кетпей жылуу издеп алыска,
Жөнөкөй куш жаралгандай намыска.
Тууган жерин, учуп чыккан уясын
Кыйбайт окшойт таптап кетип калышка.*

*Бут узатып келгин куштун бүт баарын,
Тоготпостон катаал кыштын ызгаарын.
Кала берет жергесинде мекендеп,
Түнөк кылып муздуу бактын учтарын.*

*Ыйык тутуп тууган жердин элесин,
Ысык-суукка чыйралдырып денесин.
Таруу сытал кичинекей көзүнөн
Теңдеши жок чоң сүйүүнү көрөсүн.*

Тууган жерге кайрылуу

*Тартып алып көр түйшүктөн өзүңдү
Тууган жерим келдим сени көргөнү.
Сырдашалы маңдай-тескей олтуруп,
Тоо-талаалар жакын жылып кел бери.*

**Райкүл
МАМЫРОВА**

1948-жылы Аламүдүн районунун Кызыл-Бирлик айылында туулган.

Акын. «Калтар баяны», «Эгер мен», «Боз чымчык» китептеринин автору. Бир кыйла ырларына обондор чыгарылган.

КР Улуттук Жазуучулар союзунун мүчөсү. КР маданиятынын мыкты кызматкери.

*Бир кездеги биз чуркурап гүл терген,
Карайт тигил кызгалдактуу белести.
Жаштыгымдын жарашыктуу учуру,
Тууган жерим сенде калган этеспи.*

*Бала кыял күпүш үндүү күлкүчү,
Сырдаш булак дале сулуу экенсиң.
Муңайым жүз, буурул чачтуу аялды,
Билбейт бүгүн тааный алар бекенсиң.*

*Тууган жерим сен да бир топ улгайып,
Калгансыйсың этнегедир көзүмө.
Кокту-колот, белестериң жапыздап,
Тоолоруң да тозуп бир аз жешиле.*

*Тууган жер, сен улгая көрбөгүн
Ак чач болуп картаялы мейли биз.
Урпагыңа тура көргүн туу болуп
Сен жок болсоң биз селсаяк, дейдибиз.*

*Тууган жерим санаа чекпе мен үчүн
Келбей калсам түйшүктөн кол бошобой.
Саал бошосом сага учуп жетүүгө,
Эки көзүм жайнап турат ботодой.*

Боз чымчыгың болоюн

*Оо, тууган жер, күнөөлөбө сен мени
Толкуп-ташып торгой боло албасам.
Борупу жок боз чымчыгың болоюн
Бутагыңда сайрап турган ар качан.*

*Жайда, кышта дайым болуп кашыңда
Ысыгыңа, ызгаарыңа чыдаган,
Тоңуп калсам топ деп түшүп бутактан,
Тууган жердин турпагына кулаган.*

*Мейли булбул, мейли торгой болбосом,
Бербей койсо тагдыр таттуу көтөкөй.
А мен сени топурагың түспөлдүү,
Боз чымчыгың болоюнчу жөнөкөй.*

САМАТ САРАЛАЕВ

* * *

*Бүгүн менин келип турат ыйлагым
Эх, жан досум, болбочу сен убара.
Дирилдетчи комузуңдун кылдарын
Дирилдетчи! – Не болду? – деп сураба.*

*Чертчи, чертчи түркүн даба табасың
Унутайын. Унутулуп угайын
Таппай такыр көңүлүңдүн айласын
Мен өзүңдү жалгыз сезип турамын.*

*Супсак күндөр, окшош күндөр – кайылтын
Бир койсочу жыты келип арчанын.
Эч ким менен тең бөлүшпөйт кайгыңды
Баарыңардан, баарыңардан чарчадым.*

*Көз жубаткан жетпей турат жеңишке
Ушунданбы турмуш супсак сезилет.
Убакытка ооздук салып беришсе
Чаап кетмектин жаш балакай кезиме.*

*Көңүл чөксө көз жашымды кишендеп
Адамдарды алдап жүрөм жылмайып.
Ошондуктан досум мага ишенбе
Ошондуктан келип турат ыйлагым.*

*Же жөн эле жаш артынан кылгырган
Бала кездей дүйнө кызык көрүнүп.
Анда созчу кайгылуураак ырыңдан
Мен балача ыйлайынчы төгүлүп,
Жаш артынан дүйнө кызык көрүнүп...*

*Күчүң ташып, турса башың оорубай,
Өйдө тиктеп унутабыз артыбыз,
Сыймыктанып күчүң менен. Кокуй, ай...
Эй, адамдар, эмне тынча алсызбыз.*

*Шылдың кылып турмуш басса ийинден,
Унутабыз өпкөгө кол урганды,
Өзүңдөн эмес, күнөө издеп тигинден,
Коркпой кээде күнөөлөйбүз Кудайды.*

*Кетсем кантет кучагына тоолордун,
Турмуш менден ат тизгинин шарт буруп.
Арасында тиң-тиң кыял ойлордун,
Болор элем мен дүйнөгө бактылуу.*

*Бирок антпес каардуу үнүн уктуңбу,
Түндүк, түштүк, батыш, чыгыш тараптан.
Бул агымда бекем түйбөй туштумду,
Сүзүү керек кенен жайып алакан...*

*Биздин убак акындарга кыйындыр,
Адамдар да өзгөрүлүп башкача.
Жаңырыгы чөнтөктөгү тыйындын,
Жүрөктөрдү эзип бүткөн капкачан.*

*Абдан корком, абдан корком өзүмдөн,
Сырттан эмес абдан корком ичимден.
Ушунданбы чөгөрүңкү көңүлдө,
Көздүн жашы шарап менен ичилген.*

*Ал ансайын көп ой басат акынды,
Билбей турат жалган менен калысты.
Ушул түндө билбейм кимге жакынмын,
Ушул түндө билбейм кимден алыстым.*

Өтүрүмдө көп адамга кол сундум,
Көбүнөн да узап барат ыраактан.
Азыр бирок жылуусунда коюндун,
Айткым келет баарысына ырахмат.

Баары эсте мен койбойтун унутуп,
Баш чанса да согуп турат жүрөгүм.
Таарынсам да турмуш менен урушуп,
Мен миң ирет кайра аны сүйөтүн.

Сүйөт анын эң караңгы түндөрүн,
Сүйөт анын муздак, ызгаар шамалын...
Арга жоктон жылмаямын, күлөтүн,
Турсам дагы көп ойлорго камалып...

Мен анткени билет келди учурум,
Тартуу керек жыргалды да азапты.
Улуулукка мени кетет учуруп,
Жүрөгүмдүн түбүндөгү талантым.

Анама

Турмуш урду жүрөк тушка канжарды,
Сапырды ал балалыктын кыялын
Эти билдим бул жашоонун ар жагы,
Коркунучтуу, катаал өңдүү сыягы...

Эх, апакел, кагылайын берметил,
Шамал бүгүн ызгаардуураак катуураак.
Турмуш бурду тага тике келбетин,
Айтчы неге турмуш үнү ачуураак?!

Кечээ эле тага жаккан көп ырлар,
Бир башкача, бир башкача угулат.
Кечээ эле мен суктанган турмуштан
Карек чочуп бүгүн неге жумулат.

---

*Же тээримдүү кучагыңан өзүңдүн,
Жаңы гана чыкканданбы эшикке?
Уктабаган көрүп куккуу өңүрдү
Бөлөп салгың келди го дейм бешикке?*

*Бирок мен да тике карайт турмушка,
Ачуу сөзгө даяр менин кулагым.
Коркпо, апа, уулуң даяр урушка,
Жыгылсам да кайра өйдө туралым.*

*Мейли, мейли! Кайрай берсин канжарын,
Сапырылтсын жаш баланын кыялын.
Мен билген соң бул турмуштун ар жагын,
Калемимди учтайт өңдүү сыягы...*

---

*Эл аралык
Мажлуг Кашгари конкурсуна*

Ракман БЕРДИЕВ

БҮЙМАН КЕМИК

(Аңгеме)

Сары түктөрү мурутка окшоп эми эле карара баштаган өспүрүм ире-ширеде дарыя боюн бойлой кеткен дүпүйгөн калың өрүкзардын чаңдуу жолго жанаша жериндеги бел курчоодон келген өскүлөң чөбүнөн башын кылтыйта пысып, ушунчалык этият аярлык менен бүт атарапты аңгарыштыра былк этпейт. Ал түгүл, өзү олтурган жердеги чөп башын кыймылдатып койбоюн деген кыямда демин ичинен алып, өтө этият. Өң-алет жок, өчкөн, купкуу.

Чоңураак таш куладыбы, болбосо оолукма дарыя суусу жебаткан жээк урадыбы, айтор, чоң бир агым катуу шарп этти. Өтө катуу чоочуп кетти. Төбөсүнө бирөө коюп жибергени жаткандай, ийнин кыса куушурултту.

Канчалык коркуп кетсе да, ордунан тура качпады. Ошенткенде эле «а-па-а» деп бакыраы бышык эле. Эриндери кесе тиштелген бойдон, бүт тулку зыңкыйды. Көздөрү жумулду.

Ошол абалда да кулактарынын парсанактары...дарыянын көтөрүлүп, кайра оодарылып түшкөн чоң, кичик толкундарынын шарпылдактарынан тарта өрүкзар ичиндеги, жолдогу бүт табыштарды, чегирткенин тырс эттире секиргенине дейре иргеп, аңырайды. Өзгө эчтеке угулбады. Анан гана ичине алган демин пыш эткире койбой акырын чыгарды.

Кыямга дагы былк этпеди. Айдын караңгы мезгили болгондуктан, тез көз байланды. Ошондо гана ордунан турду. Дароо шатыр басып кетпеди. Чуркап жибербеди өз курагындагыларга окшоп. Чөптү шатырата койбой буттарын өйдө көтөрүп, аяр кадам таштап, айыл

тарапты көздөй жылды. Жолго чаң болсо да, кең жолго чыкпай, из жашыргандай чөп үстү менен жүрдү.

Канчалык аярланса да, жаза басып алуудан этияттанса да, эми кадамы өзүнөн өзү тездеди. Артынан бирөө кууп келаткансыды, арбайган колдор көйнөгүнүн жакасына жете-жете чеңгелдеп калчудай туюла берди. Кулагынын аркасыбы, ичиби чыңылдап тырс этип, тунгандай бүтө түшкөнсүдү. Жаш да, али чемирчек сөөктөрү ката элек да, өзүн канчалык бекем тутканы менен. Ушунчалык катуу коркконунан, жолдун ортосуна чыга качты. Тап-тап эткен таман астынан чаң ызгып көтөрүлдү.

Айыл ичине киргичекти алдынан эчтеке чыкпады, шимшилеп жүрө берчү ит да кезикпеди, үрбөдү. Айыл аралап да чуркаганын токтотподо. Көчөдө кыбыр эткен адам жок. Өзү курдуу өспүрүм балдар, үндөрү бузула күркүрөгөнгө оогон чоңураактар, топ-топ болушуп аер-буерде өтөр-кетерди, болбосо кыздар тууралуу кызык сөздөрдү сүйлөшүп, эзиле кыткылыкташып, бири-бирине айландыра чегибаткан сигареттерин жылт-жулт эткиришип бир маалга чейин тура беришчүлөр да жок, көзгө илешишпеди. Анткени Кудайдын улгайган күнү дешип, айылдыктардын баары арапаликтарин жешип үйлөрүндө эле. Кыскасы, дарыя тараптан келатканына бирөө эмес, паранда кабардар болбоду, көрбөдү.

Ошол күнү эле ал ооруп калды. Тил-ооздон калганы эмес, алачакмактай асманды тиктеп, ысытмасы көтөрүлгөндөн көтөрүлүп калчылдап, үйүндөгүлөрдүн баарынын жүрөк үшүн алды. Кээде ордуна тура качып, чоң-кичикти бүт ыз-тызга түшүрдү. Ана-мына кетет окшойт дедирип, жакаларын кармантты, келме келтиртти. Үчүнчү күнү ордуна араң козголду.

Быйыл Кубан элүү беш жашка толду. Бойго жетип, өз очогуна күл тартып калышкан жалгыз кызы, эки уулу анын кой-ай, өзүңөр эми эле эптеп атасыңар го дегенине болушпай той өткөрүштү. Тууган-уруктун, кошуна-колоңдун бирин калтырбай чакырышты. Мындайда чогуу иштегендери менен достору калып кетет беле, уят болбойбу, кыскасы, илешкендин баары келди.

Буга анын оозу жайылып эле алды. Келиң-кетиңди ушунчалык абжирлик менен аткарды, ыраазы болбогон, тан бербеген киши калбады. Дасторконго коюлган дүйүм нерселердин кымындайын калтырбай бөлүп алышкандыктарына абдан ыраазы экендиктерин билдиришип дуба беришкенде, ого бетер той ажары ачылып, Кубандын бою бир карыш көтөрүлө түшкөнсүдү.

Меймандар таркап, той түгөбөткөндө Салма кемпир илешип келип калды. Идиш-аякты жууп-жыйыштырышып атышкандардын ичкериге кирип, төрдө кичине олтуруп кайтарсыз дегендерине ал

көнбөй койду. Колтугуна кыса келген калпагын Кубанга чокчойто кийгизип, маңдайынан өөп, жобурап дубасын берди. Ошодон кийин, калпак жараштыбы, же башкабы, иши кылып аны эми көргөндөй, боюн алыстата тигилип карады. Дидарына моокум кандырып аткансыпшы, жакшы бир эстеп калайынчы дегенсиппи, айтор, бою-башына сыдыргы көз жүгүрттү. Арык, териси калталанган алкымындагы кокосун бөлтөйтө жутунуп-жутунуп алды.

– Элүү – эр ортону. Ээгиңе чокчойтуп сакал коюп алганың болбосо, мен үчүн баласың али. Сексенге бар маа окшоп. Ошондо болпойгон чал болосуң... М-мм... Токтосунум экөөңөр тең элеңер. Ал чоңойбоду. Ошо бойдон калды. Өмүрү кыска жаралган экен, жаштайында жайрап алды, – деп кемпир эмшиңдеди.

Кубандын ичинен бир жери чым этти. Алактай түшкөнсүп барып өзүн араң карманды. Эки-үч күндөн бери жадырап ачылып жүргөн ыраңы заматта өзгөрдү. Кемпирдин жашый түшкөнүнө жүүнү боштугу тутуп кошулуп кетпейин дедиби, дароо жакшы барыңыз дей коюп, нары бурула басып кетти, ак калпакты башынан ала мыжыгып кармаганын өзү да баамдабай калды.

Бул ушуну менен эле бүтпөдү. Кемпир дайымкы, отуз тогуз жылдан берки, айта жүргөн безилдемесин токтотподо. Көзүнөн шоросун агызып, мурдун шырыктата тартып, азыр эле төгүлүп-чачылып кетчүдөй шөлбүрөдү.

Ушу сени көргөн сайын, ал жаныма келибалат. Кээде адашып, сени ошо деп...баазда мени ээрчибалат. Жүдөгөн өңүнөн бирдеке дегиси келгенин билдирет, ал ишаараларын же мен түшүнбөйм. Тиктешип туруп ажырашабыз.

Кемпир ого бетер калчылдап, баласы жөнүндө ушунчалык минайым сүйлөдү, кудум паашанын алдында турган айыл аксакалына окшоп.

А-а, сагынган окшойт, менин да көргүм келгени эле кычабатат. Күнү-суум түгөнүп барат, бир күнү барармын жалгызымын жанына. Күнөө болсо да, жүдө катуу сагындым.

Жобурай берди, көп сүйлөдү. Тура берди беркилерди тажатып. Кубан менен өзүнүн жигаринин бала кезден бирге жүрүшкөнүнө, ойноп күлгөндөрүнө дейре жете түштү. Анын токтоп калбасын биле жүргөндөрдүн бирөөсү: «Чоң эне, жүрүңүз үйүңүзгө жеткирип коёюн», – деп колунан жетелеп, кичине кант-кунт, эки нан ортосуна салынган гөш түйүлгөн ак дүрани колтугуна кыстарып коюп жетелебесе, дагы канча турары белгисиз эле.

Салма кемпирдин жогорудагы ошончо сөздөрүнүн ичинен: «Токтосунум сага караганда саал бойлуу, бакубатыраак болчу, алыша кеткениңерде дайыма сен жыгылып калар элең, тура калып эле кайра кармаша берчүсүң өжөрлөнүп. Ал арсалаңдай күлгөнүн күчөтүп,

ого бетер пыйпалачу. Ошондой. Бакубат эле жүгармек» дегендери Кубандын зер-зеберине жетти, чекесин кыйма-чийме тырыштырды.

Бул да өлүп кетсин деңизчи, акырында: «Сенин түшүңө кирбейби, көздөрүңө көрүнбөйбү» – дегени аны төбөгө бир чапкандай боло түштү. Эми башынанбы, уккан кулактарынын ичиненби, айтор, ошолорунун бир-бир жерлеринин тырс-тырс эткенин өзү, Кубан, сезбей калды.

Той өттү го-о, эки-үч күн нары болбой Кубандын табы дагы айныды. Төшөккө жатпаганы менен, саалчаликке тыздаңдап ачуусу келип, кичине эле болсо уруша туталанып, жошодой кызарып-татарып кетчү болду. Жөнчүлүктө да сиркеси суу көтөрбөй чыртыйып алат бир жолу.

Чочулашкан балдары догдурларга көрсөтүштү, араң көндүрүшүп. Күчтүүлөрүнө алып барышты райондун борборундагы. «Юбилейинде жылкынын этин көбүрөк жеп койгон окшойт, кан басымы аз эле көтөрүлүптүр», – дешип дары-дармек жазып беришти, көбүрөөк тынчтанып укташ керектигин айтышты алар.

Ошентип, ана жакшы болуп кетет, мына айыкты менен кыйла күндөр өттү. Бир ооруган жери жок, онтоосуз эле илмийгенден илмийди. Эң жаманы, уйкусу качты. Кокус көздөрү кичине ызгыса эле чочуйт, бакырып ордуна тура калат, болбосо сүйлөнөт. Бирдеке даарыдыбы, же көз тийдиби деген ойдо молдо-кожого дем салдырышты, азыр табыптан көп нерсе жок, көзү ачыктары да кычыбатат, ошолорго алып барышты, дабаа болбоду. Көздөрү чанактарына кире киртийип, кыртышы эттекени сүйбөй, пастагандан пастай берди.

Ошончодон бери бүгүн кичине череси жазылгандай туюлуп, жаткан жеринен очорула туруп, сыртка өзү чыкты. Үйүмүн алдында нары-бери басты, жаздын акыркы күндөрүнүн кечке жуукку салкын, таза абасынан жутуп, алма багынын кайсы бир жеринде безенибаткан булбулдун сайраганына кулак төшөп.

Каран калгыр, илкип кадам таштай басып, тамаркасынын этегине жете түшкөндө ошерге бир катар эгилген жоон түп, учтары он беш-жыйырма кулачтай бийиктеп өскөн мырза теректердин калың шактарындагы жалбырактары Капка дарыясы тараптан дайыма гыркырап чыкчу дайди жортмо жел кокус келип тийгенде шоокум салып жиберди. Шабырап кетти.

Кубан ордунда катты. Эми эле кичине кан жүгүргөнсүп кызара баштаган өңү кумсарды. Кулактарына мырза теректердин жалбырактарынын шабырашы эмес, дарыянын мөңкүп оолугуп, долуланып агыбаткан армантүр шоокумдары жаңырып жиберди. Палакат. Балким, ошондой болушу керектир да. Болбосо, беймаалдыр да. Антпесе, ошол эле мезгилде, Америкадан алынып келинген ала чымчык деп эл арасында аталып калган эки паранда чаракташа кубалашып учуп ке-

лишип, Кубандан саал эле нарыраакта чый-пый түшүшө бири-бирин чокулашып, канаттары менен патыраша салгылашып калат беле.

А-ай!

Ушундай дегенге гана араң жарады Кубан. Бир гана көзүнөн от чагыла түшкөнүн билгенге үлгүрдү. Башка эчтеке. Көздөрү менен көрүү, кулактары менен угуу мындай турсун, туйгу сезимдери мунарыктаган туңгуюкка кирип кетти. Чочубады, коркподу, уктап жатып сүйлөнчү адаты кармабады. Жөн эле сулк түштү. «О-у балдардын атасы, тамак даяр, үйгө кире калың», – деп чакырчу Жазгүлүнүн жумшак үнү кулактарына жетпей, ара жолдо кала берди.

«Атаңар инсульт болуптур», – деп оозу лапшыйган, сапсары, пакар реаниматолог бир түшүндүргөн бойдон башка эчтеке айтпады, мурда алышып келгенде «миниси» өтүп кеткендиги жөнүндө унчукпады. Ага баары бир эмеспи. Ошондо жакшы текшерип, аныктап, айтып – деп койгондо, мынчалык тез кайталанбас беле, этияттанары мүмкүн эле го акыры.

Дабааканада бир күн-түн тил-оозсуз жатып, кийинки түнү таң атарда гана көз ачты. Каерде жатканын билбей көздөрүн алайта атарабын сыдыра аңгарыштырды, түшүндү. Эриндери кургап, тили кытырап атканынан ооруканада жатканын билди. Анан кайра көздөрүн жумду. Жөн эле уйкусу келгендиктен жумду. Дагы эсинен танып, жыгылып калуу үчүн эмес, бир болбогон эле нерселерге туталанбоо, кыжырын келтирбөө, гайырланып бирөөлөр менен урушуп кетпөө үчүн, жакшы айыгууну кудайдан тилеп, келме келтирип атып терең дем ала уктап калды.

Ошол акыбалда да түш көрдү. Өтө бийик чокуда турду. Бет маңдайында мелмилдеген мунарыктан башка эчтеке. О-о төмөндө күү-шау эткен кандайдыр бир агым алай-дүлөй түшүп оргуштап көтөрүлүп, шуулдап агып... Муну көргөн жок. Туяп атты. Тиктебесе да башы айлангандай, көөнү айнып, бейкут болуп кусуп жиберчүдөй болгон сезимтал туюму кабардап аткансыды. Жүрөк байкушу да сезип, катуулап согуп лакылдады.

Жогорудагылар кайып болуп кала берип, алардын баарынын ордуна ак көйнөк кийген аял бет маңдайына келип туруп калды. Оболу унчукпай мелтиреди ал сулуу аял. Ашкан сулуу экен. Бирок ирмемче эле турду ага жакындабай, эки ортого тосулган пардадан бери өтпөй... ата көрү-ү, Салма кемпир туруп калды го анын ордуна. Бир бүдүр тиши жок оозу аңырдай ачылып...арык, тарбайган колдору узаргандан узара чеңгелдеп алчудай созулуп...Сүйлөп атат бирдекелерди. Не дейт?.. И-и... балам... ө-өл...

Деми буула кыстыккан Кубан араң ойгонду. Кере терең дем алып көзүн ачты. Үстүнө эңилип, аяк-буягын кумтулап аткан Жазгүлдүн

өңүн көрдү. Суу берчи? – деди. Тили булдуруктады болгону. Голдурт-голдурт эткендей кекечтенди. Аялы түшүнбөдү. Күйөөсүнүн көз ачканына кубанып, сүйлөбөй эле кой дегендей сөөмөйүн жумулуу оозунун эриндерине туура коюп, эркелеткендей башынан сылады.

Укпай калган окшойт деп түшүндү Кубан. Катуураак үн чыгарып кайра айтканга эптенди. Жазгүл дагы түшүнбөдү. Ошондо кысталак, тилден калганмынбы деген ой кылтылдады. Өйдө болгону обдулду. Бүт тулку оор бойдон былк этпеди. Көңүлүнө тамам түштү.

Кечки тамак деп бергендерин жей албады. «Балдардын атасы, кичине шам-шум эткен жакшыдыр, бүт денени тез козгоор. Туруп кетсеңиз эле айыгасыз. Оозуңузду ачың, өзүм ичирип коёмун», – деп Жазгүл маин эркелете сүйлөдү. Аны укпады Кубан. Анткени куду ушу тапта көргөн түшү эсине кылт этти. Салма кемпир көз алдына дароо пайда болду. Акыбалың кандай? Бекем бол. Кудай жолунду ачса, туруп аларсың, балам, дегендей көрүндү. О өткөндө, тою күнү, сенин да түшүнө кирип аткандыр дегендери оюнда кайталанды. «Неге мынтти? Бирдеке билеби? М-м. Азыр неге өңү башка. Шейит кеткенге окшоп... Укпай, билбей калганмынбы?» деген сөздөр тил учунда айтылбады, дилинде пайда болду.

Ал булкуп, турууга дарманы жетпеди. Бир жери гыбырабады. Салма кемпир кайып болду. Эми эле башын чайкап турат эле. Көрүнбөйт. Ордунда Токтосун жылмайып күлүп, акыбалын сурап жаткан тейде таңыркап, көздөрү чоң-чоң ачылган. Бечара, арыктаптыр. Жо-ок. Ошол эле бойдон. Жапжаш, он алты жаш курагындагыдай. Калбыйган эриндери, торбодой мурду, бирок түсү гана көгайкы-кызгымтыл тарта сузураак, ойлуу көлөкө баскансып. Кубан ага жалдырай карап, сагынгандай бирдекеси о түпкүрүнөн козголо туюлуп кеткенсигенин сизди. Адамдыгы да. Бармактайынан бирге жүргөн досу, албетте. Дөө-шаа болсун, пааша болсун, бари бир мындай туйгуга туруштук бералбастыгын адамзат ааламга келгенден бери билет. Ошончодон быягына буга тан берерин ким танат? Эч ким. Наамарт да сызылып, эң акырында экилене түшөт го.

До-суум!

Катуу кыйкырды. Бар күчү менен Токтосунду карап бакырды. Тил-оозсуз жаткан эменин үнү чыкпады, жанындагы оокат ичирип алганга күйпөлөктөп аткан Жазгүлү укпады, үнү шал жаткан бүт тулкуна гана таркап сиңди. Ушундай болгонун өзү гана туйду. Кечээ эле кимди, эмнени болсо да мыжыгып таштачудай чатыраган кежирлиги, толуп-ташыган кайраты, кубаты менен пу-ф деп жүргөн эме өз тулкуна өзү батпай бар күчү менен чиренди, булкунду, үстүнө жабылган жука ак шейшеп ага былк этип койбоду.

Ушунун баарынан кийин гана ал өзүн бечара сизди. Бирок буга көнгүсү, моюн бергиси келбеди. Акыбалын таналбай кеткендиктеди, артка, о илгеркисине кайтты.

...Экөө бел кармаша күрөшүп атышты. Дарыя бою, өрүктар ичи, калың, өскүлөң чөп. Асман көкмөк мелтиреп, чайыттай ачык.

– Кыздарга окшоп майшыңдайсың да, досум. Түзүгүрөөк болчу нары, а-ха-ха-ха!

Токтосундун эми кичине күркүрөй баштаган доошу дарыя шоокумуна аралаша жайдары. Таза каткырыгы тээ айылга жете түшүп аткансып Кубандын алемин күчөтөт.

Эртең үйлөнгөнүңдө кантесиң? Күчүң жетпей шаштың кетсе не кыласың а?

Көкүрөгүнө өйдө көтөрүп алып, чапканы пырпырата айлантып баткан Токтосун дагы каткырды. Буга адеми кайнап чыккан Кубан тыртыштай бекем жабышып, бар күчүн салып атып араң буту менен жерге түштү. Ошол эле замат тигини тизеге ала көтөрүп жыкканга аракеттенди, болбоду. Мончоктогон терин анын көкүрөгүнө сүртүп, саал акактай түшкөнүн басаңдатууга анын оң колуна бүт салмагын таштады.

Эй, Куба, давай эркекче күрөш. Катындарга окшоп жатып алба да.

Токтосун дагы кычыгына тийди. Тоотпогондой боюн түзөп, Кубандын белин бекем кысқан колдорун азмаз бошондотту. Чамасы, анын да колдору талыган го.

Шаштың кете түшкөнбү дейм, бошондоп калдың. Кардыңы тойгузуп келбейсиңби үйгө барып.

Кубан да тигини чымчый сүйлөп, энесинин эркекталтаңы дегенге кыйытты. Токтосунду күлдүрүп алаксытты. Ыңгай күтүтү, пайитин келтирип туруп көтөрүп чабууну көздөп. Чын эле ошентти. Жамбашка алды. Бирок жыга албады. Чыдабай кетти. Чалып жиберди. Гыраамдык кылды акыры.

А-ха-а, дагы чалдың. Будан башкага жарабайсың, досум.

Жыгылып калган Токтосун досунун астында жатып маскаралады, ыкшып күлүп атып аны оодара үстүнө чыгып алды. Уйпалап, ээгин көкүрөгүнө ыйкалап атып күлүп жатты. Анын астынан туралбай, пыйпаланып батканына, салмагынын жеңилдигине адеми келди, чыдабады Кубан. Колуна дарыянын муштумдай чагыр ташы урунду.

Ал ойлоно албай калды. Баятан берки ызасы, ашып-ташыган алемине чыдабай кетти. Чамасы ошондой болду. Токтосунду кулак түбүнө ошол таш менен коюп жиберди.

Оюндан от кетти. Ык дебеди Токтосун. Оозунан «ап-аа» деген сөз үлгүрүп чыкпады. Көздөрү тунара карарган бойдон шылк этти. Буттарын тартканга жарабады. Досун, бармактайдан кудай кошкон

досун, үстүнөн оодара салып, шап аны мине коюп, дагы коюп жибергенге шайлана колун өйдө көтөргөн бойдон Кубан катты.

Көз... адаттагыдан өзгөчө ирмелбей ээй деп таңыркагансыган көз кареги тамчы суудай кылгырып барып оодарылгансый алайды. Дароо исталаси өчүп, укмуштуудай суук болуп көрүнүп кетти. Жүгармек көз, ошол тейде да карегине, бул аалам бүт батып кетчүдөй болгон карегине, жалгыз гана Кубандын элесин өзүнө сиңирип аткандай чо-оң бир ачылган бойдон катты.

А-п-аа!

Кубан бакырды. Токтосундун үстүнөн тура калып селейди. Ачуу бир бакырган бойдон деми ичине камала чыкпай катты. Ушунчалык катуу корккондуктан, башына эчтеке келбеди. Буерден алыстап качууну да ойлоно албады. Жаш да, али балалыктан өйдө боло элек да. Канткен менен качты. Калың чөптү жапыра катуу чуркады, артынан Токтосун эмес, өлүү жан чеңгелдеп кармап калчудай коркуп, жаны оозуна келе түшүп качты, жоон түп өрүктөрдүн шактарын сүзүп албайын дегендей бөкчөндөп баратты.

Жолго чыга берерде тып токтоду. Бурулбады, башын гана кылчайтып артын карады. Анын ушинтип эле өлүп калганына ишенкиребеди. Адатынча ал өнөр көрсөтүп жатпайбы? Үнүн чыгара койбой бүлкүлдөп ыкшып күлүп атпайбы деген кыяз көздөрүнө тартыла түштү.

Шарт артына бурула Токтосундун жанына кайра чуркап келди. Бир кадамдай жетпей токтоп, бойлоп карады. Ал ошол жаткан бойдон кыймылдабаптыр. Көздөрү жумулбаптыр, өңү гана курук топуракка окшоп бопбоз.

Кубан ыйлап жибере албады. Ошол турушунда кыйлага калчылдай берди. Акыры Токтосунга өтө жакын басып келип, калтыраган колунун учун акырындык менен анын бетине тийгизди. Мупмуздак. Шап колун кайра тартып алып кетенчиктеди. Кичине алыстай түшүп, ошоерге пысты...

У-фф.

Үшкүрдү Кубан. Мунусун өзү да укту. Жазгүлү да кубанычтуу сүйлөп, анын оозуна кулагын жакындатты.

Не дедиңиз, балдардын атасы? Суу дедиңизби? Кудайга шүгүр-а. Канча күндөн бери жүрөктү түшүрүп... Азыр суу берем, каалаганыңызды беремин.

Жазгүл Кубанга чай кашык менен муздак чай ичирди, нымдалган дака менен чарт-чарт жарылып кеткен эриндерин сүрттү абайлап. Пөйпөлөңдөп, кудундап жүрүп врачты да арада чакыра койду. Ал жүрөгүн тыңшады, кан басымын өлчөдү күндөкүсүндөй мукамын бузбай. Эртең эле тургузуп жиберчүдөй корсоюп алды адатынча.

Бир ууртам суу татыган Кубан өз акыбалын түшүндү. Түкшүк неме ичинен бир солк этип алды. Анан кантсин? Үзүнүп-жулкуна беле али дагы көп жашагым келет деп. Болбосо ыйлайбы боройлоп. Сөөк-саагы каткан неме ичинен терең дем алып, кургай берип оозуна батпай кытыраган тилинин учун эриндерине тийгизүү менен тынчтанды. Ким билет суу-күнүмүн канчалыгын. Жараткан эгем ала турганын каалаганда аз-маздан кийинби, ушул эле таптабы, ала берет деген кыялда да мемиреди, тагдырга моюн сунгансыды. Ошол абалда да, саналуу сааттарымбы, күндөрүмбү калган окшойт деген ойдо дагы артка кайрылды. Эстебей эле коёюнчу деп тырышты мойну жар бербей, ага болбоду...

Айыл ичи дүң эте түштү. «Баланы өлтүрүп эле коюшту. Шогураак, көзгө жакыныраак эле», «А жо-ок, өзү ошердеги зым сеткага муунуптур» деген арман түрдүү сөздөр толуп чыкты. Аксакалдар тезирээк эле жайына коюуну ойлошуп, аяк-буякка кабарчы жөнөтүшүп, жүгармек өлгөн немеге ысмы-расим өткөрбөйбүз, ким эле жегиси, чайнангиси келсин жаштайында жайраган эмени тиктеп олтуруп дешип кабактарын чытышты. Жайын казып даярдап койдук дешип жаш-жалаң да ошоякта күтүштү. Айылдык милиционер түкшүктөп, божомолдоп ар нерсеге жороду. Экспертке алып баралы деп талашып, сөөк эки-үч күн коюлбай туруп калды.

Күйөөсүнөн озур көрбөй, жалгыз баланы деп баары жоктон кечип тириглик өткөргөн Салма гана безилдеп жер тепкилеп, чачын жулуп сай-сөөктү сыздатты. Ыйлабаган инсан аттуу калбады айылда. Ошолордун катарында өлүк жандай кумсарган Кубан да жүрдү. Өзү ооруп жатып калганына карабай келген, досу менен коштошууга. Сапта туруп ыйлабатты досун жоктоп.

Койгону алып жөнөгөндө жакшы болбоду. Табытты кучактап, өмгөктөп ыйлабаткан Салма шап ордунан тура калды. Асманга карап катуу бакыра сүйлөдү.

О Кудай, барсыңбы! Же өзүңдүн көрпөңдө окшоп четтен мени сынап атасыңбы?! Ал, берген жаныңды. Кереги жок мага эми, карачечекей жалгызымдан кийин берген озуруңдун. Болбосо таап бер ошо адамгүш карөзгөйдү. Та-ап, таап бер, мени да пендем десең. Ылайым, ошол эзилип өлсүн, гулдасын жаткан жеринен өйдө боло албай!

Каргады. Тургандардын бирар-жарымы тарт эми өзүнү, тагдыр экен деп тыйбады, унчукпады, батынбады анын ичинде жалындап аткан нерсесин бирдеке дешке. Кой-ай дегенге жакындап турган кошуна аялдар, Кубандын апасы даабай селейишти. Молдо бир дем былк эте албай салбырады.

Кубан жыгылып кетти. Эстен танды ансыз да өзүн коёр жер таппай, элди тике кароодон көздөрүн ала качып жүргөн эме. Адамдар

ошондо өздөрүн колго алгандай жандана тирилишти. Жапатырмак табытты көтөрүшүп, шашылыш мүрзөнү көздөй жөнөштү. Кубанды өйдө тургузуп, бетине суу сепкендер Салманы тыйышты.

Болду, анавы бала бейзаптага түшүп калды. Карман өзүңдү.

Салма тык токтоду, мистей ыраңы саргара түшкөн Кубанга каранды. Толкуй буулугуп, өпкөлөп атып эрдин кесе тиштеди.

Садага болоюнум, айланайын Кубаным. Антпе, жалгызымдын жан шериги. Мен бейбак, кара пешене, курманыңар болсун силердин алдыңарга. Тообо! Тообо кылдым, айланайын Кудай!..

Кроватта жаткан Кубандын көзүнөн жаш акты. Бүт тулку кыймылдап атты шолоктогонунан. Өзүнө гана ошондой туюлду. Жанында тургандар аны баамдашпады, сезишпеди. «Жамбаштарын майлап, алакан менен акырын укалап тургула, карарып кетпесин», – деп врачтын калгандарга түшүндүрүп атканын да укпады. Жашагысы келбеди, күнөө болсо да өз жанын азыр кыйып жиберет эле, буга шал колдору көтөрүлбөй, ушуга даси жетпегенине адеми күчөп, өмүр бою үстөмөн келип, басынбай өйдө жүргөн деми жерге түштү, биротоло кемсинди.

Проза

АЙЛАКЕР АЖЫ

(Аңгеме)

...Макул балам, айтканыңа көнөйүн: Насир ажынын үстүнөн жазган арызымды кайтарып алайын. Бирок мен өмүрүмдө эч кимден укпаган сөздү ажыдан уктум. Эч кимден көрбөгөн кордукту ажыдан көрдүм. Мен деле законду билем, өмүрүмдүн көпчүлүгүн мугалимдик менен өткөргөмүн. Ошондуктан законду түшүнөмүн: Бир адамдын үстүнөн ушак чыгарууга, бир кишиге тил тийгизүүгө закон жол бербейт. Ажы мени жүздөгөн адамдын алдында: «Тахирдин алдамчы» – деп айтты. Ал жамандап койгондуктан тиешелүү жактан киши келип: «Законсуз алтын соодалаптырсың» – деп мени жоопко тартты. Мен алардан катуу иренжидим. Аларды: «Таштан май чыгара турган мытаамдар» – деп сөктүм. Алар: «Оодандык саясий кеңеш төрагасынын орун басары, атактуу дин адамы Насир ажы да калпычыбы?» – деп, ажынын мени ашкерелеген материалдарын алдыма койду. Окуп көрсөм, карандай эле жалаа! Кыжырым келип ошол эле күнү ашта ажы менен кармаша кеттим да, галошум менен башына уруп жибердим. Дагы кудай оңдой берип, галош селдесине тийди, болбогондо көрүп турган жамаат мени таш бараңга алмак. Жамаат ал күнү кежигемден

Зордун САБИР

(1937 – 1998)

1937-жылы Кулжа ооданынын Жаңы-Там айылында туулган. Башталгыч мектепти ошол айылда аяктап, 1957-жылы Кулжа педогогикалык окуу жайын бүтүргөн. 1957-жылы түндүк-батыш улуттар институтунда билимин өркүндөткөн. Кулжа шаарындагы № 2 орто мектепте, Шинжаң Эл басмасында, Шинжаң Жазуучулар коомунда иштеген. Бейжин Люшун адабият институтунда билимин өркүндөткөн. Кытай Жазуучулар союзунун мүчөсү. Уйгур элинин атактуу жазуучусу жүрөк оорусунан 1998-жылы Үрүмчү шаарында каза болгон.

«Абрал шамалдары», «Изденчү», «Жерге махабат», «Ата» сыяктуу романдардын, ондогон повесть, аңгемелер жыйнагынын автору.

түрткүлөп, аштан кууп чыгарганы аз келгенсип оодандык коопсуздукту сактоо мекемесинин бир кижаны¹ ажынын айдактоосу менен мени үч күн камап салды... Буга кантип арданбай койбойсуң? Менин да балдарым, неберелерим, журт-жамаатым бар да! Ажы мени кадырлабаган соң, мен да карап турбаймын да. Ажынын үстүнөн сотко арыздандым, закондун алдында бардык адам тең. Закон ишмерлерге да, зөөкүргө да тең колдонулушу керек да. Арыздангандыгымды угуп, ажы күн сайын арага киши салып, анын жиберген кишилери улагамдан кетпей койду. Бүгүн сен келиптирсиң, эмне десем болот? Макул, арызданбай эле коёюн, мейли, ажы менен саясий кеңештин өкүлдүгүн да талашпайын. Бирок сен угуп кой, дагы бир жолу кайталайын: ажы мени ушак таратты деп жүрөт. Ал айткандай мен ушакчымынбы же болбосо өзү ушактын үрөнүн сээп жүрөбү? Бул жагын өзүң ойлонуп жыйынтык чыгарарсың.

Мен ажы менен бирге ажыга барганымдагы көргөн билген жана уккандарымды сага башынан айтып берейин:

Ажыга баруу – Ислам дининдеги беш парздын бири. Мен тун уулум менен ажыга бардым, балам. Үчүнчү уулум Афирдин мындан он жыл мурда таарынып үйдөн кетип калган. Гваңжу деген шаарга барып беш жылдан кийин чоң соодагер болуп келиптир. Жети баламдын өзүнчө өнөрү бар. Бирок эң жаман жери тиги Афирдин шайтанды мурдунан жетелеп, Алдар көсөнү жолго салат. Ээ, тобо, менин тукумуман Афирдиндей алдамчынын чыгары беш уктасам түшүмө кирбеген. Азыр анын үч шаарда дүкөнү бар. Канча миллион дасмаясы бар. Азыр ал аябагандай бай, бирок анын байлыгы шумпайлык, алдамчылык менен келген, мен анын акчасы менен ажыга барууну эп көрбөдүм. Калган алты уулум менен эки кызым ак эмгеги менен тапкан акчаларын чогултушуп мени ажыга аттандырмакчы болушту. Эки миң америка доллары болбосо паспорт бербейт экен. Балдарым эбин кантип табышты экен билбейм, эптеп-септеп сегиз жүз америка долларын камдап коюшуптур. Афирдин мени менен чогуу барайын деген эле мен, соодагерчилик менен тапкан акчага ажыга баруу-соопту күнөөгө алмаштырган менен тең деп ага макул болбодум. Ошентип, балдарым Насир ажы экөөбүздү узатып коюшту. Насир ажы ким дебейсиңби? Билбейсиңби, жанакы мазардын кароолчусу ошол. Ал азыр саясий кеңештин мүчөсү да болуп алды. Бейжин менен Үрүмчүгө депутат болуп бир канча жолу барды. Мен ал киши жөнүндө айтып берейин. Өзүң да билесиң. Эл-журттун чоңу, өкүмөттүн тизмесиндеги кадыр-барктуу адам. Мурдагы жылы бир топ адамдарга кошулуп ажыга барып келген. Бул, анын экинчи

¹ Кижан – бөлүм башчысы.

жолку сапары. Алгачкы ирет ажыдан кайтканда райондогу эл аксакалдары чогулуп, төрт автобус менен шаарга келишип, ажыны тосуп алышкан. Ал биздин алгачкы ажыбыз болгондуктан, анын этегинен өпкүлөдүк. Анын үйүнөн бир ууртам зам-зам суусун ичкендигибиз үчүн өз колу менен бирден теспе белек бергендиктен өзүбүздү бактылуу, жолдуу болдук деп эсептеген элек. Ажы ат минип жаки эшек менен көчөлөрдөн өтүп калса баарыбыз башыбыз жерге тийгенче ага ийилип салам бердик. Анын артынан намаз окуганды сооп эсептеп алыс дебестен Насир ажы бир кезде кароолчулук эткен, азыр өзү имам болуп жума мечитине барып беш убак намазыбызды окудук. Аш-паш, өлүм-житим учурларында ага беш-он сом берүүнүн ордуна жүз сомду кош колдоп сундук. Анын батасы, салган деми кырк жылдык эски дартка, отуз жыл төрөбөгөн аялга да даваа-шыпаа болот экен десе, ага ишендик. Ал, биздин бул айыл-апаларыбыздагы тил тийгизүүгө, шек келтирүүгө болбой турган бир «пайгамбарга» айланып калды. Мына, анын кадыр-баркы жогорудагыдай. Кирешеси көбөйүп, ооматы келип турган күндөрдүн биринде Насир ажы өзүнүн ким экендигин көрсөтүп койду. Эмне болду дебейсиңби? Бир бечара жесир аял кызына дем салдырганы келген экен, ажы эл-журттан уялбай жетимиш жаштан ашса да кадыр-баркын унутуп коюп, он жети жашар бечара кызды токолдукка нике кыйдырып алыптыр. Ажыны эл-журт, жамаат закондуу жазалоодон сактап калышты. Бирок анын беделин сактап кала алышпады. Мына ушул Насир ажы мага жолдош болду. Ажы мага:

– Экинчи ирет ажыга барып тазарып келемин, кудай пендесин кечирет, мен арафатта бардык күнөөм үчүн кудайдан кечирим сураймын! – деди. Биз, Насир ажы экөөбүз быйыл июлда эл-журтка чоң түлөө өткөрүп элден бата алдык. Ошондой эле белек-бечкек беришти. Айылдан шаарга келдик. Областтык милиция менен ислам коому бизди чогултуп ажыга баруу тобун уюштурду. Тууган көрүүгө чакыруу кагаздары барлар менен бара тургандар отуз төрт киши экенбиз. Көпчүлүк мени ушул топтун жетекчилигине шайлап коюшту. Мен жетекчи болууга Насир ажыны сунуш эткен элем, өзүмөн бөлөк эки гана киши добуш бериптир. Өмүрүмдө төрт адамга башчы болуп көрбөгөн мен сыяктуу бир элеттик кишиге жетекчи болуп шайланса өтө эле өөн сезилет экен. Өзгөнү билбеймин өзүмө дал ошондой сезилди. Сакал койгонум жакшы болгон экен. Неберелүү болгондугум үчүн айыл шартына жараша сакал койгон элем. Сакал менен сый көрөм деп эч качан ойлогон эмесмин. Бул ирет сакалдын сыйын көрүп «жетекчи» болуп калдым деп ойлондум өз ичимден.

– Жок, сакалдууну сыйлашса мени шайламак, – деди шаардан Кашкарга карай жолго чыккан күнү Насир ажы, тегерек сакалын

колу менен сылап, пас маанай менен, – сиздин бул сөзүңүз туура эмес, көпчүлүк сиздин мугалим болгондугуңузду сыйлашты. Бардыгын билдим афендим¹, ажыга бара жаткан отуз төрт кишинин ичинен жыйырма канчасы сиздин окуучуңуз турбайбы. Алар ажы болуу үчүн эмес, соода кылуу үчүн, акча табуу үчүн бара жаткан соодагерлер экен. Сиз жалаң эле соодагерлерди тарбыялаган турбайсызбы. Соодагер деген дин иманы тайкы болот. Бул сыяктуу тайкы имандуу ажыга баруучулар менен чогуу сапарда болуунун өзү эле күнөө. Афендим, сиз балдарга жетекчи болдум деп сүйүнүп жатасыз. Билесизби, сиз күнөөлүүлөргө жетекчи болдуңуз. Хи, хи, хи... хи...

– Ажы аке, ажыга бара жаткан сапарда бирөөнүн көңүлүн оорутуп орой сүйлөө, ал тургай эхрамга караганда киргенден кийин гүл чөптөрдү үзүү, курт-кумурскаларды өлтүрүү да күнөө болот. Ошондойбу?

Биз автобустун алдыңкы жагында олтурганбыз. Арт жакта биздин тобубуз. Биз түшкөн кырк нече орундуу чет өлкөдө чыгарылган автобустун бош отургучтары менен үстүңкү текчелерине жүргүнчүлөрдүн чемодандары менен ныктала буюм салынган кап-баштыктары коюлган эле. Ажынын айтып жаткандары ошолор болду. Ал менин тил кайырганымды угуп артына кылчайды да, көпчүлүккө угуза:

– Көңүл оорутуп орой сүйлөө күнөө, бирок парызды аткаруу үчүн эмес, бай болуу максатында ажыга баруу үчүн жолго чыгуу чоң күнөө: Кудайды алдагандык, иманды саткандык деген мына ушул!

– Анда сиздин ыйманыңызчы, таксыр? – деди узун бойлуу, чаар жигит ордуан тура калып, – чын, мен өзүм соодагермин. Белек-бечкек үчүн эки жүз, үч жүз метр шайы жана имбус алдым, өзүңүзчү? Автобустагы жүктүн теңи сиздики, таксыр. Канча көйнөк, кездеме, бермет алдыңыз? Жол алыс, дагы көрө жатарбыз. Ким соода кылууга, кимдин ажыга бара жатканын жараткан кудурет бардыгын көрүп турат!

– Эй, иним Касым, жетишет, – дедим мен чыдамым кетип, – ажы жөндүү айтып жатат, анын айтканы туура, ажыга бара жатканда ниетти түз кармоо керек, сапар татаал, автобустагылар тез эле бир жамаат болуп калдык. Суу бар жерлерге токтойбуз. Беш убак намазды калтырбайбыз.

Мен азан чакырам, такбир айтам, бирок имамдыкты ажыга ыйгардык. Арубак намаздан соң, «Ажынын сабактары» ислам дининин артыкчылыктары тууралуу көпкө дейре түшүндүрөт. Намаздан соң автобуста кетип бара жатканда соопчулук менен күнөө жөнүндө үнү

¹ Афенди – мугалим же болбосо интеллигенттерди ушундай атайт.

бүтүп калганга дейре сүйлөйт. Мен таң бердим, Насир ажы шарият илимин терең билген адам экендигине. Караңыз, ал «Куран карим» калималары жөнүндө ушунчалык чечмелеп берет дейсиң, курандагы алты миң алты жүз алтымыш алты аятты түрлөргө бөлүүнү мен биринчи жолу ажыдан угуп отурам. Эмне, кандай түрлөргө бөлүнөт дейсиңби? Мунун сага эмне зарылдыгы бар, балам? Мейли, бул да бир имам деп тааныган болсоң дептериңе жазып ал, айтмакчы, тигил үналгы деген немең бардыгын сага жазып берет эмеспи, андан билип алгын. Курандагы алты миң алты жүз алтымыш алты аят төмөндөгүдөй тогуз түргө бөлүнөт экен:

- миң аят ванда (же жаратканды даңктоо)
- миң аят ваид (же коркутуу, опузалоо)
- миң аят амири (же буйрук, тыюу салуу, чектөө)
- миң аят факия (тыюу салуу, чектөө)
- миң аят кысса (же окуялар)
- миң аят мисал (мисалды өзүң билесиң)
- беш жүз аят (адал – арам)
- жүз аят дууат (же тилек)

алтымыш алты аят насух-мансух (тилөө кылынат, ишке ашпайт деген сөз).

Насыр ажынын көп айта турганы адал жана арам жөнүндөгү беш жүз аят. Мына балам, ажы адал менен арамдын түрлөрүн ушунчалык санайт дейсиң, уккан адамдын оозу ачылып калат. Ал дүйнөдөгү арам нерселердин санын бир нече жүзгө, ал тургай бир канча миңге жеткирет. Анын айтышынча: Адам пилсираттын үстүнөн басар имиш, кичине эле кылт дей түшсө арамдыктын ылайын басып алат экен. Мусулмандардын көңүлү жумшак, курсагы кең болот окшойт. Көпчүлүк учурларда сапарда жүргөндөр ажы жөнүндөгү жаңкыдай сөздөрдү унутуп аны урматтоо, ага ыклас эте баштады. Ошентип биздин ажы топтун ичиндеги биринчи адамга айланып калды. Өзүм ушул топтун жетекчиси болгонум менен эч бир ишти Насыр ажысыз чече албай турган болуп калдым. Ал арабыздагы адамдардын акылманы, жетекчи, ыйык кишиси болуп калды.

- Ал өзү дубалаган кызды алгандыгы ушак экен.
- Ошондой болмок, биз уйгурлар, ушак-айыңга ошончолук жакын турсак...
- Ушак айтчу болсок барбы... Аңгини ургаачы эшекке айландырып жиберибиз.
- Наристени өлтүргөнгө айландырып коёбуз.
- Өзүбүз ойлоп чыгарган ушакка өзүбүз ишенебиз.

Түндө чөлдөгү кенен жеке менчик сарайда жатып болгон бу маекке өзүм чек койдум:

– Койгулачы, ушак-айың кылуу күнөө!

– Биз бирөөлөрдү айтпадык да.

– Уйгурлар жөнүндө айтып жатпайсыңарбы, бул күнөө эмес бекен ия?

– Биз деле уйгурбуз да. Өзүбүздү өзүбүз айтсак күнөө эместир, афендим? Мен дайыма ушундай суроолорго жооп кайтара албайм. Эмне үчүн дейсиңби? Фактылар менин оозумду капкактап коёт, балам.

Чын эле биз ушак-айыңсыз жашай албайбыз. Мен өз элимди жакшы көрөм, балам. Уйгур дегенде тикемен турам. Бирок мурда өз элимди жакшы көргөн менен жакшы билбейт экенмин. Мени карагын, бул жолу элимдин молдолору, интеллигенттери, соодагерлери акмактары, көктөрү... Түркүн кесип, түркүн мүнөздөгүлөр менен чогуу сапарда болуп, пайда-зыян, жыргал-куурал менен чогуу бирде жол берип бирде талашып-тартышып жүрүп элимди эми тереңирээк түшүндүм, балам. Кээ бир адамдарга таң калдым: Кудай аларга ошондой көз берген, ал көз башкалардын айыбын гана көрөт, аларга ошондой бир тил берген, бул тил башкалардын жаман жагын эле сүйлөйт, аларга бир ушундай мээ берген, бул мээ башкаларды ойрондотууну гана ойлойт!

Чайдан ич, ичсең бул сүйлөгөндөрүмдү үналгыдан өчүрүп койгун, башкалар угуп иренжип жүрбөсүн дагы!

Мен башка сөзгө түшүп кеттим көрүнөт, кайсы жерге келдим эле? Ооба, ошондой, жаңкы чөлдөгү кербен сарайда жолдун босолору¹ менен мантусун жана шорполоруна жакшы тоюп алган соң куптанды окуп, дарбыздан бир жеп алган соң зым керебетке таза жуулуп салынган шейшептин үстүнө жатып, сапарлаштарымдын маегине келип токтогонмун.

Биз он орундуу кең бөлмөдө маектешип жатабыз. Ажы коңшу бөлмөдө коңурук тартып уктап жатат. Анын коңурук тартканын эске алып өзүн жалгыз бир бөлмөгө жаткырган элек.

– Ажынын коңурук тартканы ушул үйгө да угулуп, уктай албай жатам.

– Ажынын коңурук тартканы машинанын күрүлдөгөнүн да басып кетет!

– Кудай уйкуну ажыга аябай эле берген.

– Бүгүнкү жеген тамактын акчасын төлөгөнүңө ичиң күйүп ажыны жамандап кирдиңби?

– Ажынын тамак жана жатакана акчасын төлөгөнүбүз сооп иш, туугандар!

¹ Босо – тамактын бир түрү.

– Канча мал-мүлкү менен берметтерин чек арадан өткөрүшүп берсең түптүз эле бейишке киресиң, Амет ажы!

– Касым чаар Мекеге жүзүм алып баралбадым деп уйкуң келбей жатабы. Кашкардан шишкебек бышыргыч алып алгын, Бейжин, Гуанжуларда кебепчилик кылган уйгурга Ислам-Абад, Карачи, Жидда, Мекелер эмне дейсиң?

– Чалап сатууга кетип бара жатасыңбы? Амет чалап саткычтын бир заматта эле Амет ажы болуп алганын көр!

– Койгула, ажы ойгонуп калбасын жигиттер, – деди арабыздагы картаң жумушчу өз керебетинде теспесин тартып жатып, оозун кыймылдатып, өзүнчө көтөрүлө, билесиңерби, Насир ажы тегин адам эмес, силердин ушул тамашаңарды түшүнөн укту. Ажыга бара жаткан сапарда тамашалашуу арам болот, эсиңерден чыгарбагыла!

– Ушак арам, тамаша арам, ач көздүк кыянат, боюн таза кармабоо күпүрдүк, шерик болуу... Дагы кандай эле? Касым чаар, сен жакшылап жаттап алгын макулбу?

– Амет чалапчы, сен мойнуңа тумар кылып асып ал, арам менен адалдын айырмасын билбеген арабызда бир гана сен экенсиң.

Биз ушундай тамашалар менен уктап калдык. Жарык түшүп калган кезде автобуска олтурдук. Эшиктин алдына кербен сарайдын ээси пайда болду.

– Кайсы арам неме одеялды алып кетти? – деп кыйкырды ал, сөөмөйүн кезеп, үч көйчөндүк¹ жатак акысын төлөп, отуз көйчөндүк одеялды алып кеткен ынсабы жок нерсени таап бербесеңер автобусуңарды кетирбеймин!

Мен төш чөнтөгүмөн отуз иванды² сууруп аялга жалындым:

– Карындаш алыңыз, жаңысын сатып аларсыз, ажыга кетип бара жаткан адамдарга кара чаптабаңыз!

– Ой, азезил тозоку, – деди Насир ажы аялга алайып, – акча бербегин, бул тойбос канчыкка!

Уруш чыгып кетмек эле, бирок шофёр менин ишаратым менен автобусту айдады, биз сапар үстүндөгү акыркы бамдат намазын коон айдалган жерде окудук. Мен ажынын бир жаңы одеялды жайнамаз кылып бизге имамдык кылып жатканын көрдүм да, жаңкы кербен сарайдын ээси эсиме кылт эте түшүп, дене боюм шуу дей түштү.

– Кашкарга жетип калдык жамаат! – деди ажы ордуна туруп. Көпчүлүккө карап, улук апшак кожом мазары бар, ыйык шаарга таза иман, таза ниет жана таза боюбуз менен кирели, анда даарат алып автобуска олтуралы. Биз анын айтканын жасадык, ал селдесин

¹ Көй – акча бирдиги.

² Иван – бул да акча бирдиги.

кайрадан чалынып селденин уч жагын алдыга самсаалатып коюп, узун каштардын астындагы чоң көзүн жарым жумуп бизди баштап сүрөө окуду:

– Лаббек, аллахумма лапбек!..

– Кашкар шаарынын мата базарындагы Абдыкадыр дамдылда медресесине (ал жер азыр саясий мектеп экен) сүрөө окуп, айбаттуу кирип келдик!.. Анда эмесе үй ысып кетти, калган сөздү бак жакка чыгып сүйлөшөлү. Кана уулум, эмесе мархамат, балдар огород жакка төшөк салып коюптур.

Төшөккө көчүк бас, тигил мамык жаздыкка чыканактап жам-баштагын, анда балдар чайды тез-тез алып келип тургула, сөз аябай узак, эми эле башталды, балам. Үналгыңдын запас лентасы бар болсо керек я? Андай болсо жакшы, кайсы жерге келдим эле? Ооба, чын эле мата базарындагы Абдыкадыр дамбылданын медресесине келбедик беле. Биз, ошентип медресенин бөлмөлөрүнөн орун алдык. Короонун ичи адамдарга толгон, быкылдайт, мен ал күнү ушунчалык чарчаган экенмин жөн эле ойду омкоруп, тоону томкоргондой жанчылып калыптырмын. Эмнеге дебейсиңби? Мен топтун жетекчисимин да, бул жерде топ жетекчисинин жумушу аябай көп, аны атабай эле кой. Отуз төрт адамды жатаканаларга бөлүштүрүү, анкеталарды толтуруу, милицияга кезек күтүп паспорт алуу, ал жерде почтаканага келип почта акысын төлөө, банкка барып кысылып-кымтынып жүрүп ар бир адамга эки миң америка долларын көрсөтүп бербесең саган акча айырбаштап бербейт. Насир ажы ошол жерде да бир жасалмалык жасады. Менден миң доллар алып өзүндөгү сегиз жүз долларга кошуп көрсөтүп, өткөөлдөн өтүп алды. Мага кайтарып берген миң доллардан эки кагаз кемип калса болобу, муну ажыга кантип айтмак элем, мүмкүн, кары киши түшүрүп алгандыр, жаки бирөө алып алгандыр. Бирок эмнеси болсо да жумуштун бүткөнүнө кубандым. Кечинде чарчап, жатаканага келсем дагы эле ажынын чыры, киши жатчу үч керебетке ажы өзүнүн жүк тактарын коюп алган экен. Үч киши эшикте калыптыр, ажынын жүгүнүн көптүгүн айтпаган экенмин дагы. Менин чарчап, баспай калгандыгымдын себеби, анын жүгүн ташышкандымдан болсо керек, топтун жетекчиси болгондугум үчүн бир да кишинин жүгүн талаага таштабашым керек да, мен ташыбаганда ким ташымак эле. Кара терге түшкөнгө дейре ташыштым. Ушул кезде курандагы жаңкы беш жүз адал – арам, Насир ажынын арамдар тизмесиндеги бардык адамдар эсинен чыгып кеткен эле. Түндө жатак чырын Касым чаар дагы козгоду:

– Ажы, кожонун эшеги төшөктө жатып, малайы топуракта жатса бул эшек кожого адал болсо керек ээ? – деди, ажыны маскаралап. Ошентип жаштардын ооздору ачылды.

– Молдонун айтканын кыл, кылганын кылба!
 – Бардыгын молдо билет, молдо туруп көлгө!..
 – Ажы аны-муну түзүк эле алган экенсиз, таможенныйдан дагы куткарып коёлубу?

Ажынын ушул учурда кебетеси бузулуп кетти. Өзүнүн кадыр-баркын, абырой жана боорукердикти, жол үстүндө жасаган насыяттарынын жуундудай төгүп таштап арсыз, бечара, дүлөйгө айланып калды. Ал алды жагы ачык кара чапанын көк кур менен курчанып, ак топусун көзүнө түшүрө кийип, керебетте сүйлөбөй олтурду да бардык сокку жана наалаттарга туруштук берди. Бирок мен чыдай албадым.

– Болду. Жүргүлө, керебет жетишпегендерди мен мейманканага жайгаштырайын, – дедим акыры ордуман туруп.

Ажынын ошол күндөрдөгү бечара, байкуш болуп калганын ойлосом күлкүм келет, азыраак пайда үчүн өзүн кордоо, башкаларга жалбаруу, бутуна жыгылуу, биз – уйгурларда гана бар айыппы жакый башка улуттарда да барбы? Муну билбеймин, сен жакшы билесиң. Түн ортосунда бирөө мени ойготту:

– Бул мен, Насир ажы, – деди ал, мен чала ойгонгондон кийин шыбырап, – жүрүңүз, эшикке чыгыңыз, сиз мага кеңеш бербесеңиз болбой калды. – Биз короого чыккандан кийин ал шыбырап:

– Сиз чын эле эч кандай аны-муну, белек-бечек албай эле жолго чыктыңызбы? – деп сурады.

– Ошондой таксыр, ажыга баруу үчүн чыктым.

– Тайфда туугандарым бар дебедиңиз беле?

– Ошондой, алысыраак тууган.

– Андай болсо бул төрт кофтаны алып алыңыз, кур кол баргандан көрө дурусураак болор. Сиз эң эле өлжүрөк адам экенсиз.

Мен кофталарды кабыл алдым жана эки жүз сом акча сундум.

– Жок, бул менин сизге кылган жардамым. Сиз мага көп жардам бердиңиз. Топтун жетекчисинин абалын билип туруу ар бир мүчөнүн милдети. Муну отуз төрт, жок отуз үч мүчөнүн ичинде жалгыз гана өзүм түшүнө турган сыяктуумун!

– Эсиме салып койгонуңуз дагы чоң жардам таксыр, ошентсе да бекерге ала албаймын!

– Макул анда, даанасын элүү көйдөн эмес, кырк беш көйдөн өз баасында болсун, акчасын элге баргандан кийин деле берерсиз.

Бир аздан кийин ал: – Менин эки таңгак жүгүм сиздин паспортуңуз менен таможенныйдан өтсө кандай дейсиз, танжаң!¹

Ал заматта эле кытайчалап «танжаң» деген сөздү колдонду. Мен анын талабына макул болдум, эртеси товарлар өткөрүлүп, биз Кашкар-

¹ Танжаң – (Туванжаң) топтун жетекчиси.

дан Пакистанга карай жолго чыктык. Бардык адам толкундануу менен короолордо, көчөлөрдө коштошуп жаткандардын ый-чуусу, ошондой эле жолго берилген баталар, машиналарга жер-жер боюнча жайгашкан ажыга баруучулар, урук-тууган, жоро-жолдоштору, журт-жамааты менен дал ушундай кош айтышып жатканда биздин Насир ажы кайрадан жандана түштү. Ал кара чапан, ак көйнөк, татынакай оролгон селдесине тегерек сакалы жарашып, бардык адамдардын көңүлүн өзүнө тартууда. Ал сүйлөп жана аят окуп, арты-артынан дуба кылып жатты. Бүтүн эл анын уваз сөзүн кунт коюп угууда:

– Ажыга сапар чеккен ар бир мусулман кудайдан башканы ойлобостугу, парызды аткаруу үчүн жолго чыккан ар бир үмөт кудайдын бир атынан башка атты тилге албастыгы, дилине бүтпөстүгү керек. Кимде ким товар, дүнүйө, алтын-күмүштүн артынан түшчү болсо андай адамдын кылган ажысы кабыл болбойт... Увалнима тахва каллал мүллик, лашаре каллек.

Мына ушундай, балам Айсарам, биздин эл пайда үчүн бардыгын жасашат, бечара боло турган, көк бет болуп ала турган жерде аны да келиштире алат экенбиз, мартаба, аброй талаша турган учур табылса башкаларга эч качан үлүш калтырбайт экенбиз. Ополдон өтүп Такыр тоого кыялагандан кийин, ажы башын ийниме коюп алып ушунчалык коңурук тартты дейсиң, бул коңурук түн киргенден тартып Таш-Коргонго келгенге дейре автобустагы эч адамга тынчтык бербеди. Жаштарыбыздын оозу ачылды:

– Он таңгак товардын алтоо таможенныйдан эптеп өттү. Төрт таңгак товар олтургучтун асты, машиненин үстүндө, санаасы тынган ажы коңурукту кош тартпай эмне кылмак эле!

– Ажыдан сурап албаптырбыз да, көл букасынын өкүргөндөй кулак тундурган коңурук тартуусу адалбы же арамбы?

– Ой, жигиттер, жакшы сөздөрдү сүйлөгүлөчү, көңүл иренжите турган сөздөрдү таштагыла, мен качан да болсо жаштарга насыят айтып, алдын тосомун. Ажы бул иштерди кайдан билмек. Ал үчүн мен куурап жүрөм, кысылып кымтынам, бул азап, кыжалатчылык мен үчүн анын жүктөрүн ташышкандан да, таможенныйдан анын жүгүн өткөрөмүн деп таможенный кызматкерлерине жалынганымдан да оорураак сезилди. Тердеп-тепчип, чарчап-чаалыгып, абасы шалаң тоо үстү «Миң теке» (Хунжурап) оозуна да келдик. Мен бул жерди Миң-Теке дегенди ылайык көрүп жатамын. Арабызда билимдүү адамдар да бар экен. «Хунжурап» деген парсча «Кан агар дарыя» деген сөз экен. Бул жердин уйгурча Миң-Теке деген аты да бар эмеспи. Биз неликтен уйгурча Яркен дарыясы, Миң-Теке деген сөздөрдү колдонбой «Зарапшан», «Хунжурап» деген сыяктуу парсча сөздөрдү кабыл алабыз!

Макул, сөздү арбытпай ошол «Миң-Текенин» оозуна келейин, бул жерде бизди Кашкардан алып келген машиналар жерге түшүрдү да, чек арада текшерүүдөн өтүп кайрадан машиналарга олтуруп Пакистанга карай жөнөдүк. Мына ушул жерде бардык адамдын быкый-чыкыйы ачылат экен. Үстү тунуке менен жабылган текшерүү үйлөрүнө бардык жүктү көтөрүп кирет экен. Бул жерде эч ким эч кимге жардам кылбайт экен. Адамдар ак ниеттик, чынчыл дегендерди ушул жерден таптакыр унутушат экен. Мен арадан зорго дем алып, капталдагы ашкананын көлөкөсүндө олтуруп, текшерүүдөн өтүп жаткан Хотан ажыга барчулар тобундагылардын тамашасын көрүп жатамын. Бул жерде баштыктарды өлчөйт, талондор текшерилет, өлчөмдөн артык жүк кармалып, мал эсинин колдоруна талон берилет. Ал талон менен ажыга барып кайтканда кармалып калынган жүктөрүн кайта алып кетет. Биздин ажыга барчуларыбыздын акыл-эсине айран-таң калдым. Бир баштыкты тарткызып бир нече баштыкты өткөрүп жаткан кемпирлердин моюндарына, билектерине кабат-кабат бермет байлап, ал тургай текшерүүдөн өтүп болгондорго эптүүлүк менен буюмдарын жылдырып берүү аркылуу жүгүн өткөрүп алгандардын өнөрлөрү ачык көрүнүп жатты. Таможный кызматкерлеринин кыраакы көздөрү, тажрыйбалары биздин ажыга баруучуларыбыздын алдында түккө арзыбай калды.

Мен өзүм менен бирге бир канча күн сапар жүргөн, адатта өз сөзүн да оңдоп айта албай турган, жупуну кийинген дыйкандардын ушунчалык шылуундукту үйрөнүп алгандыгында таңым бар. Менден бөлөк бардык эле адам куру кол эмес экен. Баары тең таможныйдан ашыгы менен өткөрүүнүн аракетинде.

– Ажынын дүйнөсү арам болмой болду, – деди Касым чаар сүйүнө, – карагыла, боз жерге жашынган тоодактын кудум эле өзү, анын жүктөрү...

Мен ошол кезде жолдо жанымда олтурган, болумсуз аракеттер менен кыжырымды келтирген жердешим Насир ажынын арабызда жок экенин байкадым. Ал жолдун ортосуна ташталган кап, баштык, чемодандардын арасында ак топусун көзүнө баса кийип бүкчүндөп жүрөт. Жаштардын оозу ачылды.

– Берметтерин мойнуна тагынып албаса экен, бал ажы!

– Малдарын тартып алса эсинен танып калар бекен?!

– Эй, Аamatжан, эч болбоду дегенде жүгүн таразанын жанына алып келишип берсең болбойбу, эсиңен чыгарба, карыяларга жардам берүү адал.

– Арамды көтөрүү адал дечи!

– Кап десе, ажы жаңкы арамдардын тизмесине өлчөмдөн артык жүк алууну арам дегенди киргизбеген экен да!

– Ой, жигиттер, жүргүлө жардам берели бечара чалга!

Мен дагы эки-үч жигит менен ажыга жардамдашууга бардым.

– Ээ... мүчөлөрүнө көз салбаган топтун кандай жетекчиси элең афенди! – Ажы бир канча минуттун ичинде эле карып, бүкүрөйүп, карала-торала болуп кетиптир. Ал кудум эле безгектей калчылдайт. Менин көңүлүм өтө жумшак адам экенмин да, ага боорум ооруду:

– Тиги эки таңгакты мен өткөрүп берейин, дагы эмнеңиз бар, таксыр? – Ал, койнунан кирдеген бир баштыкты сууруп чыкты, баштык оор эле.

– Бермет, – деди жашыган көзү менен, мага жалынычтуу карап, – бирөөнүн аманаты эле. Болгону беш эле кило...

– Бериңиз, мен аны өткөрүшүп берейин, – менин жетекчи экендигим ушул жерде баарынын эсине келди. Мен да өзүмдү ушул жерде чыныгы жетекчи экенимди эстедим: аба жетишпей чарчаган карыларга суусундук таап берүү, эмеректерин иретке келтирүү, мүчөлөрдүн паспорт-анкеталарын иреттеп берүү, жогорку басымдагы казанда бышкан жашылчасыз кесмеге адамдарды адеп менен кезек күтүүгө үндөө, баарына жетип бир кишиге жетпей калса, ошол кесме жетпеген киши өзүм болуп калууга, кесме талашып, аягында жакалаша түшкөн уйгурларыбызды ажыратып казы болуп сурак сурап, аларды тартипке салуу жетекчинин иши, мына бул иштерде ким да болсо мени эстейт да, балам.

Жетекчи болгондугум үчүн башкалардын законго каршы кылмыштарына да чыдадым. Мунун азабы аз дейсиңби. Биз айылда кудум эле койдой жоош, суудай таза өскөн адамдарбыз. Чынды чын, калпты калп дегенди адат кылганбыз. Өкүмөт бир нерсени билбесе чек арадан өткөрүлө турган малга чек коймок беле? Бирок биздин кишилердин бардыгы эле ошол чекти бузду. Бузганда да таш-талкан кылды дебейсиңби, ушулардын азабын бир гана мен тарттым. Неге мугалим болуп калдым экен деп ойлодум. Тапандык, калпычылык, алдамчылык тарабында туруу канчалык азап ээ? Бирок чек арадан өтүп болгондон кийин азапка азап кошулду. Мен ажынын жүктөрүн сак-саламат өткөзүшүп берүүнү мүчөлөрүмө насаат кылдым. Алар да колдошуп, буюмдарын өткөрүп беришти. Анын бардык берметтерин группабыздагы аялдар моюндарына тагышып, өткөрүп беришти. Бирок мен санап, өлчөп, өткөрүп албаган берметти ажы менден санап, өткөрүп алып, көзүн жарым жумуп наалый баштады.

– Кишинин акысы арам, менин беш кур берметим кемип калыптыр. Ким алган болсо ажысы кабыл болбосун! – деди ал, машинде тикесинен туруп алып кыйкырып. Мен анын этегинен тарттым:

– Аялдарга катуу тиет ажы, тарткан зыяндарыңызды мен төлөп берейин, кыйкырбаңыз!

Ажынын айтканындай акча төлөдүм. Эчтеке эмес. Баары бир, сенин чөнтөгүңдөгү акча да башкалардыкы. Бирок ак көңүл адамдарды, айрыкча боорукер аялдарды ак жеринен каралоо мен сыяктуу «ынсап далалатчыларына» өзгөчө оор тиет экен. Калган сапар бою ажыга унчукпадым. Ага таарынып, намаз да окубадым, ал «Миң теке» оозунан өткөндөн кийин эле кайрадан жанданды: насаат, сүрөө, адал-арам жөнүндөгү сөздөрү жолду катар бүткөн жок. Ошентип, бийик тоолордон, тик кыялардан, коркунучтуу суу жээктеринен аман-соо өтүп, Койилон – Гималай тоолорунун туташкан жериндеги Отен-Соз шаарына жетип келдик. Бул жерде биз Кашкардан алып келген шофёрлор менен кош айтышып, Пакистан машиналарына олтурдук. Мен башкалардын иши менен алек болуп жатып орун ээлебей калган экенмин, алдыңкы катардан мага алып койгон орунга ажы өз чемоданын коюп алыптыр. Мен үн-сөз жок эң артына барып олтурдум.

– Пахридин афендим, чемоданды алып таштап алдыдагы катарга отуруңуз, – деди Касым ордунан туруп, – чемодан арт жакта турса да боло берет.

– Жок, жок, Касым иним, машинанын арт жагы ээн экен, буту-колумду сунуп олтурайын! – Ажы мени бир олурая карап койду. Пакистандык күтүп алуучу – чокчо сакалдуу адам бизди шаардын сыртындагы дөңсөгө жайгашкан мечитке алып келди. Ушул учурда Насир ажы анча-мынча урду тилин билгендиги үчүн дароо алдыга чыкты. Мечиттин алдында ошол жердин акими, шаар башчылары бизди тосуп турушкан экен. Ар бир ажыга баруучу топтун жетекчилери мурда түшүп, аларды тосуп алуу жана жетекчилеринин мойнуна аса турган атайы чемберекти кабыл кыла турган сөзү бар экен. Мына ушул учурда Насир ажыга таң калдым. Мен арт жактан ордунан козголгончо ал жаш жигиттердей шыпылдап, кайдандыр чапанын, кооз селдесин чалынып, мартабалуу кебетеге келип, тосуп алуучулардын алдында пайда боло калды. Жана алар менен учурашты да чемберекти кабыл алып, мойнуна кийип алды. Бизге кенен залда бир идиштен ачык чүчүк жасалган кесме берди. Ажы төрдө, биз ылдыйда олтурдук.

– Пахридин афендим, биз сизди группанын жетекчиси кылып шайлаган элек, эмне үчүн ордуңузду тарттырып коёсуз?

– Сыйды ажыга өткөргөнүм туура, пейилди кенен кармайлы! – дедим мен чын ниетим менен ажыга кайыл болуп.

Жаштардын арасында уу-дуу боло түштү:

– Азабын сиз тартыңыз, жыргалын ал көрсүн!

– Жазасын сиз тартыңыз, ал барктуу болсун!

– Адалга сиз, арамга ал, ой, ажы болбой куруп кал!

– Койгула эми, кишинин көңүлүн оорута турган сөздөрдү сүйлөбөйлү!

Ажайып, бийик тоолорду ушул жерден көрдүм. Булуттардын үстүндө, асмандын астында турчу мындай карлуу, бийик чокуларды көргөн эмесмин. Ал жердин жолдоручу? Үстү жагың тик кыя, асты жагың күрпүлдөп аккан дарыя, көккө карасаң да, жерге карасаң да башың айланат. Пакистан шоферлоруна баракелде! Ушундай коркунучтуу, ийри-буйру жолдордон машинени түз жерде айдагандай айдайт экен. Алгач чочулап, анан акырын-акырын көндүм. Бирок ажы шоферлорду бирде уйгурча, бирде урдуча, бирде арабча, ал тургай кытайчалап сөгүп жатты. Ушунчалык каргады дейсиң, ажынын каргышы тийген болсо шоферлор небак күм-жам болор эле. Акыры арт жактан ажынын жанына келдим. Бул жолу ачуумду жашыра албадым:

– Ал сиздин жамаатыңыз эмес, чет элдик, тилиңизди бир аз тыйыңыз таксыр!

– Сен пахридин, бизге өлүм тилейсиң, жаман ниет менен ушул сапарга чыккансың! – Ал мени жеп жиберчүдөй олурайып карады. Мен анын эки жолу «сен» дегенине капа эмесмин. «Жаман ниеттүү» десе да мейли, бирок бизди тезирээк барар жерибизге жеткизиш үчүн кыйналып бара жаткан меймандос пакистандык шоферду «акырын жүрбөдүң» деп сөккөндүгү мага өтө оор сезилди. Чет элдик жакшы адамдын жакшы ниетине кара ниеттик менен оройлук кылган менин жердешим, менин уйгурум эмеспи? Буга адамдын кыжыры келбей коймок беле.

Сапар аяктады, биз түн ортосунда Равалыпынды менен Ислам-Аваддын аралыгындагы жапжашыл, кунарлуу кара топуракка салынган «Ажыканага» келип жайгаштык. Машиналардагы жүктөрдү экинчи кабаттагы жатаканаларга ташымак бир топ оор жумуш. Ажынын жүгүнүн канчалык көп экендигин мына ушул жерде билдим. Анын бардык жүгү беш-алты жүз килограмм болот. Эмнеге дегенде анын бирден бир жардамчысы болгон Пахридин афенди тердеп-кургап, чарчап-чаалыкканына карабастан анын бардык жүгүн ташып бербедиби.

Эмнеге ташыйсыз дейсизби? Унутуп калдыңбы, ал менин жердешим, уйгурум, мен анын жетекчисимин. Ажыкананын бөлмөсүндө эки желдеткич күркүрөп туруучу, шыпта болсо алты желдеткич шамалдатып, айланып тура турган жатаканалары, кара ундан жасалган челпеги, сүзмөсү, темир идиштерге куюп иче турган муздак суусу тез эле жолдогу бардык көңүлсүздүктөрдү унуттуруп жиберди. Менин жумушум жок, беш убак намазымды окуймун, Равалип пенденин Ражи базарына, же болбосо Ислам-Абаддагы «Фаял» жамаасына барамын дагы пакистандык кирекечтердин коңуз кебетеленген, катуу отургучтуу, сырлары учкан машинелерине олтуруп алып

рахаттанып сейил курамын. Ажыны дейсиңби? Ал киши беш убак намазын да ажыкана мечитине барбай эле жатаканада окуй салат да, ажыкананын сыртындагы «Ажылар базарында» өзүнүн жибек буюмдары менен берметтерин жайып алып эртеден-кечке дейре соода кылат, куптандан кийин эле мага электрондук эсептөө машинасын карматат да бир күндүк сооданы эсептетет... Анын акчасы күндөн күнгө көбөйүүдө. Алып келген дүйнөсү бирге эки, ал тургай үч эсе менен сатылууда. Бирок ал баягысындай эле кардарларды сөгөт:

– Ой, пакистандык бит көздөр... – Ажыга унаа, жатак тамакты да бекерге берген, анын үстүнө соодасына пайда келтирип жаткан пакистандарды сөккөндүгү үчүн өзүмчө кысылып-кымтына берем.

Жемишке карагыла, эй, чайды жаңылагыла! Тамак даяр болгучакты сөзүмдү аяктайын, кандай дейсиңер эң сонун дейсиңби? Насир ажынын үстүнөн айтылган ушак болбосун, ооба. Үналгыны ажы угуп калса менин да, сенин да түбүнө жетет, билдиңби. Эмне закон, саясат дейсиңби? Билип койгун, ажы биз билбеген закон-саясаттарды биле турган киши. Ар аптада бир жолу ажыга жогору тараптан пикап келип турат, уксак, ал пикап ажыны закон үйрөнүү, мажилистерге аппарат имиш. Азыр ажы ким? Ал – биздин журттун «пайгамбары». Анын разылыгысыз кызды күйөөгө бералбайбыз, анын дубасы болбой туруп боюнда бар аялдар да төрөй албайт. Анын атына бир чоң мечит салынды. «Насир ажы мечити» деген, Пакистандагы файсал жамааты, Кашкардагы хетга жамааты, Үрүмчүдөгү Хантемири жамааты, Кулжадагы Байтулладай бардык адам билет. Бул мечиттин акчасын ажы чыгарган дейсиңби? Ошентип айтса да болот. Ажынын бир жумада китеп окугандыгы үчүн, бир дубасы менен биздин жерден Гуванжу, Бейжин, Шаңхайларга барып бай болуп кайткан соодагер дыйкандар менен айылыбызда завод курган, ар түркүн жумуштар менен байыган дыйкандар акча дегенди чачып ташташты. Бир эле соодагер эки жүз килем белек кылды дебейсиңби! Ушундай, акча соодагерден болгон менен, бата-сата Насир ажыдан болот да, андай болгон соң мечиттин аты да «Насир ажы мечити» болот да! Эмне, аңгеменин аягын угууга шашылып жатам дейсиңби? Макул анда, кай жерге келген элем, чын эле ажынын пакистандык кардарларды сөккөн жерине келбедим беле.

Ошол бир күнкү эсептен эле ажы отуз сегиз миң урупийге буюм сатып, жыйырма миң урупий пайда тапкан. Ажы ошол күндөн тартып акчасын мага эсептетпес болуп калды. Түн ичинде тердеп-тепчип келет да, куптанды шашып окуйт, желдеткичти коюп алып коңурукту кош тартып кирет.

Ислам-Абад аэропортуна бара турган күнү эле ажынын мага сүйлөгөнүн уктым. Ал кубанган түрдө, татынакай кийинип алып ажы тууралуу сабак өтө баштады.

– Мекеде окуган бир ирекет намаз башка жерде окуган жетимиш миң ирекет намазга тете. Ажы болуу деген сөз кудайдын жолунда дербиш болуу деген сөз. Көрдүңүзбү, биздин напсиси араандай ачылган ажыларыбыз чемодан-сумкаларына эмнелерди толтуруп алган. Сиздин да сумкаңыз томпоёт да, хи, хи... Минтип напсиңизди бузсаңыз ажыңыз кабыл болбойт, афендим. Мына, мен кичинекей сумка менен...

Мен анын канчалык буюмду америка долларына айландырып болгондугун билбеген болсом, анын буюмунун баарынан көп экендигине күбө болбогонумда, балким, ага анча деле капаланбас элем, бирок айтпай коюуга болбоду. Кимдин туура, кимдин туура эместигине өкүм чыгаруучу бенде эмес Алла Тааланын өзү, таксыр! Лашаракалак!

Мына ушул бир ооз сөз менен ажыны иренжитип койдум. Биз аябагандай чоң самолёт менен Ислам-Абаддан Карачига бардык. Карачида эс алып, дагы ошондой самолёт менен Кызыл деңиздин үстүнөн учуп өтүп, Арап жарым аралы үстүнөн туура кесип Арап колтугунун боюна жайгашкан Жидде шаарына келдик. Бул сапарда ажы экөөбүз жанаша отурдук. Бирок ажы мага сөз айтмак тургай карап да койбоду. Жидди аэропортунун текшерүү бөлмөсүндө арап кызматкерлери менин чемоданымды ачып, аябай катуу текшерди. Жанымда турган ажы уйгурча «Турки тилде диванины» «Лугат» деп которуп берүүгө да макул болбоду... Биз Мекке шаарына түштөн мурда жетип келдик. Мен «Мусфила» көчөсүнөн өтө кыйынчылык менен бир бөлмөлүү үйдү ижарага алдым. Ажыны ошондон тартып жоготуп койдум. Кучар-Абад, Кашкар-Абад, Котан-Рабатка да ажыны издеп бардым. Бирок ажынын дарегин биле албадым. Тек гана арафат күнү эле биз Минадагы чатырлардан орун алган түнү ажыны тоок эти менен басылган палоону жеп жатканда көрүп калдым.

– Ассалом алейкум, ажым.

– Валлейкум атсалам, атсаллому алейкум!

– Кайда жүрөсүз, ажым?

– Келген күндөн тартып күнү-түнү дебей Меккеде болдум...

– Афендим, мен да келген күнү эле Меккеге барып эки ирекет намаз окуп, Кабаны жети айландым. Сафа марваны жети жолу чуркап айланып табап эттим. Чачымды алдырып, жуунуп, ихрамдан чыгып кийимимди кийип алдым. Бирок ажы сиз Кабанын жумшак килем салынган муздак суусу өксүбөгөн койнунда күнү-түнү жатып-туруп кургак нан менен суу ичип ибадат кылган экенсиз да.

– Жатактын акысын төлөгөндөн качканда! – деди Касым кулагыма шыбырап, – жыйырма миң америка доллары менен келген адам бир бөлмөнү ижарага алса болбойт беле. Көрчү, кары текедей коңурсуп жыттанып келиптир кырс ажы десе.

– Антип жаман айтпагын Касым, сен парызды аткаруу үчүн Арафатка бет алган ажысың.

Арафат күнү миллиондогон адамдар өз өлкөлөрү боюнча топтошуп, колтукташа кол кармашып, өз өлкөсүнүн желегинин астында Арафат майданына басышат экен. Машина, жөө адамдар тобу быкылдайт, мен өмүрүмдө мынча көп адамдардын кайнарын көрбөгөнмүн. Күн ушунчалык ысык дейсиң, элүү градустан жогору. Бирок суу менен муз кеңири. Менин көздөрүм ушунчалык көп адамдардын арасынан ажыны издейт. Ажы эч жерден көрүнбөдү. Биз, бир күн ушул таштуу сайда сыйынып олтурдук. Көңүлүм бир кудайдан башка эч нерсеге сыйынбады. Мен күнөөлөрүм үчүн кечирим сурадым, өзүмдүн тилектеримди баян эттим. Күнөөлөрүм үчүн кудайдан кечирим сурап жатып ажыны эстедим. Эмне үчүн ал киши эсиме түшкөндүгү өзүмө дагы белгисиз, иши кылып ал эсиме келди. Дал ошол кезде нечен миңдеген бата тилек кылган адамдардын арасынан ажынын үнүн угуп калдым. Кандайча таанып калгандыгымды да айта албайм. Ажы таштакка тизелей олтуруп алып эки алаканын башынан бийик көтөрүп алып ыйлап, бата кылып жаткан экен, ал үнүнүн баарынча кыйкырып:

– Ээ, кудай, куда-ай! – деп, кыйкырганы, озондоп өкүргөнү, ошол кездеги көздөрүнүн жумулуп, сакалынын титирегени ихрамдын ичинен жарым жылаңач көрүнүп турган терилери бошогон, ылай, топурак болгон денеси алиге дейре көз алдымда. Ошондо ажыга ачбай боорум ооруду. Мен анын бардык жагымсыз аракеттерин унутуп, ажы үчүн кудайдан кечирим, кайрымдуулук сурадым. Ошондон кийин ажыны көргөнүм жок. Биз, Саудия Арапстандагы ажылык парзын аткарып ишибизди аяктап, топ-топко бөлүнүп, келген жолубуз менен Пакистанга кайттык. Жолдо келе жатып жанымда олтурган Аманжол менен Касымжан:

– Насир ажы дагы Меккеде калса керек, угушума караганда Кейибиге кириптир го? – деп сурадым. Аманжол Касымга карап:

– Айта бергин, Касым ажы эмнелерди жасаганын, – деди күлүп.

– Сен айтпайсыңбы, шериктеши, оокат жасаган соодагер болгон соң...

– Афендим, ажы Кейибиде калган жок, ал азыр Пакистанда, – деди Аманжол какшык аралаш күлүп коюп, – ал жыйырма таңгак буюм, он таңгак бөртмө жоолук менен Кешмир жоолукту почтага салып, өзү менен бир топ жүк ала кетти.

– Мындан бөлөк оокаттарды да алганын өзүм көрдүм, – деп кошумчалады Касым. Мен Мусифла көчөсүндөгү Сауди Арапстан букаралыгына өткөн уйгур дүкөнчүлөрдөн ошондой топ-топ буюмдарды алып жаткан соодагерлерди көп эле көрдүм, бирок ажыдай алган эч кимди көрбөдүм.

– Эмне, ишенбейсиңби агай? – деди Касым күлүп, – ал бардык буюмун Меккеден эмес Мадина шаарынан алды. Ошол жерден почтага салды. Эмне үчүн бизден мурда кетти дейсизби? Агай, сиз өтө эле көңүлүңүз түз адамсыз да, ал калган жүгүн Пакистандан алат. Ал, азыркы кезде сөзсүз Равалпиндеги Кашкар Ховузга жатып-туруп,

Ражи базардан арзан товарларды алып почта аркылуу жөнөтүү менен алек болуп жүрсө керек. Ал ажы эмес эле соодагер!

– Касым, ажыны көп эле жамандай бербечи, ал экинчи жолу ажыга барып келе жатат, биринчи жолу ажыга барып ажылык атына так түшүрүп алгандыктан, бул жолу кудайдан күнөөлөрүн кечирүү үчүн кечирим сурап, экинчи жолу ажыга келген адам. Анын анча-мынча акча табууга аракет жасаганына келсек, ал, акчаны соопчулук ишке жумшамакчы, өзү ушинтип айтты, – деди.

Биздин маегибиз тез эле бүтүп калды. Бирок менин ажы жөнүндөгү ой-кыялдарым бүткөнү жок, жолдо катар ажы жөнүндө ойлондум: Биздин кадыр-барктуу адамдарыбыздын бардыгы тең ажы сыяктуу элди да, кудайды да алдай турган суу жукпастарга айлана турган болсо, биз сыяктууларды, айрыкча ак көңүл, кой оозунан чөп албаган момундарды ким коргойт? Момундар дайыма каккы-соккудан алыс боло албайт, аларды коргоо нандай зарыл. Беш парздай өтө керек! Пакистандагы ажыкана ажылар менен толду. Бирок азыр бул жерде жаагын жанган радио, ары-бери чуркап турган узун кийимчен кызматчылар, дарбазанын эки тарабындагы ажылардын базарлары да жок. Бул жер ээнсиреп калган. Биздин ажыларыбыздын арты үзүлбөй, кирип-чыгып жаткан жүгүн ташый турган кире машиналарынан башка машиналар да жок. Мен бул шаардан да Насир ажыны таба албадым. Ээ кудурет, адам баласы, далай кызыктарды көрөт тура!

Биз Пакистандан машиналар менен жолго чыктык. Почтадан ала турган жүгү жок ажы болгондуктан мен мурда кетчүлөрдүн катарына кошулдум. Калгандары жүгүн сактап ажыканада калышты. Биз күн батар маалда Миң-Текенин оозуна жетип келдик. Бизди бул жерден бир-бирден текшерет, баарыбыз буюмдарыбыз менен короого чогулдук, ал жерде аттарыбызды окуп, текшерүү залына бирден киребиз. Мен ушул текшерүү залында ажыны көрүп калдым. Ажы Пакистандан арзан баада (кытай акчасына 10–15 иван) сатып алган чет элдик пальтосу менен келбеттүү көрүндү, сакалын кыска кырктырып, башына шляпа кийип, чыныгы «дипломат» кебетесине кирип алыптыр. Ал бир жигиттин кулагына шыбырап коюп, мага олурая карап олтурган эле:

– Бар болгону ушул эле бир чемодан, бир эле сумкабы? – таможенный кызматкери менден сыпаа сурады.

– Жүгү аз болгону менен алтыны көп да! – деди ажы, мени кудум алгач ирет көрүп жаткансып үнүн буза сүйлөп, – менин болжолумча бул адамдын акчасы, көп балдары бар. Бул киши сегиз миң америка доллары менен чет элге барган, эки миң доллар ажылык ыгым-чыгымга кеткен болсо да алты миң долларлык буюм алып кайтты.

– Кана афендим, алган саат жана шуруларды столго өзүңүз коюңуз!

Мен чемодан менен сумкамды ачтым да бардык буюмумду үстөлдүн үстүнө жайдым. Балдарыма алган майда-чүйдө белектерден башка эч нерсе чыкпаган соң таможенный кызматкери – жаш сулуу сымак жигит ажыга жаман көзү менен карап койду.

– Сиз бизге жардам беремин деп убара болбосоңуз да болмок ажы, биз кимди кандай текшерүү өзүбүз билет элек!

– Андай дебегин, уулум! – деди ажы оор басырыктуулук менен, – мен өкүмөттүн пайдасы үчүн иш жасаймын, силерде да антип-минтип жүктү өткөрүп жиберчүлөр бар, ажылардын арасында да билгизбей, алаксытып иш жасай тургандары да толуп жатат. Сиз менин ким экендигимди билесиз, мен өкүмөттүн да, элдин да өкүлүмүн!

Анын «өкүл» болуп алып ажылардын арасындагы соодагерлерди таможенный кызматкерлерине бир-бирден «тааныштырып», эселеп баш төлөткөндүгү үчүн мындай кордуктан ыйлап, эси ооп калгандарды көрүп кубангандыгы менин жинимди келтирбеди, мени кыжырландырганы саламымды алик албай мени «алтын соодагери» деп таможенный кызматкерлерине тааныштыргандыгы болду. Демек, ал мага жалаа жапкан экен, башкаларды да жалаа менен зыянга учуратышы айдан ачык эмеспи. Өзүмдүн жердешим, өзүмдүн уйгурум боло туруп бирөөлөргө зыян келтиргендиги мени айрыкча кейишке алды. Айрымдар аба жетишпестиктен, суусагандыктан, налогдун оорлугунан ооруп кыйналышты. Ал тургай эсинен танышты. Мен болсом ажынын кара ниеттигинен санаам санга бөлүнүп ооруп, төшөккө жатып калдым.

Биздин элибиз, өзгөчө журт аксакалдары бир канча күндөн кийин ажынын этегине көздөрүн сүртүп, сөздөрүн тумар кылып моюндарына тагып алышат. Ажы болсо бирде керсейип, бирде бечара болуп, бирде каада күтүп, бирде өрмөлөп, бирде кең пейил мээримдүү, а бирде болсо залым, жалакор, кара ниет, кара мүртөс, кудайга шек келтире турган адам пенделерге жакшылык жасачу беле? – деп ойлой кетсем жүрөгүм сыздай түшөт. Бүткөн денем жалбырттап, чыдабай кетем. Бүгүн менин ойлогондорумдай болуп жатат. Биздин жамаат азыр Насир ажыны башына көтөрүп алышты. Ажыга баруу, ажылык тилекке жетишүү, азыр элим үчүн улуу иш. Мен мына ошол үчүн элибиздин эч нерсени билбей эле бир адамдын ажы деген наамы менен селдесине чокунуп жаткандыгы үчүн кейий берем.

Миң-Текеде же жатак, же ашкана, же суу жок. Айланасындагы дөбөлөр аппак кар-муз тоңгон тоонун суусунан аргасыздан даарат алып, эшикте 5 убакыт намаз окуп, суук чатырларда кысталышып жатабыз. Ажылардын көпчүлүгү көп жүк менен чек арадан өткөндүгү үчүн алар арбын налог төлөшкөн. Мен алардын налогго чыдабастан ажылыкты кармагандыгын угуп чыдап олтурам. Айрыкча жаш ажылар менен ата-эне, урук-туугандары алдыларынан тосуп чыккан жаштардын оозу ачылды.

Налог кызматкери беш миң көй налог төлөйсүң десе, Насир ажы налог алуучу кызматкерге:

– Сен эмне үчүн булардын буюмдарын санап-өлчөп көрбөйсүң? Сени жогору тарапка чагым салам, – деп коркутуп, бардык каптарымды чечкизди. Жок жеринен карап туруп эле жыйырма үч миң көй төлөттүрдү. Ууру ажы он жети миң көй мага зыян келтирди!

– Мага он эки миң көй!

– Мага отуз беш миң көй.

– Мага он эки миң көй!

– Өзү канча налог төлөдү болду экен, ууру?

– Анын кызматын сыйлап налогду албастыр!

– Таможныйдагылар да андан аша кечиптир.

– Кутулуу үчүн андан налог албаса албай коёт!

– Тообасы да бар, айбаты да бар, дооматы да бар.

– Ыйы да бар, чыры да бар!

– Кантип, үйүнө баргандачы?

– Башында селде, колунда теспе, оозунда иман, койнунда котур таш, оозунда келме. Касым менен Аманжол заматтын ортосунда Насир ажы тууралуу бир саптан ыр чыгарышыптыр. Мен унчукпадым, ошондон кийин Насир ажыны көрбөдүм. Эртең менен биз Кашкарды карап жолго чыктык, ажыга жолугуп калбайын деп Кашкарда да көпкө турбадым.

Ачуум кичине тарасын, ажы менден бир ай кийин кайтып келди. Аны эл-журт төрт машине менен шаарга барып, салтанаттуу тосуп алып, махалага алып келишти. Касымдын айтышынча ал бул жолу эң эле көп акча, жүк менен келиптир. Уулуна, келинине шаарга, ооданга дүкөн ачып бериптир. Алардын дүкөндөрү буюмдарынын көптүгү жана ар түрдүүлүгү менен башка дүкөндөрдөн өзгөчөлөнүп турат имиш.

Эмне, ал эми чыныгы ажы болду дейсиңби? Шылдыңдап жатасың ээ? Рас, мен азыр «алтын соодагери» деген атка кондум. Мени «соодагер ажым», «зергер ажым» деп атагандар да көбөйүүдө. Насир ажынын биринчи жакшылыгы мына ушул, балам! Бул жалаа, бирок чынга айланган жалаа. Эмне үчүн дейсиңби? «Уулу» адамдардын жалаалары оңой эле чынга айланып кетет. Биздин чын сөздөрүбүзчү? Тескерисинче, тез эле ушакка айланат. «Жеңиштүү» ажы жөнүндөгү «ушактарды» бүтүрөйүн, анын этегин өбүш үчүн үймөлөктөшүп жүрүшкөн көпчүлүк бул ушактарды угушса, мени жаңкы «алтын соодасын» жасаган «кылмышым» менен кошо жазалап коюшат. Мен кудайдан коркомун, элден, закондон коркомун. Мен Насир «ажы» сыяктуу экинчи ирет ажыга барып күнөөдөн кутула албаймын.

1988-жыл 31-декабрь, Үрүмчү

Которгон **Абдылда КАРАСАРТОВ**

Сын жана библиография

«ТАРЫХТЫН АКТАЙ БАРАКТАРЫНА» ЖАҢЫ СҮРТҮМДӨР

Роза Айтматованын «Тарыхтын актай барактары» аттуу эскерүү китеби жарык көрүп, тез эле окурман журтчулугуна тарап кетти. Китептин окурмандар чөйрөсүндө мындай кызыгуу жаратышынын бир себеби, Роза Айтматова улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун бир тууган карындашы болгондуктан, автордун ата-энеси, үй-бүлө тагдыры жөнүндө жазылган эскерүүлөрү, албетте, ар кыл окурман катмарын кызыктырбай койбойт эле. Экинчиден, Роза Айтматова дегеле мурда-кийин мындай шекилдеги эскерме китеп жазбагандыгына карабастан, чыгарманын тили, андагы баяндалган окуялар өтө кызыктуу чыгып жана ал баяндарда Айтматовдордун сыймыктуу үй-бүлөсүнүн мурда-кийин айтылбаган жагдайларын толуктап, ага жаңы маалыматтар, сүртүм боёктор кошкондугу менен коомчулуктун көңүлүн өзүнө бура алды.

Бул китеп жаңы эле жарык көргөн учурда Эл аралык Айтматов клубунун мүчөлөрү борбордогу Айтматов китептеринин китепканасында бет ачарын өткөрүп, анда китептин автору – Роза Айтматованын өзүнүн катышуусунда кызуу талкуу уюштурулуп,

**Лайли
ҮКҮБАЕВА**

1948-жылы Кочкор районунун Ак-Жар айылында туулган. Адабиятчы, окумуштуу, педагог. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. «Манас» университетинин түркология бөлүмүнүн башчысы, профессор. 300дөн ашуун илимий, публицистикалык макалалардын автору. КР билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер.

КР Жазуучулар жана Журналисттер союздарынын мүчөсү. Бир катар адабият таануу китептеринин автору.

ошондо негизги баяндамачы катары китептин идеялык-көркөмдүк, тарбиялык маселелери боюнча мен баяндама жасаган элем. Ошол жыйынтык сөзүмдө мындай деп айтканым эсимде: «Беш-алты айында атасынан ажыраган Роза эже өткөн турмуштун эсте калгандарын «Тарыхтын актай барактары» аттуу эскерүү баянында жазуу менен, ата-энесине өлбөс-өчпөс эстелик коюп олтурат». Ооба, мен бул китепти чындыгында да, ушундай эстелик китеп деп эсептейм. Ошол бет ачарда сүйлөгөн сөздөрүмдү – китеп жөнүндөгү пикирлеримди топтоп, жарыялап коюуга бурчам жетпей жүрүп, арадан көп убакытты өткөрүп жибердим. Аңгыча, Роза эже китебин кайрадан карап чыгып, маанилүү толуктоолор киргизип, орус тилдүү окурмандарга жеткиликтүү болсун үчүн кыргыз элинин нагыз улуттук салт-адаттарына түшүнүк берүүчү кошумча комментарийлери менен жазып, «Белые страницы истории» деген аталышта 2009-жылы орус тилинде жарыкка чыгарды. Мындай иш, албетте, зарыл эле, анткени орус тили аркылуу Төрөкул Айтматов, Чыңгыз Айтматов сыяктуу кыргыз элинин төрөдөй уулдары тууралуу бай маалыматтар дүйнөнүн башка элдерине да жетиши керек болчу. Китепти орус тилинде жарыялоо менен Роза эже элибизде «атанын кызы» деп аталчу өзүнүн бийик жана сыймыктуу вазипасын аткарып олтурат. Мен бул чакан макаламда китептин кыргызча жарык көргөн алгачкы варианты боюнча бир мезгилде айткан пикирлеримди алымча-кошумчасы менен окурмандарга тартуулоону туура көрдүм.

Роза Айтматованын «Тарыхтын актай калган барактары» аттуу эскермеси – эссе жанрында жазылган баян. Автор аны «Менин эскерүүлөрүм» деген туюнтма аркылуу бизге билдирип жаткансыйт... Бир жагынан караганда, атасынан кызыл эт кезинде калган ымыркай кыздын эскерүүлөрү эмненин негизинде жазылышы мүмкүн деген күдүк ой да алгач окурманда туулбай койбойт, бирок китепти барактап окуй баштаганда анын автору ата-энеси тууралуу материалдарды өзү эс тарткандан жадында сактап, укканын унутпай, көргөнүн көз жаздымда калтырбай, куйма кулактык менен чогултуп, ага үй-бүлөлүк, мамлекеттик, архивдик материалдарды кошумчалап, бир бүтүн системага – ырааттуу баяндоого келтиргенине күбө болобуз.

Эскерме китепти жазуу идеясы автордо кантип пайда болгондугу тууралуу китептин баш сөзүндө Роза Айтматова кыскача маалымат берген. Көрсө, «Ата-Бейит» деп ыйык туткан жерибиздин тарыхын, ага байланышкан улуттук трагедиянын кара тагын бүгүнкү жаштарыбыз, жеткинчек мектеп окуучуларыбыздын көпчүлүгү билбегендиги авторду түмөн түйшүккө салган. «Эмне үчүн мектепте мугалимдер, үйдө ата-энелер балдарына бул тарыхый ыйык жер жөнүндө маалымат беришкен эмес?» деген суроону кабыргасынан

койгон автор-баяндоочу, кантсе да бул жазган эскерүү-баяны ушул кенемтени толтурганга жардам берер деген ниети ага чыныгы педагог, атуул катары колуна калем алдырган. Экинчиден, ушул жерде жаткан 137 инсандын бири болгон атам жана анын жакындары баштан кечирген баянды жазуу менен «Ата бейиттей» армандуу бейит экинчи ирет биздин эл-жерде дегеле болбосун» деген Роза эженин гуманисттик улуу тилегинде эл-журтуна жеткирейин, ар бир адамдын жүрөк кылын титиреткен бул окуя экинчи кайталанбасы үчүн адамдар акыл-эске келсе деген чакырыгы жатат автордун китепти жазуудагы максатында.

1937-жылы адилетсиз саясаттын курмандыктары болушкан кыргыз элинин, кыргызстандыктардын улуу инсандарынын белгисиздикке айланган тагдырлары канчалаган жылдардан кийин ачылып олтурушун биринчи укканда: «... Жашоодо, же жаратылышта, канча айткан менен адилет мыйзамдар баары бир жеңип чыгат окшойт...» деген ой корутундуга келгенин айтат автор. Ооба, чындыгында да 137 адамдын белгисиз тагдырларынын ачылышы бул биздин коомдогу тарыхтын жаңы мезгилинин ачылышын даңазалаган доордун улуу чындыгы болду. Бул күндөрдү – мезгилди акыл-эстүү адамзат ар дайым күтүп келгени да чындык! Бул тарыхты ачууда опол тоодой эмгек өтөгөн Бүбүра эже жана Болот Абдрахмановдун эмгегине таазим этүүнү, алардын эмгегине да эскерүүсүндө орун берүүнү автор өзүнүн атуулдук, адамдык парзы катары түшүнгөн.

Роза Айтматованын китебинин биринчи бөлүгүн логикалык жактан атасы Төрөкул Айтматовго байланыштуу материалдар түзгөнү мыйзамдуу. «Кечиккен кабарда» атасы менен «бул жашоодо акыркы сааттарында бирге болгон» Теңирберди акеден уккан кабарын эскерсе, «Биздин ата-тегибиздин баяны» бөлүмүндө, аты эле айтып тургандай, Айтматовдордун ата-теги, жасаган иштери, жашаган жерлери ж.б. баяндалат.

Өзгөчө белгилей кетчү жагдай, бул үй-бүлөнүн өз ара ынтымагы, боорукерлиги, адамгерчилиги, ак эмгектери менен жашап, балдарды эрезеге жеткириши. Бул асыл сапат Айтмат атадан, Айымкан энеден башталып, кийинки муундарга эстафета катары берилип, жүрүп олтурганы. Башка оорчулук түшкөндө бирин бири жөлөө, эл-журтка жакшылык кылуу Айтмат атанын урпактарынын кадыресе жашоо ченемине айланганын Роза эже Айтмат чоң атасы, Айымкан чоң энеси – Айымкул, Карагыз, Гүлайым апалары (автор Талас диалектиси боюнча «эже» дегенди «апа» деп берген – Л.Ү.), Алымкул ата, Керимбек аке, Досалы жезделерин эскерүү менен, алардын бийик адамгерчилик сапаттарын, улуулугун кийинки муундарга өрнөк катары сүрөттөп берүүгө жетишкен. Албетте, жогоруда аталган Роза Айтматованын туугандарынын башына оор мүшкүл түшкөн Төрөкул

менен Нагиманын үй-бүлөсүнө көргөн бир туугандык камкордугунун өз-өзүнчө орду бар деңизчи, алар тууралуу китептин автору турмуштук ар кыл окуяларда, кырдаалдарда конкрет фактылар менен жылуу эскерет. Бирок мен атайылап, алардын ичинен Роза эженин апа-эжелеринин, Нагима энесинин эмгегин, мээримин, жүрөктөрүнө адамга карата улуу сүйүүнү, гумандуулукту алып жүргөн бийиктиктерин баса белгилегим келет. Ушул адамдар – энелер дүйнөгө Чыңгыздай таланттын жаралышын, тарбияланышын, адам катары сакталып, жашап калышына чоң өбөлгө шарт түзүшкөн. Атасынан аргасыз ажырап, турмуштун бороон-чапкынында калган Чыңгыз, Ильгиз, Люция, Розанын инсан катары өсүп, эрезеге жетип, эл жүгүн аркалаган азаматтардан болуусунда энелердин эбегейсиз эмгегин китептин автору бөтөнчө бир изги сезимдер менен толкунданып, мээримин төгүп, ызаттап, урматтап, таазим этип, алпейим эскерет. Аларга арналган ар бир саптан энелердин жасаган эмгектеринин текке кетпегендигин, адамга жакшылык кылууну Айтматовдордун үй-бүлөсү ушундай улуу, карапайым адамдардан үйрөнгөндүгүн байкаса болот. Роза эже энелерден алган нравалык, моралдык-этикалык, философиялык улуу сабактарын, энелердин мектебинин татыктуу тарбиялануучусу, алардын жолун улантуучусу катары өз замандаштарына, кийинки урпактарга төкпөй-чачпай жеткирүүнү көздөйт.

Китептеги «Саймалуу ак көйнөк» деген бөлүмдө Роза өспүрүм курагында атасы Төрөкулдун өздөрү деле ошол мезгилдерде бакубат жашоодо болбогон бир тууган карындашы Гүлайым апасыныкында эс алууга барганда, өзүнө саанда жакшы иштегендиги үчүн сыйлык катары берилген үч метр ак болотнойду Розага каалаганындай көйнөк тиктиртип бергенине төбөсү көккө жеткендей сүйүнгөнүн автор маңдайы жарыла сүйүнүп, өтө жылуулук менен сүрөттөйт. Гүлайым апа өзүнүн да Роза эжеге курбалдаш кызы боло туруп, ал тургай, өзүнүн да көйнөк кийип сыланчу курагы боло туруп, Розанын көңүлү өссүн деп мындай «өз кызыкчылыгын курмандыкка чалышы – ошого барышы, сөзсүз, эрдик эле!». Бул туурасында автор минтип жазат: «Эгер ошол кезде Гүлайым апамдын ордунда мен болсом, өзүмдүн, өз кызымдын үстүндө бирден эле көйнөк болсо, сыйлыкка алган үч метр ак болотнойду секелек кызга кийгизет белем? Же бир жолу курсагын тойгузуп коюп барагой дейт белем? Же, саймалуу ак көйнөктү өзүм тигип киет белем? Чынын айтсам, ушул суроого өзүмдөн да так жооп ала албайм...» Бул, албетте, агынан жарылган чындык! Бүгүн турмуш жетиштүү болсо да элден пейил кетти, Гүлайым апага окшогон жылаңач баатырлардын саны күн өткөн сайын азайып баратат... Автордун болгон окуяга карата өз мамилесин билдирүү менен ага чоң маани берип эскерип, көпчүлүктүн көңүлүн

адамдагы башкы нерсеге – Адамдыкка келүү керектигине бурат. «... Эх! Андан бери жарым кылымга жакын убакыт өтүптүр. Заман өзгөрдү, элдин турмушу оңолду. Эл менен бирге биз да жетилдик, ар кимибиз өз жөндөмүбүзгө жараша кесипке ээ болуп иштеп жүрөбүз. Андан бери нечен-нечен көйнөк кийилди, эсте да калган жок... Бирок ошол саймалуу ак көйнөктү кээде эскерем» (88-б.) – дейт автор.

Китептеги энелерге айтылган ар бир жылуу сөз, саптар кыргыз энелеринин кыйынчылыкка чыдаган эр көкүрөктүгүн, боорукердигин, бекемдигин даңазалап турат десем жаңылышпайм, алардын ар бир иши – аракети азыркы жаштар үчүн узун сабак сөз, бүтпөс дастан, алдыга жол көрсөткөн маяк десек да ашыкча болбос эле. Энелердин образын Ч.Айтматов Толгонайга топтоп, кыргыз аялынын монументалдуу образын түзүп, дүйнөгө даңазалоого жетишкенде да – анын жерпайында Айымкан чоң апа, Нагима апа, Карагыз, Айымкан, Гүлайым ж.б. апалардын элеси турганы да далилдөөсүз чындык!

«Тарыхтын актай барактары» эссесинде Роза Айтматова буга чейин дегеле эч бир жерде сөзгө алынбаган, алынса да бир-эки сүйлөм менен улуу жазуучу Ч.Айтматовдун энеси татар улутунан делип гана кыстырма катары айтылып келген Төрөкул Айтматовдун кайын журту, улуу жазуучунун таяке-тайлары тууралуу кең-кесири маалыматты ачыкка чыгарган. Азыркы күндө атагы ааламга кеткен, улуттун сыймыгы болгон Ч.Айтматовго түз жана кыйыр байланышы бар ар бир маалыматтын абдан маанилүү экендигин эске алсак, Роза эженин эскерүүлөрүнүн нарк-насили канчалык көтөрүлөрү да окурманга, коомчулукка өзүнөн өзү белгилүү болуп чыга келет.

Төрөкулдун өмүрлүк жубайы, анын балдарынын барктуу энеси Нагима апа да өз мээнети менен Кыргызстандын «экономикасын көтөрүүгө – элдин заманбап маданиятка аралашуусуна чоң салым кошкон Хамза жана Ахмет-Гали Абдувалиевдердин кызы экени жөнүндөгү маалыматтарды окурман кызыгып окуйт. Нагиманын атасы Хамза өз доорунун билимдүү адамы болгону, «мүнөзү курч, бетке чабар, бирок сөзүнө туруктуу, адилеттүү», кудай алдында ыйманын таза сактагандыктан эл арасында кадыр-баркы артып, өзүнө теңдеш, «сырткы дүйнөсү менен ички дүйнөсү төп келишкен» Азизага баш кошуп, сегиз баланы тарбиялап, билим беришип, уядан учурушкандыгы тууралуу ж.б. кабарлар окурманды кайдыгер калтырбайт. Айрыкча, балдарынын ичинен Азизага мүнөзү боюнча Нагиманын окшош болушуна өзгөчө басым койгонсуйт автор. Нагима апасынан үйдүн кутун сактоону, чыдамкайлыкты, балдарына татыктуу тарбия берүүнү мыктап өздөштүргөнү ага кийинки турмушунун кыйын кезеңдеринде руханий таяныч болгон экен. «Ал кезде балалык менен апамдын башына түшкөн азапты, кайгы-мунду, апамдын биз үчүн баш өмүрүн сайганын түшүнө бербептирмин.

Кийин апамдын көзү өткөн соң, өзүм улгайып калганда, биздин үй-бүлөбүздүн турмушунун ошол мезгили эсиме түшүп ойлондум. Ошондо апамдын чыдамкайлыгына, эрктүүлүгүнө, сабырдуулугуна, үй-бүлөсүнө, балдарына болгон жоопкерчилик сезиминин, күйөөсүнө болгон сүйүү сезиминин тазалыгына, тереңдигине таң калдым.

Мындай жөнөкөй, эч кимге байкалбаган баатырдыкты бир эле биздин апабыз эмес, нечен-нечен репрессияланып кеткен, согуштан келбей калган адамдардын жарлары жасашты. Бул баатырдык эмей, эмне? Бирок муну эч ким деле баалабайт да, эсине да албайт. Аны биз – алардын балдары дайыма эстеп, ардактап жүрүшүбүз керек. Жаш муундарга жеткиришибиз парз» дейт Роза эже. Өзүнүн бул эскерме-баянын жазуу менен Роза Айтматова ата-энесинин жаш муундар алдындагы атуулдук парзынын өтөлгөсүнө чыкты десек болот.

Атасынын жок элесин жандандырып, акыл-эстен өткөрүп, кумдан алтын чайкагандай уламыштан улап, ата-энеси, алар жашаган катаал мезгил, ал доордогу репрессияга дуушар болгон адамдардын тагдырынын өтмүшү, бүгүнкүсүн жуурулуштуруп, синтездеп, бир доордун тарыхый жүзүнүн картинасын, портретин берүүгө жасаган автордун аракет-максаты оңунан чыккан. Өткөн күндөрдү, окуяларды санактап, сүрөттөп эле койбостон, автор аларды жан-теңинен өткөрүп, алар боюнча түйшүк тартып, ой калчап, акыры, алардан ар кандай тыянактар чыгаруу менен, Роза Айтматова өзүн да атанын кызы, коомдун гражданини, аял-эне, педагог, коом жүгүн аркалап жүргөн Кыргызстандын бир жараны катары – өзүн өзү окурманга ачып берүүгө жетишкен. «Канча айткан менен, жакшы адамдар көп!» (131), «Каракол шаарына анын мурдагы даңкы кайрылып келсе, анын тургундары бакыт издеп башка жактарга кетишпесе ...» (120), «Көрсө ушул күнгө чейин атама болгон кусалыгым тараган эмес экен да! Атасыз өскөн өксүк жашоонун кээри аң-сезимимде, акыл-ой, туюмумда түбөлүккө өз ордун алган экен да!» (166). «Ата жытын, ата сүрүн, мээримин, ата акылын билбей жашоо курусун, ал адам өмүрү бүткөнчө арман болот» (166). «Азыр болсо биздин элдеги кыз баланы кадырлаган өзгөчө салттын улам жоголуп баратканы өкүнтөт» (203). «Бир сөз менен айтканда Чыңгыздын даңкы менен салтанатка бөлөнгөн ушул күнүн (сөз Ч.Айтматов Лениндик сыйлыктын лауреаты болгон күн жөнүндө – Л.Ү.) апам Төрөкулдун руханий жеңиши катары кабыл алды» (212) ж.б. толуп жаткан ой берметтерин «тарыхтын актай барактарынан» окууга болот. Буга кошумча, Роза Айтматова атасы Т.Айтматовдун, энеси Нагима Айтматованын, агасы Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти, илимдин доктору Ильгиз Айтматовдун коомдук-чыгармачылык илимий-изилдөөчүлүк иштерине байланышкан жаңы материалдар-

ды киргизүү менен, ал инсандардын өмүрүн окуп-үйрөнүүчүлөргө, илимпоздордун ойлоноусуна «жем» таштаган.

Акырында, окурман катары мени толкунданткан, ойго салган, тап жылдырбай өзүнө тартып алган китептин авторунун жандүйнөсүнөн сызылып чыгып, адамзатка жеткирейин деген асыл-ою – гуманисттик чакырыгы болгонун өзгөчө белгилемекчимин.

«Чоң-Таштагы» окуяны уккандан кийинки сезимдери жөнүндө Роза эже: «Күн-түнү атам жөнүндөгү ой башымды мыкчып, турмушта өткөн-кеткендин баарын эстеп, өксүп ыйладым эле...

Буга чейин мен турмушумда ар бир адам сыяктуу эле ар кандай кубанычтуу дагы, кайгылуу дагы окуяларды башымдан кечиргем. Аларга кээде кубанган, кээде капаланып таарынган учурларым болгон дечи... Бирок азыр Ата-Бейитте «саркофагдарды көмүп жаткан мезгилдегидей кайгы-муңду сезбесем керек. Мен үчүн турмуштун калган көрүнүштөрү бир майда-чүйдө, тыйынга арзыбаган иштей көрүнүп кетти. Көрсө, булардын баарынан өйдө болуш керек турбайбы. Адам кечиримдүү болуш керек, антпесе, жамандык улана берет турбайбы деп ойлодум. Муну токтотуш керек да:

– Айланайын кудай, мен унутайын баштан өткөндүн баарын, издебейин атама кыянатчылык кылган адамдарды, өч алуу деген ойдон алыс болоюн, бирок ушул кыянатчылыктын, жырткычтыктын эң акыркы көрүнүшү болсун, экинчи бир дагы адам бизге окшоп зар какшап ыйлабасын...» (38-б.) деген тилекке, майтарылгыс бекем ишенимге келет.

Эссе жанрынын табыяты боюнча; сүрөттөлгөн окуялардын бардыгын өз жан-теңинен өткөргөн, алдыңкы планда турган автордун облиги – анын турмушта туткан принциби; көз карашы, ички дүйнөсүнүн ар тараптан ачылышы керек. Эгерде чыгармага ушул өңүттөн көз чаптырсак, анда автордун өзү сөзгө алган окуя-кырдаалдарга, адамдарга жасаган аналитикалык мамилесинен, сыр төгүүлөрүнөн, лирикалык чегинүүлөрүнөн, күчтүү публицистикалык ой-тыянак, чакырыктарынан анын Ата Мекенин, ата-эне, эли-журтун ысык сүйгөн, жаратылыштын керемет сулуулугун көрүп, баалай билген, Мекендин кооз сүрөтүн көркөм тартууга чоң далалаттанган, жүрөгүнө адамзатка деген чоң гумандуулук сезимин бөпөлөп багып алып жүргөн, кыргыз элинин, кыргыз улутунун алпейим, ак дил, эмгекчил, интеллигент кызынын, аял-эненин көз кумарын кандырган татынакай типтүү образын көрөбүз... Роза Айтматова өзүнүн эскерме баянында 1937-жылда репрессияга туш болгон бир гана үй-бүлөнүн драма-трагедиясын эмес, ошол доордо, ошол мезгилде, ошол жылда ушундай азаптуу тагдырга туш болгон бардык үй-бүлөлөрдүн сагыныч-кусасын окуган адамга таасир бергидей сүрөттөп, кармап берүүгө жетишкен.

Турсынай ОРАЗБАЕВА

Казакстандын Сайрам ауданындагы (району) Кайнар-Булак айылында 1950-жылы туулган. КазМУнун журналистика факультетин, Москвадагы М.Горький атындагы Адабият институтунун жогорку адабият курсун бүтүргөн.

1997-жылдан бери Москвадагы Эл аралык Жазуучулар союздарынын бирлигинин (МСПС) Орто Азия элдеринин адабияты боюнча катчысы. 8 китептин автору. Эл аралык А.Фадеев адабий сыйлыгынын ээси, Саха (Якутия) республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмери.

Ырлары кыргыз тилинде алгач жарыяланууда.

Поэзия

«Мен жантын тобокелге белин бууган»

*Мен жантын тобокелге бел байлаган,
Шүгүрлүк, алкады өмүр төккөн терим.
Бу неси, Мекке этес, Москва этес,
Түшүтө кирет тек, тууган жерим.*

*Качан да өзүң болуп жан сырдашым,
Тууган эл жүрөгүмдө жаңырасың.
Кучак жайган Москванын көчөсүндө,
Сагынычтан төгүлдү жатгыр жашым.*

*Байлык издеп, сыйлык издеп, озоюн – деп,
Жүргөнүт жок, элиме айтаар өз оюм көп.
Обон-ырды кызыл чоктой чачсам деймин,
Буюрганын, ар саатыма татыган төп.*

*Көкүрөктө сагынычым ашып-ташып,
Кайда жүрсөм элиме ашыгамын.
Чабыт берет, канат болот мага дайым
Гүл сезимден жаралган арзуу ырым!*

Айымга кат

*Агатай, алың кандай, алың кандай?
Жан элең таппай турган нанын оңой.
Тогуз кайрык санаасы канетти – деп,
Кабыргам кайышууда бейгам болбой.*

Алматыдан базарлык деп утсунуп,
 Ай өткөрбөй барар элем уттулуп.
 Чыга албай «Нарк-Мырза» кыстоосунан,
 Жургөн жантын билгизбей шагы сынып.

Адал эмгек, таңдай тер тутунганың,
 Анан да элдин сыйы уттулганың.
 Дасторконун жукартып алды бекен,
 Жоктон барды жасаган жеңетайым.

Каршы алып тагдырдын бөгөттөрүн,
 Боорлорум, силер деп өпкөлөдүм.
 Айтсам экен кимдерге абалыңды
 «Нарк» кадырын кетирбес бөбөктөрүм!

* * *

Кайта келди «тырза», «кул» аталыштар,
 Аны арийне, кай бирлер ынаттышар.
 Акын уну кадырсыз ушул чакта,
 Ал кайгыны канткенде жулшартышам.

«Бакыт» деп кимдер айтат ушул таңын,
 Эркиндиги – куру сөөлөт, кур атагын.
 Бири бай, дагы бири кур алакан,
 Журүшөт, урпактары бир атанын.

* * *

Ит күзөтөт үйүн бирөөлөрдүн,
 Издешет итке тамак-дүйүмдөрүн.
 Адамдан ит кадырлуу ушул тапта,
 Өрттөнөт өзөгү жүрөгүмдүн.

Итине да итбагарын жалдап алар,
 Самын, сүлгү, желдеткич арнап алаар.
 Адамды эмес, иттерди издеп жатат,
 Теле,
 радио,
 гезиттеги жарнамалар.

Серүүндөтүп эртели-кеч ээн жайда,
 Жатындаштай жалашып кайра-кайра.
 Унаа таппай адамдар жол күзөтсө,
 Мерседесте сайрандашат «итибайлар»!

Эл

Кыргыз төңкөрүшүнөн туулган ой

Көтөрөт, баарына көтөрүмдүү,
 Анткени ишенчээк, өтөлгөлүү.
 Аткарбаса акыры айткандарын
 Ачуусу кайнап,
 Атылып жанар тоодой,
 Колдон келет көтөлөтүү.
 Жеңишчил, жеңет, жеңишчен,
 Желкеңден чыгат эл, жесең!

Тирүүлүктө

Тирүүлүктө алданабыз, алдайбыз,
 Жетүү үчүн жаныбызды жалдайбыз.
 Абийирди алдап коюп, капырай,
 Күнөөбүздөн эзели эч танбайбыз.

Кечирет деп Аллага үмүт багабыз,
 Периштени жалган айтып арбайбыз.
 Чочулашат жүрөк байкуш, жан байкуш,
 Чындыкты да желтогуздай жалтайбыз.

Мен аялмын

Каракалпак акыны Гүлстан Шамуратовадан

Мен аялмын,
 Күлүңдөсө көздөрүнөн нур төккөн,
 Капаланса кайгы-булут өрүлгөн.
 Назиктиктин, аруулуктун үлгүсү,
 Эркектердин эрлери да төгүлгөн.

Баары билет,
 Эркелесет жалындай жанып-күйөт,
 Кызгансам кесирленип кабак түйөт.
 Баш ийбейтин эч кимге каалабасам,
 Эрлерче жакалашып, жоого түшөт.

Мен аялмын,
 Ашыгы менен ашып кеткен кыйырларды,
 Жалган айтсам бакыт тага буюрбасын.
 Чымыркансам чың болот шекилдүүмүн,
 Жеңилбеймин, жашым канча куюлбасын.

Мен аялмын,
 Сүйсө да чындап сүйүп, күйүп келген,
 Урпагым өнүп-өссүн тилегеним.
 Жакшылыкты жайнаткан сезим-гүлдөн,
 Мен аялмын, тируулүктүн көзү менмин!

Москва. Октябрь аянты

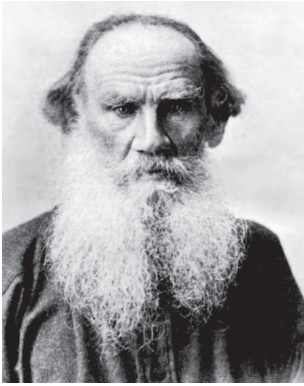
Бирөө тоюп сайрандайт ишенимде,
 Бирөө үшүйт кайгынын илебинде.
 Көзүн сүртөт карыялар жеңи менен,
 Карап коюп көсөмдүн музейине.

Зымга конгон чымчыктай тизилишкен,
 (Кыштан кабар бергендей күз иреңи).
 Сөөмөй сайып көрсөтүп бир бачагар,
 Өчү бардай аларга күбүрөндү.

Ким алардын арманын түшүндү, угуп,
 Жубатууга сөз издеп, жыйын куруп.
 Батаар күндүн кыпкызыл байрагындай,
 Кызыл тууга карайтын ичим жылып.

Үмүт өчөт, кыркылып кагар канат,
 Чардагандар заманы качан калат.
 Тоюнгандар дардайып, мырза атанса,
 Жүргөндөр көп торбочон, көтөрүп кап.

Көксөөнү баспайт «нарк» да, «баалар»,
 Көлөкөдө өчкөн сытал жарык, нурлар.
 Бирөөгө бейиш, бирөөсүнө тозок болгон –
 Алп калаа тумчуккандай бу замандан.

Лев Николаевич ТОЛСТОЙ

(1828–1910)

Ясная Полянада графтын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Казань университетинде окуган (бүткөн эмес). 1851–1854-жж. Кавказда аскер кызматын өтөп, ошол мезгилде «Бала чак», «Өспүрүм кез» повесттерин жазып, ошол замат үлкөн реалист жазуучу катары таанылган. Аскерден соң өмүр бою Ясная Полянада жашаган, кедей балдар үчүн мектеп ачып, педагогикалык журнал чыгарган. 1863–1869-жж. жазган «Согуш жана тынчтык» романы менен дүйнөгө улуу жазуучу катары таанылган. «Анна Каренина», «Пейилдин оңолушу» романдары, «Хаджи-Мурат» өңдүү повесттери, пьесалары, адеп-ахлак жана коомдук-социалдык маселелер боюнча жазылган жүздөгөн макалалары кызуу пикирлерди жаратып турган. Дүйнөлүк диндерди изилдеп, чиркөөгө сын айтканы үчүн чиркөөдөн четтетилген.

1910-жылы үйүнөн жашыруун качып чыгып, Астапов темир жол бекетинде каза болуп, диний ырым-жырымсыз Ясная Полянага коюлган жана кийин чиркөө тарабынан ыйыкташтырылган.

Көркөмү котормо

ХАДЖИ-МУРАТ

Мен талаа менен үйгө кайтып келе жаттым. Жайдын толуп турган убагы. Чөп чабылып, кара буудайдын оруму кызуу кирип келген кези эле.

Жылдын бул мезгилинде кызыл, ак, кызгылтым, атыр жыттуу барпайган теңге гүлдөр, аңкыган жанга жагымдуу жыты бар, ортосу сары, тегереги сүттөй ак ромашкалар, бал сыяктуу буруксуган сары ыңдоолор, боюн керген ашпак назик гүлкайырлар, сойломо буурчактар, сары кызыл жана кызгылтым болгон скабиоздор, анча-мынча кызгылтым түгү жана билинер-билинбес жагымдуу жыты бар бака жалбырактар, күн тийгенде жашарып ачык-көк түскө өткөн, кечинде картайып, көгөрүп, анан кызара баштаган козу уйгактар, бадам жыттуу назик, бирок тез эле гүлү солучу чырмаок сыяктуу тандама гүлдөр көп болот.

Мен түрлүү гүлдөрдөн бир чоң букет терип алып үйдү көздөй келе жаттым жолдогу арыктан, биздин жерде «татарнин» деп аталуучу чөп чабуучулар дайыма чаап таштоочу, чабылгандан кийин колго тикени кирет деп чөптөн алып таштоочу, гүлү тегиз ачылган көгүлтүр сонун коко тикенди байкаганда, мен бул коко тикенди үзүп алып, букеттин ортосуна койгум келди. Арыкка түшүп, коко тикендин гүлүнүн ортосунда

ширесин соруп, уйкуга кирген түктүү жапан аарыны ойготтум да, гүлдү үзө баштадым. Бирок ал опоңой жулунбады, ал гана эмес, колумду ороп алган жоолуктан да тикендери өтүп манчаларыма кирди. Гүлдүн сабагы катуу болгондуктан, анын жипчелерин тарамыштай тарап отуруп беш минутта араң үзүп алдым. Мен аны үзүп алганда, гүлүмдүн сабагы сыйрылып, тамтыгы кетип калды, гүл да мурункудай үлбүрөп жана сулуу көрүнбөдү. Ал ажарынан ажыраган солгун тарткан көрксүз түрү менен букеттин назик гүлдөрүнө ылайык келбеди. Мен өз ордунда жакшынакай болуп көйкөлүп турган гүлдү бекер жоготкондугума өкүндүм да, ыргытып жибердим. Гүлдү үзүп алгандагы аракетимди эстедим да: «Өмүрдүн канчалык кубаты жана күчү бар. Өмүрү үчүн кандайча жан талашты жана өмүрүн кымбатка сатты» – деп ойлодум.

Жаңыдан айдалган кара топурактуу талаа аркылуу, чандуу жантайма жол менен үйдү көздөй келе жаттым. Мен бара жаткан жер бир помещиктин чоң эгин айдоосу болучу. Жолдун эки жагынан тоонун этегине чейин төрт тарабы тең тегиз болуп маласы тартылган, бирок четтери тегизделбеген, карарган талаадан башка эч нерсе көрүнбөдү. Жер жакшы айдалгандыктан айдоодо бир да өсүмдүк, бир да тал чөп жок, бардыгы капкара эле. Бул жымжырт, жансыз жаткан кара талаадан кандайдыр бир жандуу зат көрөмбү деп эрксиз издеп: «Эх, ойрондогуч адам баласы ай, өзүңдүн өмүрүңдү сакташ үчүн нечен-нечен тирүү нерселерди, өсүмдүктөрдү жок кылып курутуп жибергенсиң» деген ойго келдим. Алдымда, жолдун оң жагында кандайдыр бир түп өсүмдүк көрүндү. Мен жакындай бергенде – бая жолдо келатып, бекерден гүлүн үзүп ыргытып жиберген коко тикендин өзүн көрдүм.

Ал гүлдүн үч сабагы бар экен. Бир сабагы үзүлүп, бутагынын калдыгы кыя чаап таштаган колдой көрүнөт. Калган экөөнүн ар биринде бирден гүлү бар эле. Бир кезде бул гүлдөр кызыл болсо да, эми капкара болуп көрүнөт. Биринин сабагы ортосунан сынган, анын башында чаң баскан гүлү салбырап турат. Экинчисинин гүлү чаң басып турса да, башын басып кетсе да, кайта оңолуп жамбаштап турганы байкалат. Бирок, ошентсе да, этинен эт кесип алгандай, ичеги, боорун чыгаргандай, колун жулуп, көзүн оюп салгандай болсо да, дагы эле какайып турду. Анын туугандарын кандайдыр бир ойрондогуч адам курутса дагы, ал али моюн бербей тикесинен тик турат.

«Адам бардыгын жеңди, миллиондогон өсүмдүктөрдү жок кылды. Бирок бул дагы эле багынбады. Бул эмне деген кайрат, эмне деген күч!» – деп ойлодум.

Ошондо жарым жартылайын өзүм көргөн, бир далайын элден уккан, калгандарын күлүк ой менен жоруган Кавказда болгон кап-

качанкы бир окуя эсиме түштү. Менин эсиме түшүп, көңүлүмө уюган бул окуя төмөнкүдөй эле.

I

Бул окуя 1851-жылдын аягында болду.

Ноябрь айынын суук кечтеринин биринде, тезектин быкшыган түтүнүнө оронгон, али тынчы кеткен чечендин Махкет деген айылына Хаджи-Мурат келе жатты. Созолонтуп азан чакырган сопунун үнү жаңы эле басылды. Тезектин быкшыган түтүнү сиңген тоонун таза абасын жарып, короого кирип жаткан койлордун маараганына, уйлардын мөөрөгөнүнө аралашкан аарынын уюгундай жыбырата бирине бири жакын салынган айылга тарап бара жаткан кишилердин талаш-тартыштары, ойдогу кудуктун башынан суу алып жаткан аялдардын, балдардын табыштары угулуп турду.

Мурун Хаджи-Мурат алды-артынан аттарын ойноткон ондогон жигиттердин коштоосусуз, шаани-шөкөтсүз эки жакка чыкпаган, өзүнүн эрдиги менен элге аты чыккан Шамилдин жардамчысы эле. Ал бүгүн жалгыз гана жигит менен баштыгын башына чүмкөй кийип, бурка жамынып, мылтыгын такымга кысып өткүр кара көзү менен жолдо кезиккен кишилердин бетин акырын абайлап карап, эл көзүнө мүмкүн болушунча аз көрүнүүгө аракеттенип, уурданып келе жатат.

Хаджи-Мурат айылдын орто ченине келгенде аянтка кеткен көчө менен барбастан, сол жактагы кичине тар көчөгө жалт берип бурулду. Экинчи бурулуштагы бөксө тоонун бооруна салынган үйгө келип жан жагын алактап карап, атын токтотту. Короодо киши көрүнбөдү. Үйдүн үстүндө ылай менен жаңыдан шыбаган мордун ары жак түбүндө тон жамынган бир киши жатты.

Жаткан кишини Хаджи-Мурат камчынын сабы менен түртүп шыбыш берип ойгото баштады. Түн ичинде кийип жатуучу тумак жана өңү өчкөн жыртык бешмант кийген чал өйдө турду. Абышка кирпичи жок кыпкызыл шоролуу көзүн ачамын деп тынбай ирмеп жатты. Хаджи-Мурат:

– Ассалоомалейкум! – деп салам берип, бетин ачты.

– Алейкум салам! – деп, абышка Хаджи-Муратты тааный күлүмсүрөп, тишсиз оозун бүлкүлдөтүп алик алды да, эти кетип арыктаган буту менен тура калды да мордун алдында жаткан жыгач апкыттуу кепичин бутуна араң салды. Бутуна кепичин кийип, ал шашпастан жүнү түшүп куураган тонун кийди да, тамга жөлөп койгон тепкичти тээп, кетенчиктеп төмөн карай түшө баштады. Абышка бийик тепкичтен түшүп келе жатып, карарып күйгөн, эти чүрүшкөн чийдей моюндуу башын чайкап, азуусуз оозун шыпшынта берди, ал

жерге түшөр замат меймандостук менен Хаджи-Мураттын атынын суулугунан алып, оң үзөңгүсүн кармады. Бирок Хаджи-Мураттын шамдагай, күчтүү жигити атынан шарт ыргып түштү да чалды четке түртүп жиберип, атты тизгининен алды.

Хаджи-Мурат аттан түшүп бир аз сылтып басып короого кирди. Он бештеги бала анын тике маңдайынан чыгып, карагаттай капкара болгон ойноктогон көзү менен таңыркап конокторго карады.

– Жүгүр мечитке, атаңды чакырып кел, – деп, балага чал буйрук берди да өзү Хаджи-Мураттан ылдамдап басып, алдына чыгып, эшикти жеңил кычыратып ачты. Хаджи-Мурат ички үйгө кире берерде кызыл бешмантчан, сары көйнөкчөн, орто жашап калган арыкчырай, ичке аял колуна жаздык алып, төркү эшиктен Хаджи-Муратты көздөй бет алып чыкты.

– Сенин келгениң бизге бакыт алып келет – деп, аял улам башын ийип жаздыктарды коноктор олтуруш үчүн төргө коё баштады.

– Балдарың узун өмүрлүү болсун, – деп Хаджи-Мурат буркасын, мылтыгын, кылычын чечип чалга берди. Ак чопо менен таза акталган үйдүн бир капшытында үй ээсинин илинүү турган каруу-жарактарынын жанындагы мыкка алып барып, чал мылтыгы менен кылычты акырын кастарлап илип койду. Белиндеги тапанчасын түзөп, бешмантынын этегин жайып, Хаджи-Мурат аял салган жаздыкка келип отурду. Чал жылаңайлактанып чөк түшүп отура калып, көзүн жумуп, колун жайып дуба окуй баштады. Анан ал экөө куранды окуп болушуп, бата кылышып, сакалдарын сылашты.

– Кабар барбы? – деп Хаджи-Мурат чалдан сурады. Ал киши оту өчкөн кызыл көзү менен Хаджи-Мураттын бетине карабай, көкүрөгүн тиктеп:

– Кабар жок, – деп жооп берди да, – мен тоодо бал челекте турам, балдарга учурашайын деп бүгүн эле келдим. Балам билет – деди чал.

Чалдын билгендерин жана ал билүүгө тийиш болгондорун айтпасын Хаджи-Мурат түшүндү да болор-болбос баш ийкеп, экинчи кайталап сураган жок.

– Али жаңы жакшы кабар жок, – деп сүйлөдү чал. – Жалгыз бүркүттү кандайча кууп чыгабыз деп коёндор топтошуп, кеңешип жүрүшөт. Бүркүт болсо бирин анда, бирин мында бакыртып, ичеги-кардын жарып, жеп жүрөт. Өткөн жумада орус иттери мечиттердин чөбүн өрттөдү. Аларга каргыш тийсин! – деп чалдын ачуусу келип, оозу көбүктөнүп сүйлөдү.

Булчуңдуу күчтүү буту менеп акырын басып Хаджи-Мураттын үстүнө анын мюриди кирди да Хаджи-Муратча буркасын, мылтыгын, кылычын чечип, жанына шамшар менен тапанчасын калтырып, Хаджи-Мураттын жарактары илинип турган мыкка куралдарын илип койду.

– Бул ким?– деп чал кирип келген кишини көрсөтүп Хаджи-Мурттан сурады.

– Бул менин мюридим, аты Элдар, – деди Хаджи-Мурат.

– Жакшы, – деди да, чал Элдарга Хаджи-Мураттын жанындагы кийизге олтур дегендей ишаарат кылды.

Сулуу, кой көз Элдар сүйлөп отурган чалга карап, унчукпастан малдаш урунуп отура берди. Өткөн жумада чалдын жигиттери эки солдатты кармап, бирин өлтүрүп, бирин Веденодогу Шамилге жибергенин абышка айтып жатты. Хаджи-Мурат эшиктен көзүн айырбай, тыштан чыккан үндөргө кулак түрүп, абышканын сөздөрүн жакшылыктуу укпады. Короодон келе жаткан бирөөнүн табышы угулуп кычыр этип эшик ачылып, үйдүн ээси кирип келди.

Үйдүн ээси Садо, чокчо сакал, кырдач мурун, кара көз, кырктар чамасындагы киши эле. Аны чакырып келген он беш жашар кара көз уулу атасы менен бирге кирип босогого отура кетти. Садо эшиктин алдына кепичин чечип, эски тебетейин маңдайына жылдырып коюп Хаджи-Мураттын бет алдына келип чөк түшүп отурду.

Тигил абышкадай эле көзүн жумуп, колун жайып, дува окуп бата тиледи да, анан сөзгө кирди. Ал Хаджи-Муратты өлүүбү же тирүүбү, кармалсын деген Шамилдин буйругу бар экендигин жана журт Шамилдин сөзүн таназар албай коюудан корко тургандыгын айтты да, ошондуктан этиет болуу керек экендигин эскертти.

– Көзүм тирүү турганда, – деди ал, – үйдөгү коногумду эч ким чекеге черте албас. Мындан башка жерге барганда кандай болот? Мына ошону ойлогон оң, – деп Садо сөзүн аяктады.

Хаджи-Мурат анын сөзүн ынта коюп угуп, орундуу дегендей башын ийкеп отурду. Садо сүйлөп болгон соң мындай деди:

– Жакшы. Эми орустарга бир кишиден кат жиберүү зарыл. Менин мюридиме жол көрсөтө турган гана бир киши керек.

– Бардыгы жайында болот, иним Батаны жиберем, – деди да, аны чакыр, – деп баласына карады.

Баласы эбелектей учуп ордунан тура калып, колун булгап, үйдөн тез чыгып кетти. Ал бала он минутадан кийин кийими жыртылган, жеңи дал-дал болгон, маасысынын кончу бутунун башына түшүп кеткен, күнгө күйгөн, капкара бир чымыр чеченди ээрчитип келди. Хаджи-Мурат жаңы келген киши менен амандашты да, ашык сөз айтпай кыскача гана:

– Сен менин мюридими орустарга ээрчитип барасыңбы? – деди.

– Жакшы болот, – деди Бата көңүлдөнүп, – баарын аткарууга болот. Менден башка эч бир чечен ээрчитип бара албайт. Кээ бирөөлөр барып аткарам деп убада берет, бирок эч нерсе кыла албайт. Мен орудата алам.

– Жарайт. Кызматыңа үчтү аласың, – деп Хаджи-Мурат үч манчасын көрсөттү.

Бата түшүндүм дегендей башын ийкеп: «Мага акча кымбат эмес, намыс үчүн Хаджи-Муратка кылган кызмат кымбат. Хаджи-Мурат орустун доңуздарын кандай кырганын элдин баары билет» дегендей кылып койду.

– Жакшы. Аркандын узуну, сөздүн кыскасы дурус, – деди Хаджи-Мурат.

– Макул, унчукпайын, – деди Бата.

– Аргун кыядан имериле берген жерде, токойдун ичиндеги ачыкта эки үймөк чөп турат. Ошону билесиңби?

– Билем.

– Ошол жерде менин үч атчан кишим мени күтүп турат, – деди Хаджи-Мурат.

– Ооба, – деди Бата башын ийкеп.

– Хан-Магоманы сура. Хан-Магома эмне кыларды, эмне айтарды билет. Ошону орустун начальниги князь Воронцовго ээрчитип бар. Бара аласыңбы?

– Бара алам.

– Ээрчитип барып, кайта алып келесиңби?

Алып келем.

– Алып барасың да токойго кайта келесиң. Мен ошол жерден күтөм.

– Баарын бүтүрөм – деп Бата кол куушуруп тура калып, үйдөн чыгып кетти.

– Эми бир кишини Гехиге жиберишке туура келет, – деди Хаджи-Мурат Бата чыгары менен. – Анда, мына муну иштөө керек, – деп, колун төшүндөгү ок салган чөнтөгүнө салып, үйгө кирип келе жаткан эки аялды көрүп, кайра колун чөнтөгүнөн ала коюп, үн жок, сөз жок токтоп калды.

Келген аялдын бири – жанагы жаздык төшөгөн орто жашап калган арыкчырай Садонун аялы эле. Экинчиси көк бешмантчан, төшүнө жайнатып күмүш теңгелерди тагынган жаш кыз болучу. Анын арык ийининен ылдый чубалган көп узун эмес, жоон кара чачынын учуна бир сомдук күмүштөн чачуштук тагылган. Анын атасына жана агасына окшогон карагаттай эки көзү токтоо болом деген оюна койбой бетин күлүңдөтүп, ойноктотуп турат. Кыз конокторго карабаган менен коноктордун бар экенин сезип отурат.

Садонун аялы тегерек жапыс столдун үстүнө чай, быштак, куймак, челпек, бал жана башка тамактарды койду. Кыз болсо кумган, чылапчын, суу жоолукту алып келди.

Үйдөгү аялдар кызыл маасылары менен акырын басып, коноктордун алдына тамакты коюп бүткүчө, Хаджи-Мурат менен Садо унчукпай тынч отурушту. Элдар аялдар үйдөн чыкканча, малдаш урунган бутунан көпкө көзүн айырбай катып калды. Аялдар үйдөн чыгып, алардын дабышы угулбай калганда гана Элдар оор күрсүндү, Хаджи-Мурат оң чөнтөгүнөн бир окту сууруп, мунун ичинен түтүк кылып бүктөгөн катты алып чыкты.

– Балама бер, – деди, катты көрсөтүп.

– Жоопту кимге берет? – деди Садо.

– Сага, сен мага алып келесиң.

– Болот, – деди да, катты Садо черкескасынын чөнтөгүнө салды. Колуна кумганды алып, Хаджи-Мураттын алдына чылапчынды жылдырып койду. Хаджи-Мурат бешмантынын жеңин шымаланып, күчтүү колун Садо куйган муздак таза суу менен жууду да, колун таза жоолукка сүртүп тамакка жакындады. Элдар да ошондой кылды. Коноктор тамак ичип жатканда Садо алардын бет маңдайында отуруп, Хаджи-Мураттын келгенине бир нече кайтара ыракмат айтты. Босогодо отурган бала ойноктогон кара көзүн Хаджи-Мураттан айырбай, атасынын сөзүн кубаттагансып кубанып күлүп, көңүлү куунак болуп отурду.

Бир суткадан көбүрөөк тамак ичпегенине карабастан Хаджи-Мурат бир аз гана быштак, нан жеп, кынынан бычагын алып, бычагы менен балды нанга сүйкөдү. Хаджи-Мураттын бал алганына кубанып:

– Биздин балыбыз жакшы. Быйылкы жылы бал абдан жакшы болду. Быйыл балыбыз нары көп да, нары жакшы да, – деди чал.

– Ыракмат, – деп Хаджи-Мурат тамак ичпей артка жылды. Элдардын дагы жегиси келсе да, мюридин туурап бу да артка жылды да, Хаджи-Мураттын колуна суу куйду.

Хаджи-Мурат менен Шамил чатакташкандан кийин, кимде ким Хаджи-Муратты кабыл алып конок кылса, өлүм жазасына тартылат деп Чечнянын бардык элине жар салынганын Садо билүүчү. Айылда бирөө болбосо бирөө билип коюп, Хаджи-Муратты чыгарып бер деши мүмкүн эле. Муну Садо мойнуна алды. Мындан Садо чым этип коркмок түгүл, Хаджи-Муратты конок кылып, жашырганына кубанды. Өз башын өлүмгө байлап, коногун коргоону Садо зор милдетим деп билди. Бул ишине өзүнө өзү мактанды, иштеген ишин жакшы деп тапты.

– Менин көзүм тирүү турганда, менин үйүмдө сени бирөө чекеге черте албайт, – деп Хаджи-Муратка дагы айтты.

Садонун оттой жайнаган көзүнө дитин коюп карап сөзүнүн чын экенине Хаджи-Мураттын көзү жетип, бир аз кубанган түр менен:

– Бакыт-таалайга жеткин, турмушуң оңолсун – деди.

Хаджи-Мураттын алкышын кубанычтуу түрдө кабыл алганын Садо унчукпай гана кол куушуруу менен билдирди.

Терезени жаап, очокко от жагып коюп, өзгөчө кубаныш, көңүлү көтөрүлүп Садо конок үйдөн чыгып, анын үй-бүлөсү турган жатак үйүнө келди. Аялдар алиге жатышпай, үйүндөгү коркунучтуу коноктору тууралуу сөз кылып отурушкан эле.

II

Ошол түнү Хаджи-Мурат конгон айылдан он беш чакырым жердеги алдыңкы Воздвиженск крепостунан үч солдат, унтер-офицери менен Чахгирин дарбазасынан чыгышты. Ал кезде Кавказдагы солдаттар кийингендей чолок тон, баштарында папак, узун өтүк кийип, шинелдерин түрүп, жондоруна илип алган эле. Солдаттар ийиндерине мылтыктарын илип алып, чоң жол менен келе жатышты. Беш жүз кадамча жүргөндөн кийин жолдон бурулуп, куураган жалбырактарды шуудуратып оң жакка басышып, караңгыда көрүнүп турган чынардын бутагынын түбүнө келип токтошту. Ушул чынардын түбүнө дайыма жашырын кароол жиберилүүчү.

Солдаттар келе жаткан жыгачтын башы менен тең айланган жаркыраган жылдыздар негедир токтогонсуп, жалбырагы түшкөн жылаңач бутактын арасынан жарк этип көрүндү.

Найзалуу узун мылтыгын ийнинен алып жыгачтын бутагына сүйөп жатып:

– Жердин кургак болгонуна ыракмат! – деди унтер офицер Панов. Калган үч солдат да мылтыктарын жыгачка сүйөштү.

Панов ачууланып:

– Же жоготтум, же унуттум, же жолго түшүп калды, – деп күңкүлдөдү.

– Эмнени издеп жатасың, – деп бир солдат көңүлдүү, бийик үн менен сурады.

– Трубкам жок, кайда кеткенин билбеймин!

– Сабы барбы? – деген шайыр үн угулду.

– Сабы мына.

– Жерге орнотуп тартсак кандай болот?

– Кантип?

– Биз аны азыр эле орундатабыз.

Жашырын кароолдо тамеки тартууга тыюу салынган.

Бирок бул жашырын кароол эмес эле, мурункудай эле жоо түн жамынып келип, замбирек менен крепостту атпасын деп чыгарган алдыңкы караул болучу. Панов да тамеки тартпай коюуну макул тапкан жок. Ошондуктан шайыр солдаттын айткан акылына көндү.

Шайыр солдат жанынан бычагын алып, жерди каза баштады. Жерди чуңкур кылып казып, ичин тегиздеп, трубканын сабын чуңкурга салып, эки жагына топурак үйүп тамеки тартуучу жерди даяр кылды... Жаркырап күйгөн тамекинин жарыгы көмкөрөсүнөн жаткан солдаттын чап жаак бетин жарык кылды. Трубкадагы тамеки түтөп күйө баштады. Ошол замат Панов тамекинин жакшы жытын сезди.

– Жайлаштырдыңбы? – деди Панов ордуна туруп.

– Жайлаштырбагандачы.

– Кайран Авдеев, бу жигиттин колунан келбей турган эч нерсе жок. Кана, мындай кылчы?

Авдеев оозунан көк түтүндү буркурагып, бир жагына оонап кетти да, Пановго орун берди.

Панов көмкөрөсүнөн жатып, трубканын сабын жеңи менен сүртүп соро баштады.

Тамеки тартып болуп, солдаттар аңгемеге киришти.

– Ротанын командири карта ойноп жатып утулуп калып, дагы сандыкка кол салыптыр, – деди бир солдат кош көңүл болуп.

– Берет, – деди Панов.

– Жакшы офицер экендиги белгилүү, – деди Авдеев.

– Жакшысы жакшы. Менимче, биздин рота аны менен сүйлөшүү керек: канча алды, качан берет, – деди иренжигенсип сөздү баштаган жигит.

– Рота кандай чечсе, ошондой болот, – деди Панов, трубкасын сорууну токтото коюп.

– Ал белгилүү, кызматчы – чоң киши эмеспи, – деп Авдеев кубаттады.

– Аттарга сулу сатып алууга тийишпиз, жазгы утурумга өтүктөрүбүздү оңдотушубуз да зарыл. Булардын баарына акча керек, ал эмне үчүн акчаны алды... – деди иренжиген солдат.

– Рота өз оюндагыдай кылат деп айттым го. Алганы жалгыз ушул беле, алат да кайта берет, – деди Панов.

Ошол кезде Кавказда ар ротанын чарбачылыгы шайлап койгон кишилер аркылуу башкарылуучу. Рота солдат башына казынадан алты сом элүү тыйын алып, өзүн өзү асыроочу. Капуста айдоочу, чөп чабуучу, ат, араба урунуучу жана ротанын семиз аттары менен мактанышчу. Акча ротанын сандыгында болуп анын ачкычы рота командиринин чөнтөгүндө болучу, кээде рота командири сандыктагы акчадан карыз алып да туруучу. Ошондой эле кылып командир азыр да карыз акча алган. Мына, солдаттардын сүйлөгөн сөздөрү да ошо тууралуу болучу. Никитин деген солдат рота командиринен эсеп сурагысы келди эле, Панов менен Авдеев мунун кереги жок, – деп, токтотуп коюшту.

Пановдон кийин тамекини Никитин тартып, шинелин алдына төшөп, жыгачка сүйөнүп отурду. Солдаттар тыптынч боло калышты. Жалаң гана шамалдын жыгачтардын башын термелтип шуулдатып турганы угулуп турду. Бир кезде жыгачтын шуулдап турган жумшак тыбырын бузуп улуган, чыйылдаган, күлгөн чөөлөрдүн табышы чыкты.

– Карачы, каргыш тийгендердин созолонуп обон салып, чурулдап жатканын, – деди Авдеев.

– Алар сенин кыйшык оозуңа күлүп жатышат, – деди ичке үнү менен төртүнчү солдат.

Дагы тыптынч боло түштү, жалаң гана жылдыздардын бетин кээде ачып, кээде жаап турган жыгачтын бутактарын жел терметип турду.

– Антоныч, деги сенин капаланган күнүң болобу? – деп чочугандай Авдеев Пановдон сурады.

– Кайдагы капалык? – деп Панов көңүлсүз жооп берди.

– Кээ бир убакта ушунчалык капа болуп көңүлүм ачылбайт, өзүм эмне кыларымды билбей калам.

– Муну карачы! – деди Панов.

– Баягыда, капаланып кайгы басып, жабыркап жүргөн кезимде, акчамдын баарын ичип койбодумбу. Кайгы басып ындыным өчтү, көңүлүм көтөрүлбөдү. Бир күнү бир мас болоюн деп ойлоп, өлгүчө мас болдум.

– Винодон да адам кыйын мас болот.

– Ал ырас, ошондо да кайгы жүрөгүңдү мыкчыса кантесиң!

– Сен эмнеге кайгыланасың?

– Менби? Мен үйүм жөнүндө капаланам.

– Бай турдуңар беле?

– Бай дешке болбойт. Бирок курсак ток, жакшы туруучу элек.

Пановго мурун айтып жүргөн аңгемесин Авдеев дагы айта баштады.

– Мен агамдын ордуна өзүм каалап, солдат кызматына келдим, агамдын төрт баласы бар эле. Мен жаңы эле үйлөнгөн чагым. Энем агамдын ордуна бар деп менден сурама берди. Мага эмне, жакшылыгымды эстеп жүрөр деп ойлодум. Мен мырзабызга бардым. Мырзабыз жакшы киши эле: «Азаматсың, бар» – деди. Ошентип мен агамдын ордуна келдим.

– Мунуң жакшы, – деди Панов.

– Антоныч, ишенесиңби? Мен капалуумун. Анткени эмнеге мен агам үчүн келдим, ал азыр үйдө чиренип эркин жүрөт, мен болсом мында кыйналып жүрөм, ошону ойлогон сайын улам капа болом. Бул менин чоң күнөөм экенин билем.

Авдеев унчукпай калды.

– Дагы тамеки тартсак кандай болор экен? – деди Авдеев.

– Жарайт, тарталы, – деди Панов.

Буган солдаттар тамеки тартууга үлгүрүшпөдү. Авдеев тамекини жаңы эле трубкага салып жатканда, шамалдын шуулдаганынан жол менен келе жаткан кишилердин табыштары угулду. Панов мылтыгын колуна алып, Никитинди буту менен түрттү. Никитин тура калып, шинелин колуна алды. Үчүнчү солдат – Бондаренко да тура калды.

– Туугандар, мен сонун түш көрдүм...

Бондаренкону Авдеев тынч бол деп, жекирди. Солдаттар жымжырт болуп, кулак түрүп тыңшап калышты. Өтүксүз аярдап жай баскан кишилердин дабышы угулду. Караңгыда улам барган сайын сынган куу бутактардын, куураган жалбырактардын шуудураганы даана угула баштады. Анан чечендердин көмөкөй менен сүйлөгөн сөздөрү өзгөчө даана угулду. Эми солдаттар чечендердин үндөрүн гана эмес, токой ичин аралап келе жаткан эки караанды көрүштү. Бири жапалдаш, бири бийик эки көлөкө буларга катарлаша түшкөндө, колдоруна мылтык алышып, эки жолдошу менен Панов жолго чыкты.

– Келе жаткан ким? – деди Панов.

– Татуу чечендер, – деп жапалдаш бойлуусу жооп берди. – Мылтык жок, кылыч жок, – деп өзүн көрсөттү да, – князь керек – деди. Бул Бата болучу.

Экинчи узун бойлуу жигит жолдошунун жанында унчукпай карап турду. Анын да мылтыгы жок эле.

Панов жолдошторуна карап:

Полковникке келген чалгынчы киши го, – деди.

– Князь Воронцов өтө керек, чоң жумуш бар, – деди Бата.

– Жарайт, жарайт, жеткиребиз, – деди да, Авдеевге карап: – Бондаренко, экөөң ээрчитип алып барып, күзөтчүгө тапшыргыла. Алдыңа салып айдап бар, сак бол, антпесе такыр баш чечендер шамдагай болушат. Буларды жеткирип кайтып келгин, – деди Панов.

– Мына бу эмне? – деп, сайып жиберүүчүдөй найзалуу мылтыгы менен тап берип: – Сайып алсам, жаның чыгар, – деди Авдеев.

– Жарып таштаганыңда да бул эмнеге жарайт, – деди Бондаренко. – Кана, жөнөгүлө!

Эки солдат менен тыңчылардын табышы угулбай калган соң, Панов менен Никитин мурунку орундарына кайтып келишти.

– Түн катып буларды шайтан айдап жүрөбү, – деди Никитин.

– Жүрүшсө жумуштары бар чыгар, – деди Панов, – аба салкындап калды, – деп сөзүн улантты да, түрүлгөн шинелин чечип кийип, дөңгөчкө сүйөнүп олтурду.

Эки сааттан кийин Авдеев Бондаренко менен кайтып келишти.

– Кандай, тапшырдыңарбы? – деп Панов сурап калды.

– Тапшырдык. Полк командиринин үй ичи али уктай элек экен. Туура эле анын так өзүнө жеткирдик. Алар эң сонун шайыр мүнөздүү жакшы жигиттер экен, – деп Авдеев сөзүн улантты. – Кудай урсун! Мен алар менен жолдо бара жатып көп сүйлөштүм.

– Сенин сөзмөрдүүлүгүң белгилүү го, – деди Никитин иренжигендей.

– Кадимки эле биздин орус жигиттеринин өзү. Биринин аялы бар экен: «Маржаң барбы?» – десем, – «Бар» – деди. «Баранчук барбы?» – десем, – «Бар», – деди. – «Көппү?» – десем, «Экөө», – дейт. Ушинтип көп аңгемелештик. Жакшы жигиттер экен.

– Алардын жакшысы кайсы, жалгыз кезиксең койдой мууздап, ичеги-карыныңды аңтарып таштаар, – деди Никитин.

– Таң атууга таянды белем, – деди Панов.

– Ооба, жылдыздар өчүп баратат, – деди Авдеев отуруп жатып.

Солдаттар кайрадан жымжырт болушту.

III

Солдаттар жаткан үйлөрдүн жана казарманын терезелеринин баары караңгы эле. Жалгыз гана крепосттун жакшы үйлөрүнүн биринин терезелери жарык болуп турду. Бул үйдү Куринский полкунун командири, башкы командачынын уулу, флигель-адъютант князь Семён Михайлович Воронцов ээлеп туруучу. Воронцов Петербургдун атактуу сулуусу, азыркы аялы Марья Васильевна менен Кавказдын кичине крепостунда турушуучу. Бул жерде алардай эч ким эч качан шаан-шөкөттө, дөөлөттүү турган эмес. Воронцовго, айрыкча анын аялына бул турмуш башкаларга караганда өзгөчө, жупуну болуп көрүнүүчү. Мындагыларды алардын турмушу өзүнүн артык салтанаттуулугу менен таң калтырар эле.

Түнкү саат он эки кези. Чоң мейман үйүнүн эшиктен төрүнө чейин кооз килем жайылган. Терезеге чубалжыган узун парда тартылган. Бөлмөдөгү карта ойноочу столдун үстүндө төрт шам жагылган, столду тегеректей отуруп үй ээлери меймандар менен карта ойноп жатышты. Отургандардын бирөө чап жаак келген, флигель-адъютант вензелин, аксельбантын тагынган үйдүн ээси полковник Воронцов болучу. Анын жолдошу Петербург университетинин кандидаты, жакында эле княгиня Воронцова тарабынан мурунку күйөөсүнөн калган баласын окутуу үчүн чакыртылып келинген чачы сапсайган түнт жигит эле. Буларга каршы ойногон эки офицер: анын бири кызыл чырайлуу, жалпак бет, гвардиядан пехотага өткөн рота командири – Полторацкий болучу, экинчиси өтө эле какайып тик

отурган, сулуу түрү сурданган, полктун адъютанты эле. Жадыраган бото көз, кара каш келген княздын сулуу аялы – Марья Васильевна Полторацкийдин картасына карап коюп, анын бутуна көйнөгүнүн этегин тийгизип жанында олтурду. Сулуунун сөзү, көз карашы, сүйкүмдүү жылмайышы, анын буруксуган атыр жыты, жорук-жосуну Полторацкийди мас кылып, ээликтирди. Эсти тандырган сулуунун жанында олтурушу Полторацкийди акыл-эсинен ажыратты. Ал картаны туш келди таштай берип, улам жаңылып, өнөгүн ызалантып, ачууланта баштады.

Полторацкий картанын тузун ачканда:

– Жок, бул болбойт! Дагы тузду текке кетирдиң! – деди адъютант ачууланып.

Уйкудан жаңы чочуп ойгонгондой болуп, Полторацкий эчтемени сезбей, көзүн бакырайтып, иренжиген өңүнө таң калгансып карады.

– Аны, сиз кечириңиз, – деп жылмайып күлдү Марья Васильевна.

– Мен сизге айтпадым беле – деп Полторацкийге карады.

– Сиздин айтканыңыз ал эмес болучу, – деп Полторацкий жылмайды.

– Ошондой беле? – деп Марья Васильевна айтты да, жылмайып күлдү. Анын жооп катарында болгон күлүшү Полторацкийди бирде кубандырды, бирде кызартты. Ал алдастап картаны аралаштыра баштады.

– Картаны сен аралаштырып үлөштүрбөгүн, – деди да, адъютант андан тез кутулууга ашыгып, колундагы шакегин жалтыратып, картаны үлөштүрө баштады.

Конок үйгө княздын нөкөрү кирип келип, князды дежурный чакырып жатат – деди.

– Кечириңиздер, мырзалар! Marie, сен менин ордума отур, – деп князь англис акценти менен орусча сүйлөдү.

Ордунан тез тура калып, жибек көйнөгү шуудурап, бактылуу аялдардай өзгөчө жылмайып күлүмсүрөдү да:

– Макулсуздарбы? – деп сурады княгиня.

Карта оюнун билбей турган княгиня менен ойногонуна кубанып:

– Мен ар дайым бардыгына макулмун, – деди адъютант. Полторацкий баары бир дегендей колун жайып, жылмайып күлдү.

Роббер оюнду бүтүп келе жатканда, князь конок үйүнө келди.

– Мен сиздерге эмне айтарымды билесиңерби? – деди князь.

– Айтыңыз?

– Шампанский ичсек деймин!

– Мен буга ар дайым даярмын – деди Полторацкий.

– Бул абдан жакшы – деди адъютант.

– Василий, бере бергин, – деди князь.

- Сени эмне үчүн чакырыптыр? – деди Марья Васильевна.
- Дежурный менен дагы бир киши болду?
- Ким? – деп Марья Васильевна шашып сурады.
- Айталбаймын, – деди князь ийинин куушуруп.
- Айта албайсыңбы? – деди Марья Васильевна, – аны көрөрбүз.

Шампанскийди алып келди. Коноктор бир-бир стакандан ичип, оюнду бүтүрүп эсептешишти да, үйлөрүнө кайтууга коштошо баштады.

– Эртең ротаңыз токойдо болор? – деп князь Полторацкийге карады.

– Меникиби. Эмне экен?

– Андай болсо эртең сиз менен жолугушабыз, – деди князь күлүмсүрөп.

Азыр Марья Васильевнанын чоң ак колун кысам деп, эси-дарты ошондо болгон Полторацкий, княздын эмне дегенине жакшы түшүнбөй:

– Абдан жакшы болот, – деди.

Марья Васильевна Полторацкийдин колун баштагысындай бекем кыспастан, катуу силкип, момундан жаңылып жүргөнүн эстетип княгиня жылмайып койгондо, Полторацкийге сулуунун күлгөнү назик, сүйкүмдүү көрүндү.

Жогорку ак сөөктөрдүн чөйрөсүндө тарбияланып, бир нече ай согуш ишинде жүргөндөн кийин, кайрадан өзүнүн чөйрөсүндөгү аялга, айрыкча княгиня Марья Васильевна сыяктуу аялды кезиктирген адамдардай кубанычта, көңүлү көтөрүлүп Полторацкий үйүнө келе жатты.

Жолдошу менен бирге тура турган үйгө келип, эшикти тартты эле, эшик ачылбады. Ачууланып, кылычы менен эшикти такылдатып, буту менен тепкиледди. Бир кезде үй ичинен кишинин табышы угулуп, крепосттук малайы Вавила келип, эшиктин илгичин чыгарды.

– Эшикти жапканды кайдан үйрөндүң, ит?

– Жапаса болобу, Алексей Владимир...

– Дагы массыңбы. Мен сага көргүлүктү көрсөтөйүн, ушундай да болобу... – деп Полторацкий Вавиланы урмак болуп, оңтойлонуп барып, кайтып токтой калды.

– Шайтан алсын сени, шам жак.

– Азыр.

Чынында Вавила мас болучу. Каптенармустан туулган күнүнө карата той болуп, ошондон ичкен эле. Тойдон үйгө кайтып, өз өмүрүн, өз турмушун каптенармус Иван Матвеевичтин турмушу менен салыштырып, өзүнүн турмушу жөнүндө ойлонду. Иван Матвеевичтин кирешеси бар, үйлөнгөн, эми бир жылда кызматтан бошонсом деп

үмүттөнгөн. Вавила болсо жаштайынан төрөлөргө кызмат кылды. Мына азыр анын жашы кырктан ашса да аялы жок, бойдок даалдаган тураксыз төрөсү менен бирге өмүрү жолдо, жортуулда өтүп келе жатат. Төрөсү жакшы киши: анда-санда гана урушат. Бирок ошондой болсо да бул эмне деген турмуш! – «Кавказдан кайткан соң бошотмок болуп, убада берген. Мен бошонуп кайда барам?.. Ушул да турмушпу, бу иттин турмушу эмеспи?» – деп Вавила ойлоду. Уйкусу абдан катуу келген соң, уктап калсам бирөө келип бир нерсени алып кетет деген ой менен илмекти илип алып, уктап калган эле.

Жолдошу Тихонов менен бирге жатчу бөлмөгө Полторацкий кирди.

– Кандай, уттурдуңбу? – деди Тихонов ойгонуп.

– Жок, он жети сом уттым. Бир бөтөлкө арак ичтик.

– Марья Васильевнаны да адатыңча карап олтурдуңбу?

– Ооба, Марья Васильевнаны да карап отурдум – деди Полторацкий.

– Тура турган мезгил болуп калды, алтыда аттанышыбыз керек, – деди Тихонов.

– Вавило! Сак бол, эртең мени саат беште ойготкун, – деп Полторацкий кыйкырды.

– Урушуп жатсаңыз мен сизди кантип ойготом.

– Ойгот деп айтып отурам го. Уктуңбу?

– Уктум, уктум. Полторацкийдин кийимин, өтүгүн алып Вавила чыгып кетти. Полторацкий болсо төшөгүнө жатып, жылмайып күлүп, папирос тартып шамды өчүрдү. Ал караңгыда маңдайында жаркырап күлүп турган Марья Васильевнаны көрдү.

Воронцовдун үй-бүлөсү ошол замат эле жатышкан жок. Коноктор кеткенден кийин Марья Васильевна күйөөсүнүн жанына келип ачууланып айтты:

– Eh bien, vous allez me dire ce que c'est?

Mais, ma chere...

Pas de «ma chere»! C'est emissaire n'est-ce pas?

Quand mene, je ne puis pas vous le dire.

Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi quivais vous le dire.

Vous?¹

– Хаджи-Мурат экени чынбы, ия? – деп бир нече күндөн бери Хаджи-Мурат менен сүйлөшүп жүргөнүн билген Марья Васильевна, күйөөсүнө келген Хаджи-Мураттын өзү деп ойлоду.

¹ – Баягы жашырганыңды эми сен мага айтасыңбы?

– Кой садага!

– Эч кандай «садага-мадагасы» жок. Ал тыңчы... ыраспы.

– Ал жөнүндө мен эч нерсе айта албаймын.

– Сен айтпасаң, мен айтам.

– Сенби? (Франц.)

Воронцов жок дей албай, келген киши Хаджи-Мурат эмес, Хаджи-Мураттын өзү эртең токой кыя турган жерге келерин кабар кылган анын тыңчысы экенин айтып, аялынын көксөөсүн суутту. Крепосттун бир калыптагы турмушунда бул окуя жаш Воронцовдорду өтө кубандырды. Эрди-катын экөө муну аңгеме кылып, атабызга бул чоң кубаныч болот дешип, саат экиден өткөндө гана араң жатышты.

IV

Тынч уктоосун каалап бөлмөдөн Садо чыгары менен Шамилдин куугунчусунан корголоп, үч сутка кирпич какпаган Хаджи-Мурат ошол замат уктап калды. Ал кызыл мамык жаздыкка башын сүйөп, кийимчен уктады. Анын жанында тамдын түбүндө Элдар да уктап жатты. Элдар чалкасынан түшүп өзүнүн жаш жана балбан мүчөлөрүн кенен жайып жатканда, жаздыктан ооп түшкөн чачын жаңы гана алдырган көгөргөн башынан, ок салгычы бар ак черкеска кийген кең көкүрөгү бийик болуп көрүнөт. Балдардын ээрдиндей чормойгон жаңыдан гана түк чыккан үстүңкү ээрди дем алганда бирдемени жутуп жаткансып өйдө-ылдый болуп турду. Алда Хаджи-Мурат сыяктуу кийимчен, белиндеги канжары жана тапанчасы менен уктады. Коломтодо чок өчүп бара жатты. Меште болсо чырак болор-болбос жылтылдап турду.

Түн ортосунда конок бөлмөсүнүн эшиги кычыр этти эле, ошол замат Хаджи-Мурат тура калып, тапанчасын колуна алды. Бөлмөгө акырын басып Садо кирди.

Уктабаган кишидей Хаджи-Мурат:

– Эмне керек? – деди.

Садо Хаджи-Мураттын алдына келип отурду да:

– Сенин келгениңди үй үстүнөн бир аял көрүп, күйөөсүнө айтыптыр, эми сенин келгениңди бүт айыл билет. Аксакалдар мечитке жыйналышыптыр: алар сени токтотуп калсак дешет. Муну жана эле менин аялыма бир кошуна аял келип айтып кетти. Ушуну акылдашайын деп келдим, ойлонуш керек – деди.

– Жөнөө керек – деди Хаджи-Мурат.

– Аттар даяр, – деп Садо тышка чуркап чыкты.

– Элдар, – деп Хаджи-Мурат шыбырады эле, Элдар өзүнүн атын жана өзүнүн мюршиди Хаджи-Мураттын үнүн угуп тура калып, папагын оңдоп, буркасын кийди, Хаджи-Мурат каруу-жарагын асынды. Элдар да ошону кылып, экөө унчугушпай короого чыгышты. Кара көз бала аттарды алып келди. Көчөнүн тапталган жолундагы аттардын тарсылдаган дүбүртүн угуп, коңшу үйдөн бирөө шыкаалады, ошол арада жыгач кепичин талпылдатып дагы бирөө тоого мечитке карай жөнөдү.

Ай караңгы болучу, бирок оттой жанган жылдыздар асманда жыбырап турду. Караңгыда үйдүн чатырлары гана араң бүлбүлдөп көрүнөт. Башкаларга караганда айылдын баш жагында мечиттин мунарасы ачык байкалып турду.

Мечиттен гүүлдөгөн, дүбүрөгөн дабыш угулду.

Хаджи-Мурат мылтыгын кармап, тар үзөңгүгө бутун илип лып этип атка минди. Оң буту менен экинчи үзөңгүнү издеп жатып, жол бер деп, ат кармаган баланы камчы менен түртүп, Садога карады.

Кудай жалгасын! – деди Хаджи-Мурат. Бала жол берди. Ат өз билгенинче ылдамдап басып, тар көчө менен чоң жолго түштү. Элдар артынан ээрчип келе жатты; тончон Садо дагы колун булгап, тар көчөнүн тиги жагына бир, бул жагына бир чыгып, текиреңдеп жүгүрүп келе жатты. Жолдон бурула берген жерде бир караан көрүндү. Анын артынан дагы бирөө чыкты.

– Токто! Келаткан ким? Токто! – деп кыйкырып, бир нече киши жол тосту.

Хаджи-Мурат токтоонун ордуна тапанчасын алып, жол тоскон бейтааныш кишилерге карай дагы ылдамдата бастырды. Жолдогу кишилер как жарылып жол берди. Хаджи-Мурат эки жагына карабай таскактаткан бойдон жол менен төмөн карай чаап кирип кетти. Элдар болсо текирең-таскак менен ээрчип отурду. Алардын артынан мылтык эки жолу атылды. Эки ок зуулдап Хаджи-Муратка да, Элдарга да тийбей өтүп кетти. Хаджи-Мурат үч жүз кадамча узап, анча-мынча күшүлдөп энтиккен атын токтотуп, айланага кулак түрдү. Төмөн жакта суу күрпүлдөп агып жатты. Артында айылдагы короздордун чакырган үндөрү угулуп турду. Ошол үндөрдүн арасынан жакындап келе жаткан аттын дүбүртү, адамдын сүйлөгөн сөздөрү угулду. Хаджи-Мурат жай бастырып жүрүп отурду. Чаап келе жаткан куугунчулар Хаджи-Муратты кууп жетишти. Алар Хаджи-Муратты кармамак болушкан же болбосо аны куугундуктадык деп Шамилдин алдында актанышка аракет кылган айылдын жыйырма атчандары болучу. Атчандар жакындап, караңгыда караандары айкын көрүнгөндө Хаджи-Мурат токтоп, тизгинин коё берип, машыккан сол колу менен мылтык кабынын бүчүсүн чечип, оң колу менен мылтыгын сууруп алды.

– Эмне керек? Кармагыңар келеби? Кана, кармап көргүлөчү! – деп Хаджи-Мурат кыйкырды да, мылтыгын жогору көтөрдү. Куугунчулар токтоп калышты.

Хаджи-Мурат мылтыгын колуна алып, сай ылдый жөнөдү. Атчан куугунчулар ага жете албай чаап келе жатышты. Хаджи-Мурат сайдын аркы жээгине өткөндө, «Биздин сөзүбүздү уккун!» – деп куугунчулар кыйкырышты. Аларга жооп берүүнүн ордуна мылтыгын бир

атып, Хаджи-Мурат чаптырып жөнөдү. Ал атынын тизгинин жыйып токтогондо, анын артынан куугунчулардын табышы да, короздордун чакырыгы да угулбады; жалаң гана токой ичинде суунун шылдырап аккан дабышы, кезек-кезек чыккан үкүнүн үнү ачык угулуп турду. Калдайган кара токой абдан жакын болучу, Хаджи-Муратты мюриддери күтүп турган токой так ошол эле. Токойго жакын келгенде Хаджи-Мурат оор дем алып ышкырды да, жооп болор дегендей тыңшап турду. Бир минуттан кийин ошондой эле ышкырык токойдун ичинен чыкты. Хаджи-Мурат жолдон бурулуп, токойго кирди. Ал токойду аралап жүз кадамча бастырганда бактын арасынан жагылган отту, аны тегеректеп отурган кишилердин көлөкөсүн жана бир жак капталын от жарык кылган тушоолуу, ээрчен атты көрдү. Оттун жанында төрт киши олтурду. От жанында отургандардын бирөө ыргып тура калып, Хаджи-Мураттын жанына басып барды да, атынын чылбырынан алып, бир колу менен үзөңгүсүнөн кармады. Бул Хаджи-Мураттын кожолугун тейлеген асыранды иниси аварлык Ханефи эле.

Отту өчүргүлө, – деди Хаджи-Мурат аттан түшүп жатып.

Жигиттер чычаланы буттары менен тепсеп, отту өчүрүүгө киришти.

Хаджи-Мурат жая салынган буркага жакындап:

– Бул жакка Бата келдиби? – деди.

– Келди, Хан-Магома менен кайтып кеткенине көп болду.

– Кайсы жол менен кетти?

– Мына бу жол менен, – деп Ханефи Хаджи-Мурат келген жактын карама-каршысындагы жолду көрсөттү. – Жарайт, – деди Хаджи-Мурат мылтыгын дүрмөттөп жатып. – Сактанган оң болор, мени жолдо куугунтукташты, – деп от өчүрүп жүргөн кишиге карады.

Бул жигит Гамзало деген чечен болучу. Гамзало үн жок, сөз жок бурканын үстүндө жаткан кабы бар мылтыкты алып, Хаджи-Мурат келген жакка кетти. Элдар аттан түшүп, эки атты каңтарып, бакка байлады да, ал да мылтыгын алып, Гамзало барган янттын экинчи четине барып турду. От өчтү, токой муруңкудай түнт болсо да, асманда жылдыздар жыбырап бүлүлдөп турду.

Хаджи-Мурат асманга карады эле: үркөр төбөгө келип, түн ортосунан ооп кетиптир. Түн намазын окуй турган мезгилдин болгонуна көп убакыт болуптур. Ханефиден ар дайым өзү менен бирге алып жүрүүчү кумганды сурап, бурканы жамынып сууга кетти.

Чечинип даарат алып, бурканы жая салып, жылаңайлак намаз окуду.

Намаз окуп болуп, куржуну жаткан жерге келип буркага отуруп, чыканагын тизесине таяп, башын төмөн салып ал терең ойго батты.

Хаджи-Мурат дайыма өзүнүн бактысына ишенүүчү. Кандайдыр бир иш кыларда жолум болот деп ойлор эле. Чынында да анын жолу болучу. Бул жолу да мурункудай эле дагы жолум болот деп, Хаджи-Мурат ишенди. Ал Воронцов берген аскер менен Шамилди туткундап, андан кегин алып, орус падышасынан сый алып, кайтадан жалаң гана Авария эмес, Чечняны өзүнө каратып алам деп ойлоду. Ошол ойдо отуруп, Хаджи-Мурат уктап кеткенин да сезбей калды.

Ал азаматтары менен дуулдап: «Хаджи-Мурат келатат», – деп ураан чакырып, Шамилдин айылын чаап, аны аялы менен кошо кармап, байлап алганын, аялдарын какшатып чуру-чуу түшүргөнүн түшүндө көрөт.

Хаджи-Мурат ойгонуп кетти. «Ляйляха илла» деген ыр, «Хаджи-Мурат келатат!» деген чуу жана Шамилдин аялдарынын ыйлаган үндөрү – чөөлөрдүн уңулдап улуганы, кыңылдап ыйлаганы, күрсүлдөп күлгөнү анын ойгонуп кетишине ошол себеп болду. Хаджи-Мурат башын көтөрүп, күн чыгыштан токойдун ичин жарык кылып келе жаткан асманга карады да, четте отурган мюридинен Хан-Магоманын келгенин сурады. Хан-Магоманын али келе электигин билип, башын ылдый салып, Хаджи-Мурат үргүлөп кетти.

Бата менен бирге элчи болуп кайткан Хан-Магоманын шайыр үнү Хаджи-Муратты ойготуп жиберди. Хан-Магома келе замат Хаджи-Мураттын жанына отуруп, солдаттарга жолукканын, алар жол баштап барып князь менен өзүнүн сүйлөшкөнүн, княздын кубанганын, таң эртең Мичиктин ары жагында Шалин аянтчасында орустар токой кыя турган жерде, князь өзү келип жолугууга убада бергенин айтты. Бата, жолдошунун сөзүн кээде бузуп, айтылбай калган жерлерин толуктап жатты.

Орус тарабына чыгамын деген оюна князь кандай деп жооп бергенин Хаджи-Мурат терип-тепчип сурады. Князь Хаджи-Муратты урматтап күтөрүн, Хан-Магома менен Бата талашып, жарыша айтып беришти. Хаджи-Мурат андан кийин жол сурады. Хан Магома жолду өзүм билем, туура алпарам деп ишендирген соң, Хаджи-Мурат убада кылган үч сомду сууруп алып Батага берди. Куржундан алтын менен кооздолгон мылтыгын, анан папагын, селдесин алдырып, орустарга таза кийим менен келиш үчүн жигиттеринин тыкан болушун каалады. Каруу-жарак, ээр-токумду жана атты тазалаганча, жылдыздар тарап, таң агарып, жерге жарык кирип, таң алдындагы коңур жел сокту.

V

Ирең-бараңда Полторацкийдин командасы астында эки рота солдат колдоруна балта алышып, Чахгирин дарбазасынан он чакырым өтүп жерге жарык кире баштаганда кароолчуларды коюшуп, солдаттар токой кыя башташты. Мурун беш кадамдан киши көрсөтпөй турган туман саат сегизде чатырап, дуулдап күйүп жаткан оттун жыттуу түтүнүнө кошулуп, жогору көтөрүлө баштады. Мурун беш кадам жерден бирин көрбөй, жалаң сүйлөгөн сөздөрүн уккан токой кесүүчүлөр жагылган отторду, токой арасындагы каршытерши болуп сулап жаткан устундуу жолду көрө башташты. Күн бир эсе жаркырап тумандан чыгып, бир эсе кайта көрүнбөй калып турду. Жолдун четинде жаткан барабандарда Полторацкий өзүнүн субалтерн-офицери Тихонов менен, үчүнчү ротанын эки офицери жана мурунку кавалерград, дуэль үчүн мансабы төмөндөтүлгөн, пажеский корпусунда Полторацкий менен бирге окуган барон Фрезе бирге отурушту. Барабандын айланасында тамак орогон кагаз папиростун түбү, бош бутылкалар чачылып жатты. Офицерлер арак ичип, тамак жеп, жаңыдан портер ичип жатышкан эле. Барабанчы солдат сегизинчи бутылканын тыгынын суура баштады. Полторацкий уйкусу канбагандыгына карабастан, капасынан коркунуч туула калса да солдаттары менен офицер жолдошторунун арасында турганда көңүлү көтөрүлүп өтө көңүлдүү болучу.

Офицерлер генерал Слепцовдун өлүмү жөнүндөгү жаңы кабар тууралуу бажылдап сүйлөшүп жатышты. Алар бул өлүмдөн өмүрдөгү эң маанилүү учур болгон – өмүрдүн өчкөнүн жана кайсы жерден чыкса ошо жерге кайта кеткенин көрбөстөн, жалгыз гана офицерлердин кылычын ойнотуп, тоолуктардын башын кыя-кыя кескен эрдигин ойлоп отурушту. Бардык офицерлер айрыкча согушта болгон офицерлер Кавказдагы согушта жана кандай гана башка согушта болсун, ар дайым китепте көрсөтүлгөндөй же болжолдогондой кылычтап кармашууга болбой (кылыч же найза менен качкандарды гана саят) тургандыгын билишсе да, офицерлер ушул чабышуу деген жалган даңкка сыймыктанып, көңүлдөрү көтөрүлүп, кээси чакчарылып, кайсы бирлери анын, тескерисинче, үлдүрөп жөнөкөй гана түрдө барабандарында отурушат. Так эле Слепцовдукундай өлүм ар кимисинин башына ошол эле минутта келе тургандыгын ойлобостон, чылым чегишип, ичкилик ичишип, тамашалашып отурушту. Бирас эле алардын күтүп турганын чындыкка чыгаргандай болуп, сөздөрүнүн орто ченине келгенде жолдун сол жагынан адамды селт эттирген мылтык үнү чыгып, огу тумандуу абаны жарып, чыркырап барып

жыгачка тарс деп тийди. Жоонун огуна жооп кылып, солдаттар бир нече жолу мылтык атышты.

– Э, мынабу биздин кароолдо эмеспи? Ай, Костя, бу да сенин бактыңа. Ротаңа бар, азыр ушундай согуш баштайбыз дейсиң, ага адам таң калат, тамаша курабыз! – деп Полторацкий Фрезеге кайрылды.

Кызматынан төмөндөгөн барон ордунан туруп, анын ротасы орношкон жактагы чыккан түтүнгө акырын басып кирип кетти. Полторацкийге өзү минип жүргөн кичине карагер кабардин атын жетелеп келишти. Ал атына минип, ротаны тизип алып, мылтык үнү чыккан кароолду көздөй баштап жөнөдү. Кароол токойдун четиндеги эң коктунун тике маңдайындагы аянтчада экен. Жел токойду көздөй жүрүп турган эле. Коктунун түшө бериши гана көрүнбөстөн, анын аркы өйүзү да ачык көрүнүп турду.

Полторацкий кароолго жеткенде, тумандан күндүн көзү көрүндү, коктунун аркы өйүзүнөн башталган сейрек токойдун чегинен жүз кадамдай жерден бир нече аттуу кишилер чыкты. Алар Хаджи-Муратты куугунтуктаган, Хаджи-Мураттын оруска келгенин көрөлү деп келишкен чечендер эле. Бири кароолду көздөй дагы мылтык атты. Бир нече солдаттар кароолдон аларга жооп кайтарышты. Чечендер артка чегиништи, атышуу токтолду. Бирок Полторацкий ротасы менен жете келип аткыла деп буйрук кылды. Аткаыла деген команда берилер замат, бардык кароол боюнча тарсылдаган, үзгүлтүксүз кандайдыр ырааттуу атылган мылтыктын үндөрү чыгып, анын түтүнү түйдөктөлүп, асманга тарай баштады. Солдаттар бул көрүнүшкө кубанышып шашып, үстү-үстүнө октоп, окту биринин артынан бирин чыгарып жатышты. Чечендер да ызырынышып алга умтулуп солдаттарды көздөй удаа-удаа ок атышты. Алардын аткан бир огу бир солдатты жаралады. Жаралуу болгон солдат кечеги чалгынчынын бири Авдеев эле. Жолдоштору чуркап келгенде ал ок тийген ичин эки колу менен басып, эки ийни бирде көтөрүлүп, акырын онтоп чалкасынан жаткан экен.

Мен мылтыгымды дүрмөттөп жатып тарс деген добуш уктум: карасам тигинин колунан мылтыгы түшүп кетиптир, – деди Авдеев менен бирге жанаша турган солдат.

Авдеев Полторацкийдин ротасындагы солдат болучу. Топтошкон солдаттарды көрүп Полторацкий бастырып келди.

– Тууган эмне болду, ок тийдйби? Кайсы жериңе? – деп сурады Полторацкий.

Авдеев унчукпады.

Сиздин урматыңызга, мен мылтыгымды дүрмөттөп жаткан элем, тарс этти: карасам колунан мылтыгын түшүрүп жиберди, – деди Авдеевдин жолдошу.

– Ай, ай, ай – деп Полторацкий күрсүндү, – кандай, Авдеев катуу ооруйбу?

Оорубайт, бирок бастырбайт. Сиздин урматыңызга, вино болсо, – деди Авдеев.

Арак, башкача айтканда, Кавказда солдаттар ичип жүрүүчү спирт табылды. Панов кабагын түйүп бир крышка спиртни Авдеевге сунду. Авдеев иче баштады. Бирок ошол замат эле колу менен крышканы түртүп жиберди.

Көңүлүм тартпайт, өзүң ич, – деди Авдеев. Панов калганын ичип жиберди. Авдеев турам деп умтулду эле, тура албай кайра жыгылды.

Шинелди жерге салып Авдеевди жаткызышты.

Сиздин урматыңызга, полковник келе жатат, – деди Полторацкийге фельдфебель.

Жарайт, өзүң башкар, – деди да, Полторацкий атын камчылап, Воронцовду көздөй таскактаткан бойдон жөнөдү.

Жанында адъютанты, казак орус, чечен тилмечи менен өзүнүн таза кандуу англиялык күрөң айгырын минип Воронцов келе жатты.

Буларыңыз эмне? – деп Полторацкийден сурады.

Жолдон бир бөлүк жоо чыгып, кароолго кол салды, – деп Полторацкий жооп берди.

Ооба, ооба, билем аны, ал ишти баштаган сизсиз!

– Жок князь, мен эмес, тигилер башташты, – деди Полторацкий жылмайып.

– Мен солдат жарадар деп уктум?

– Ооба, өтө аянычтуу. Жакшы солдат эле.

– Оор жарадарбы?

– Ок ичине тийиптир, жарасы оор болсо керек.

– Менин кайда бара жатканымды билесиңби? – деп Воронцов сурады.

– Жок билбейм.

– Чын эле сезбей турасызбы?

– Чын эле.

– Хаджи-Мурат келе жатат, азыр жолугат.

– Коюңузчу!

– Кечээ мага чабарман келип кетти. Азыр Шали аянтчасынан ал мени күтмөк; кароолду жайыкка жайып салып, анан өзүңүз мага келиңиз, – деди Воронцов кубанычы койнуна батпай.

Колун папагына такай какая калып:

– Жарайт, – деп Полторацкий ротасына кетти. Өзү кароолдун оң жагын кошуп, сол жагын фельдфебельге тапшырды. Ошол кезде жаралуу Авдеевди солдаттар крепостко алып жөнөштү.

Полторацкий Воронцовго кайтып келе жатканда аны кууп жете келе жаткан атчан кишилерди көрдү да токтоп, аларды күтүп турду.

Келаткандардын алдында ак жал ат минген, ак черкес бешмант кийген, папактын сыртынан селде оронгон, алтын менен кооздолгон каруу-жарак асынган айбаттуу бир адам келе жатты. Бул Хаджи-Мурат эле. Полторацкийге жакындап келип, бирдеме деп татарча сүйлөдү. Полторацкий кирпичин серпип, колун жайып түшүнбөйм деген белги берди да, жылмайып койду. Хаджи-Мурат да жылмайып жооп кайтарды. Хаджи-Мураттын балача жайнап жылмайып күлгөнү Полторацкийди таң калтырды. Полторацкий бул коркунучтуу тоолукту мындай адам экен деп күткөн эмес эле. Ал аны түнөргөн, караңгы, мүнөзү жат адам деп ойлогон болучу. Азыр анын алдында жөнөкөй, мээримдүү жылмайган, көптөн берки таанышы турган адамдай сизди. Адамды таң калтыра турган өзгөчөлүгү – ал бейтааныш адамдарды балбылдап жанган көзү менен ыклас коё теше тиктеп, токтоо карап турганында эле.

Хаджи-Мураттын төрт нөкөрү бар эле. Булардын бири түндө князга келип кайткан. Ал бети кыпкызыл, кирпичсиз кара көзү оттой жанган ыманы ысык шайыр адам болучу. Экинчиси, Хаджи-Мураттын чарбасын жана буюмдарын башкарган оозу-башын жүн баскан, каштары өскөн жапалдаш бойлуу, тавлилик Ханефи деген жигит эле. Ханефи ичи жык толгон куржун арткан салт атты жетелеп келе жатты. Хаджи-Мураттын жигиттеринин ичинен экөө айрыкча таанылат. Анын бирөө аялдай буралган, ичке белине кур курчаган көкүрөгү кең, ийни жазы, бетин жаңыдан түк басып келе жаткан кой көз жигит – Элдар эле. Экинчи жигиттин бир көзү чалыр, кашы да, кирпичи да жок, жээрде сакалын кырктырып койгон, бетинде тырыгы бар – Гамзало деген чечен болуучу.

Полторацкий Хаджи-Муратка жолдо келе жаткан Воронцовду көрсөттү. Хаджи-Мурат князга жакындап келип, оң колун куушуруп төшүнө такап, салам берип, бирдеме деп татарча сүйлөдү да токтоп калды. Аны тилмеч чечен:

– Орус падышасынын эркине келдим, аган кызмат кылгым келет – дейт. Мурун эле келмек экен. Шамил бошотпой коюптур, – деп орусча которуп берди.

Князь муну уккан соң Хаджи-Муратка мээлей кийген колун сунду. Хаджи-Мурат княздын колуна карап, бир аз токтоло калып, анын колун катуу кысып, бир эсе тилмечке карап, бир эсе князга карап дагы бирдемелери сүйлөдү.

– Сенден бөлөк эч кимге баргым келбеди, жалгыз сага келдим. Анткени сен сардардын баласысың. Сени абдан урматтаймын, – деди Хаджи-Мурат.

Воронцов башын ийкеп ишарат кылып, ыракмат айтты. Нөкөрлөрүн көрсөтүп, Хаджи-Мурат дагы сүйлөдү:

Бул жигиттер менин мюриддерим. Булар да так өзүмдөй орустарга кызмат кылат.

Князь Хаджи-Мураттын нөкөрлөрүнө карап, аларга башын ийкеди.

Кубанычы койнуна сыйбаган, кирпичсиз кара көз чечен Хан-Магома башын ийкеп Воронцовго карата күлкүлүү бир кызык сөз сүйлөгөндөй болду эле, ал аппак тишин ырсыйтып күлүп койду. Сары Гамзало кызарган көзүн балбылдатып Воронцовго карап, кайтадан атынын кулагына көзүн салды.

Воронцов менен Хаджи-Мурат нөкөрлөрүн ээрчитип крепостко кайтып келе жатканда, кароолдон бошотулган солдаттар булар жөнүндө өз пикирлерин айтып жатышты.

– Кудай каргагыр, далайдын канын ичкен! Карачы, эми буга урмат кылат, – деди бир солдат.

– Ошондой болбой кантет. Шамилдин биринчи командири болгон да. Эмичи...

– Эмне десең ошол де, эр жигит!

– Тетиги сарынын ала турган айгырдай кыңыр карап кыйшайганын карачы.

– Эй, ал кандайдыр кабаган ит болушу мүмкүн.

Баарынын көзү өзгөчө жээрде кишиге бурулду.

Сол жакта токой кыйып жаткан жолго жакын солдаттар тигилерди көрсөк деп жүгүрүп чыгып карап жатышты. Офицер солдаттарга кыйкырды эле, Воронцов аны токтотту.

– Алар өзүнүн эски таанышын көрсүн. Анын ким экенин мүмкүн билерсиң? – деп Воронцов англис акценти менен жай сүйлөп, жакын турган солдаттан сурады.

– Жок, сиздин улуу урматыңызга.

– Хаджи-Муратты уктун беле?

– Эмнеге укпайлы, сиздин улуу урматыңызга, аны көп жолу сокконбуз.

– Э, ал да бизге көргүлүктү көрсөтпөдүбү.

Начальник менен сүйлөшкөнүнө ыраазы болгон солдат кубанып:

– Дал ошондой, сиздин улуу урматыңызга, – деп жооп берди.

Өзү жөнүндө сөз болуп жатканын билип Хаджи-Мурат кубанып, шаңдуу жылмайганы көзүнөн көрүнүп турду. Кубанычы койнуна батпай көңүлү куунак болуп, Воронцов крепостко кайтты.

VI

Шамилден кийинки Россиянын экинчи башкы жана күчтүү душманын өзүнө, айрыкча өзүнө тартып алганына Воронцов өтө кубанды. Бирок бир чатак нерсе бар эле. Анткени Воздвиженскийдеги аскерлердин командачысы генерал Меллер-Закомельский болгондуктан, чынын айтканда, бардык ишти ошол аркылуу жүргүзүү керек болучу. Воронцов болсо генералга кабар бербей эле, бардыгын өзү бүтүрүп, өзү билгендей иш кылды. Ушул ой Воронцовдун кубанычын бир аз басаңдатты.

Воронцов үйүнө келген соң Хаджи-Мураттын мюриддерин полктун адъютантына тапшырды да, өзү Хаджи-Муратты үйүнө алып келди.

Өтө кооз кийинген княгиня Марья Васильевна алты жашар тармал чач сулуу баласын жетелеп келип, конок бөлмөсүндө Хаджи-Муратты жылуу жүзү менен жылмайып кабыл алды. Хаджи-Мурат колун бооруна алып таазим кылып, салтанаттуу түр менен ээрчий кирген тилмечине карап:

Князь мени кабыл алды, ошондуктан өзүмдү княздын коногу деп эсептеймин. Конок күткөндүн үй-бүлөсү да коноктун өзүндөй эле ыйык, – деп айтты.

Хаджи-Мураттын өзү да, жүрүш-турушу да Марья Васильевнага жакты. Марья Васильевна аппак чоң колун бергенде Хаджи-Мураттын тамылжып кызарганы Марья Васильевнаны өзүнө тартып, аны дагы жакшы көрсөттү. Ал Хаджи-Мураттан отуруңуз деп өтүнүп: – Кофе ичесизби? – деп сурады да: – Алып кел, – деп буюрду. Алып келген кофени Хаджи-Мурат ичпеди. Хаджи-Мурат орус тилин бир аз билчү, бирок сүйлөй алчу эмес. Түшүнбөгөн убакта ал жылмайып күлүүчү. Хаджи-Мураттын жылмайып күлгөнү Полторацкийге жаккандай эле Марья Васильевнага да жакты. Хаджи-Мураттын таң каларлык эрдигин далай уккан өткүр көз, энеси эркелетип атын Булька деп койгон тармал чач Марья Васильевнанын баласы энесинин жанында туруп Хаджи-Мураттан көзүн айырбады.

Воронцов Хаджи-Муратты Марья Васильевнанын жанына калтырып, Хаджи-Мураттын келгенин жогорку начальниктерге билдирүү үчүн буйрук берүүгө кеңсаларга кетти. Ал сол жак флангадагы аскерлердин Грозныйдагы начальниги генерал Козловскийге, атасы Воронцовго кат жазып, анчалык коркутпай эле ашыра үйүр кылбай асыраш керек болгон бөтөн коркунучтуу кишини алып келип, таштап кетти деп, Марья Васильевна тартынат го деген ой менен князь ашыгып үйүнө кайтты. Княздын корккону бекер болуп чыкты.

Хаджи-Мурат Воронцовдун асырап алган уулу Бульканы алдына алып, башын төмөн салып, жылмайып күлгөн Марья Васильевна-

нын айтканын которуп берип жаткан тилмечтин сөзүн өтө ынтаасын коюп угуп, жумшак орундукта отурган экен.

– Конок мактаган нерсенин баарын эле белекке бере берсеңиз жакын арада эле Адам атадай жылаңач каларсыз, – деди Марья Васильевна Хаджи-Муратка.

Князь кирип келгенде, Хаджи-Мурат алдындагы Бульканы жерге койду. Бала ага таң калып таарынып калды. Хаджи-Мураттын ойноктоп жайнаган бетин кара булут басып мостоюп, сүрдүү боло түштү. Воронцов отурган соң гана Хаджи-Мурат да отурду. Мурун сүйлөп отурган сөздү улантып: – Конокко эмне жакшы көрүнсө, ошону конок алат, биздин элдин адети да ошондой, – деп Марья Васильевнага жооп берди.

Кайрадан тизесине барып отурган Бульканын тармал чачын сылап:

– Твоя сын конок, – деп Хаджи-Мурат орусчалады. Марья Васильевна күйөөсүнө карап французча:

– Сенин каракчың сонун киши экен, Булька анын канжарына кызыгып ойноду эле, канжарын балага белек кылды, – деди.

Булька канжарды атасына көрсөттү.

– C'est un objet de prix¹ – деди. Марья Васильевна французча:

– Il faudra trouver l'occasion de lui faire cadeau² – деди Воронцов.

– Жигит, жигит – деп баланын тармал чачын сылап, Хаджи-Мурат ылдый карап отура берди. Ортосунда узун сызыгы бар курчутулган канжарды жарымына чейин сууруп карап:

– Ашкан сонун канжар, чоң ырахмат, – деди Воронцов. Андан соң тилмечке карап:

– Буга менин кандай керегим тиерин сурачы – деди. Ал аны тилмеч Хаджи-Муратка айтар замат, ал: – Мага эч нерсе кереги жок, менин суарым намаз окуй турган жерге барсам, – деди Хаджи-Мурат. Воронцов каммердинерин чакырып алып, Хаджи-Мураттын тилегин орунда – деди.

Ага дайындап берген бөлмөдө өзү жалгыз калар замат анын өңү өзгөрүп, канагаттангандыктын, көңүлү куунактыктын, салтанаттуулуктун белгиси жоголуп, бир нерсеге бушайман болгондук пайда болду.

Воронцовдун кабыл алышы, Хаджи-Мураттын күткөнүнөн артык болду. Бул күтүш канчалык артык болсо да Воронцовго, анын офицерлерине Хаджи-Мураттын ишенчи ошончо азая берди. Ал байлап, кишендеп Сибирге айдайбы же жөн эле атып таштайбы деп бардык нерселерден чочуду.

¹ Бул кымбат буюм (франц.).

² Эбин таап, буга да бир нерсени сыйлык кылып бериш керек (франц.).

Ошондуктан Хаджи-Мурат сак болду, келген Элдардан мюриддери кайда орношконун, аттар кайда жайланганын сурап, каруу-жаракты тоноп алган жокпу? – деди.

Элдар аттар княздын атканасында экенин, нөкөрлөр сарайда орношушканын, каруу-жарактар өздөрүндө калганын, тилмеч тамак алып келип турганын айтып берди.

Бул кандай дегендей Хаджи-Мурат таңыркап башын чайкады да, чечинип намаз окуй баштады. Намаз окуп болуп кийинип, күмүш канжарын алдырып белине байланып, мындан ары эмне болорун күтүп, малдаш урунуп отурду.

Бешинчи саатта Хаджи-Муратты княздыкына тамакка чакырды.

Хаджи-Мурат түшкү тамак убагында Марья Васильевна алган жерден палоо алып табагына салып жеди. Башка тамак жеген жок.

– Биз аны уулантып коёубузбу деп коркот окшойт – деди күйөөсүнө Марья Васильевна, – палоону так мен алган жерден алды.

Ошол замат Хаджи-Муратка карап тилмеч аркылуу:

– Дагы качан намаз окуйсуз? – деп сурады. Хаджи-Мурат баш бармагын көтөрүп, күндү көрсөттү.

– Андай болсо жакын экен.

Воронцов саатын колуна алып, пружинасын басты эле, төрт саат бир чейректи сокту. Балким, Хаджи-Муратты бул сааттын үнү таңыркатыбы – дагы саатты кактырып, аны көрүүнү каалагандыгын айтты.

– Voila l’occasion! Donnez-lui la montre!¹ – деди Марья Васильевна.

Воронцов ошол замат саатты Хаджи-Муратка тартуу кылды. Колун куушуруп, ыракмат айтып, Хаджи-Мурат саатты алды. Кайта-кайта сааттын пружинасын колу менен басып каккан үнүн тыңшап, аны жактыргандай башын ийкеди.

Тамактан кийин Меллер-Закомельскийдин адъютантынын келгендиги жөнүндө князга кабар кылды.

Генерал Хаджи-Мураттын бизге келгенин билип, бул жөнүндө ага кабар берилбегендигине капа болгондугун, Хаджи-Муратты тезинен өзүнө жиберүүсүн каалагандыгын адъютант князга айтты. Генералдын буйругу аткарылат деди да, князь тилмеч аркылуу генералдын буйругун Хаджи-Муратка айтып, Меллер менен бирге барууну сурады.

Марья Васильевна адъютанттын эмнеге келгенин билген соң күйөөсү менен генералдын ортосунда чатак чыгарын сезип, күйөөсүнүн барба дегенине көнбөй, князь жана Хаджи-Мурат менен бирге жөнөмөк болду.

¹ Мына кезек келди! Саатты сыйлап бериңиз (франц.)

– Vous feriez beaucoup mieuh de rester; c'est mon affaire, mais pas la vorte.

– Vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la generale¹.

– Башка убакытта барсаң, жакшы болот эле.

– Мен азыр эле барууну каалаймын.

Амал жок, князь көндү. Үчөө генералдыкын көздөй жөнөштү.

Булар келгенде Меллер баарын суук түр менен каршы алып, Марья Васильевнаны өзүнүн аялын көздөй узатып, Хаджи-Муратты кабыл алуучу бөлмөгө алып барууну жана андан буйрук болмоюнча эч жакка чыгарбоону адъютантына тапшырды.

Кабинетинин эшигин ачып:

– Кириңиз, – деп князды өзүнөн мурун киргизип жиберди.

Артынан бөлмөсүнө өзү кирип, отуруңуз дебей, княздын каршы алдына тура калып:

– Мен мында аскердин начальнигимин, ошондуктан жоо менен сүйлөшүүлөр болсо мен аркылуу болушу керек. Хаджи-Мураттын келгени жөнүндө эмне үчүн мага билдирбедиңиз? – деди. Ачуусу келген генералдын орой сөздөрүнөн князь да сурданып:

Хаджи-Мураттын мага чабарманы келип, Хаджи-Мураттын мага гана келерин билдирди, – деп жооп берди.

– Эмне үчүн мага билдирбедиңиз, ушуну сурап жатамын?

Мен сизге билдирмек элем, бирок, барон...

– Мен сизге барон эмесмин, сиздин улугуңузmun.

Баятадан бери өзүн өзү араң кармап турган барондун ачуусу тапшыды. Көптөн бери ичине жыйналган күптүсүн чыгарып, ойлогонунун баарын айтты.

– Кече күнү гана кызмат кыла баштаган кишилер тууган-туушканына сыйынып, менин көз алдымда эле өзүлөрүнө тиешеси жок болгон ишти башкара берсин деп, мен жыйырма жети жыл өзүмдүн падышама кызмат кылган эмесмин.

– Сиздин улуу урматыңызга, чындыгы жок нерсени айтпооңузду сураймын, – деп Воронцов генералдын сөзүн кесе сүйлөдү.

Мурункудан катуу ачууланып:

– Мен чындыкты айтам. Уруксат бербеймин... – деди генерал.

Дал ошол арада жибек көйнөгүн шуудуратып Марья Васильевна жана Меллер-Закомельскийдин орто бойлуу, карапайым аялы келди.

– Коюңуз, барон, Simon сизге жамандык ойлогон жок, – деди Марья Васильевна.

– Княгиня, мен ал жөнүндө айтып жатканым жок...

¹ Эгерде сен үйдө калсаң абдан сонун болор эле. Бул иш сенин ишиң эмес, менин ишим (франц.)

– Генералдын аялына барууга сиз тоскоолдук кылбассыз.

– Эми муну коёлук. Жакшы нааразылыктан жаман талаш-тартыш артык. Ой, мен эмнени айтып жатам... – деп Марья Васильевна күлүп жиберди.

Ачууланып, үрпөйүп отурган генерал сулуунун арбаган күлкүсүнө кул болду, мурутунан жылмайып күлдү.

– Меники туура эмес экендигин мойнума алам, бирок... – деди Воронцов.

– И, мен да кызуу кандуулук кылдым, – деди да Меллер князга колун берди.

Татуулашкандан кийин, Хаджи-Мурат бир аз күн Меллердикине кала тургандыгы, андан кийин сол жак флангадагы аскер начальнигине жиберилери чечилди.

Хаджи-Мурат катардагы бөлмөдө отурду. Ал тигилердин эмне сүйлөшкөнүн билбесе дагы түшүнүүгө тийиштүү болгон нерселерди: ал жөнүндө талашып жатышканын түшүндү. Анын Шамилден бөлүнүп чыкканы орустар үчүн өтө маанилүү иш экендигин, демек, эгер аны сүргүнгө айдап жибербесе же өлтүрүп коюшпаса, алардан көп нерселерди талап кылууга мүмкүн экендигин байкады. Мындан тышкары да Меллер-Закомельский начальник болгону менен кол астындагы Воронцовдон салмагы кем экендигин, Меллер-Закомельскийге караганда Воронцов маанилүү, барктуу экендигин түшүндү. Ошондуктан Меллер-Закомельский Хаджи-Муратты чакырып алып сурай баштаганда, Хаджи-Мурат менменсинип, сыймыктуу салтанаттуу түр менен тоолуктардан бөлүнүп орустарга келишинин себеби Ак падышага кызмат кылууну максат кылып чыкканын айтты. Бере турган жоопту падышанын сардары, жалпы аскерлердин башкы командири, Тифлистеги князь Воронцовго гана берерин айтып, генералдын көксөөсүн суутту.

VII

Жараланган Авдеевди крепосттон чыга бериш жердеги жыгач менен жабылган кичинекей үйдөгү госпиталга алып келип, жалпы палатадагы бош бир кроватьга жаткызышты.

Бөлмөдө бири келте менен арбашып, экинчиси көзүнүн алды көгөрүп өңү өчүп, тыным албай эстеп, калчылдап безгек менен ооруган эки катуу оорулуу жатат. Мындан башка да үч жума мурун тийип-качты согушта манчаларына ок тийген, азыр тигинде туруп турган жана акырегинен жараланып койкада отурган бардыгы болуп төрт оорулуу солдат бар эле. Келте болуп жатканынан башкасы Авдеевди тегеректеп, аны алып келген солдаттардан сурады.

– Кээде ок мөндүрдөй жаап турса да түк зыян келирбейт. Азыр беш гана жолу атышты. Муну карачы, – деди алып келген солдаттын бири.

– Ар ким жазмыштагыны көрөт, – деди бири.

Төшөккө жаткыра бергенде, жаранын жанына батканын сыртка чыгарбайын деп тилин тиштеген Авдеев чыдай албай: «Ох!» – деди. Төшөккө жаткырганда Авдеев кабагын чытып, экинчи онтобой, тыным албай бутунун башын кыбыратып эки колу менен жарасын басып, каршы алдына тикие карап жатты.

Доктор келип, ок сыртка чыкты бекен деп көрмөк болуп, Авдеевди көмкөрөсүнөн жаткызды.

Аркасындагы нака куйругундагы бир кайчылашкан тыртык такты көрсөтүп:

– Бул эмне? – деди доктор.

– Сиздин улуу урматтуулугуңузга, эски тыртык, – деди Авдеев кырылдап.

Бул тыртык ичимдикке жоготкон акча үчүн жазаланган солдаттык өмүрдүн унутулбас белгиси эле.

Авдеевди кайта оодарып, чалкасынан жаткызышты. Доктор Авдеевдин ичин сыдырып, издеп жатып окту тапты. Бирок сууруп ала албады. Жараны байлап, оозун жабышкак пластыр менен жабыштырып, анан доктор кайра кетти. Доктор жараны тырмап, аны байлаганда Авдеев тиштенип, көзүн жумуп, үн чыгарбай жатты. Доктор кеткен соң көзүн ачып, жан-жагына таңыркап карады. Ал маңдайындагы оорулууларга жана фельдшерге тигилип карап жатса да, аларды көрбөгөндөй, башка бир таң каларлык немени көргөндөй болуп жатты.

Авдеевдин жолдоштору – Панов менен Сергей келишти. Авдеев мурунку калыбында эле таң калгандай тигилип кароодо. Аларды кадала караса да жолдошторун көпкө чейин тааныбады.

– Петр, сен үйүңө бирдеме айтасыңбы? – деп сурады Панов. Кадалып Пановго караган Авдеев жооп бербеди.

Жалпак муздак колун кармап туруп:

– Айтчы, үйүңө эмне деп жазалы? – деп Панов дагы сурады.

– А Антоныч келдиңби! – деди Авдеев ойлонуп кеткендей болуп.

– Биз сага келдик. Үйүңө эмне айтасың? Сен эмне десең Серегин жазып турат, – деди Панов.

Серегинге араң көзүн буруп:

– Серегин, жазып турасыңбы?.. Энеме балаң Петруха көп жашасын деди – деп жаз. Мен сага бүгүн айттым эле го, мен агам үчүн кызматка келгем. Ага эми өзүм ыраазымын. Кудай жолун ачсын, мен ыраазы. Ушуну жаз, – деди Авдеев.

Ушуну айтып, Пановго кадалып карап көпкө жатты.

Бир убакта:

– Канжаны таптыңбы? – деп сурады.

Панов башын чайкап, унчукпады.

– Канжаны, канжаны таптыңбы деп айтып жатам – деп Авдеев кайта сурады.

– Сумкада экен.

– Баса, эми мага шамды алып келгиле. Мен эми өлөмүн, – деди Авдеев.

Ошол убакта, өз солдаттын көрөм деп Полторацкий да келди.

– Тууганым, кандай? Жаманбы? – деди Полторацкий. Авдеев көзүн жумуп, жок дегендей башын чайкады. Арыкчырай жүзү кумсарыңкы жана сүрдүү эле. Ал эчтеке деп жооп бербей Пановго карап:

– Шам алып кел, өлөмүн, – деп дагы кайталап айтты.

Колуна шамды берди эле, колдору ийилбеди. Шамды колдорунун арасына карматты. Полторацкий кетти. Ал кетери менен беш минут өткөн соң фельдшер жүрөгүн тыңшап анын өлгөндүгүн айтты.

Авдеевдин өлгөнү жөнүндө начальниктердин Тифлиске жиберген согуштук кабарында төмөнкүчө жазылган эле: «23-ноябрда Куринский полкунун эки рота солдаты токой кыюуга крепосттон чыкты. Түштө күтүүсүз жерден бир далай тоолуктар келип токойчуларды курчап согуш ачты. Кароол кайта чегингенде, экинчи ротанын солдаттары жоого чабуул коюп найзалашып, тоолуктарды сүрүп салышты. Натыйжада эки солдат жаралуу болуп, бири өлдү. Тоолуктар болсо өлгөнү жана жаралуу болгону менен жүздөн ашык кишисин жоготту.

VIII

Так ошол күнү – Воздвиженский ооруканасында Петруха Авдеев өлгөн күнү карыган атасы, өзү ордуна солдатка кеткен агасынын аялы жана улуу агасынын кызы аяздуу суук кырманда сулу бастырып жатышкан болучу. Өткөн түнү кыламык кар жаап, таңга жакын аяз болгон эле. Короз үчүнчү чакырганда чал туруп терезеден жаркыраган айдын жарыгын көрүп, мештен түшүп, өтүгүн, тонун, тумагын кийип, кырманды көздөй жөнөдү. Эки саатча анда жумуш кылып үйгө кайтып келди да, баласы менен катындарды ойготту. Катындар жана кыздар кырманга келгенде жыгач күрөк, түктүү шыпыргы кыламык карга сайылып, кырмандагы боо-боо сулулар көгөндөгү козудай катар-катар тизилип, кырман тазаланып калган эле. Алар боолорду чечип, үч бирдей урум менен кырман бастыра

башташты. Чал оор токмок менен саманды сындыра салмактуу урса, кыз токмокту шашпай жогору жактан салмактуу таштап, келини болсо боону оодарып жатты.

Ай батып, таң ата баштады. Бир катар салган сулуну басып болуп келе жатканда, кыска тончон, башында шапке кийген улуу баласы Аким кырман башына келди.

Жумушун токтотуп, токмогунун сабына сүйөнүп тура калган чал:

– Сен кайда дейдиленип жүрөсүң? – деп кыйкырды.

– Аттарды жайлаштыруу керек эмеспи?

– Ооба, аттардыбы, аны кемпир жайлайт, токмокту ал, зөөкүр! Иттей семирив кеттиң, аракеч! – деп кекетти чал.

– Сен эмне арак алып берип жүрдүң беле? – деп баласы күңкүлдөдү.

– Эмне? – деп, токмокту токтотуп, чал каардана сурады.

Баласы үн жок токмокту алды. Эми төрт токмок бирдей иштей баштады. Тап-тапа-тап.

Трап, тап-тап-тап... Трап! –анын артынан чалдын оор токмогу күрс этет.

– Чүйлүсүн карасаң, семирген бариндин чүйлүсүндөй салаңдап турат. Менин шымым шыпырылып токтобойт, – деп чал токтоп калып, кезек келгенче токмогун сокпой туруп калды.

Бир салган сулуну бастырып болду. Аялдар саманды жыйнашты.

– Акмак, Петруха, сен үчүн солдатка кетти. Солдат кызматы жиниңди кагар эле. Петр үйдө экенде сендейдин бешине татычу.

Үзүлгөн боолукту ыргытып жатып:

– Ата, болдучу эми, – деди келини.

– И, асыраса силерди асырасын. Өзүңөр алты баш киши, бир кишинин жумушун кылбайсыңар. Петруха эки жигиттин жумушун кылуучу... Силердей дейсиңерби?..

Жүн байпагы жип менен бекем оролгон жаңы чокою менен ко-роодогу катып калган чыйырдын карын кычыратып кемпир басып келди. Эркектер сапыра элек сулуну дөбө кылып күрөп жүрсө, аялдар жана кыздар айланасын шыпырып жатышты.

– Староста келип кетти: барщина үчүн төрөгө кирпич ташытмак экенбиз. Эртең мененки тамакты даярдап койдум. Барасыңарбы? – деди кемпир.

– Жарайт, Буурулду чегип бар. Мурдагы күнкүдөй кылба. Сен үчүн да жооп берелиби. Петруха эске түшпөй кантет, – деди чал Акимге карап.

– Үйдө жүргөндө аны урушар элең, ал жок эми мени кажылап жатасыңар, – деп баласы Аким атасын беттен алды.

– Анткени туура да. Сени Петрухага теңөөгө болбойт да, – деди ачууланып энеси.

- Болуптур эмесе! – деди уулу.
- Болуптур дейт? Ун сатып арак ичесиң да, болуптур дейсиң!
- Өткөн-кеткенди эске албагылачы, – деди келини.

Анан бардыгы токмокторун коюшуп, үйлөрүнө бет алды.

Чал менен баланын арасында кериш чыкканы көп болгон. Ал Петр солдатка кетери менен эле башталган. Ак шумкарды күкүккө айырбаштаганын чал ошондо эле сезген. Ырас, чал бала-чакалуунун ордуна, мыйзам боюнча бойдоктор гана барат деп ойлогон. Акимдин баласы төртөө эле. Петрде болсо бала жок. Бирок Петр атасы өңдөнүп чебер, эптүү, мыкты эмгекти жанынан артык көрүүчү. Ал дайыма иштей турган. Ал атасы сыяктуу эле жумуш кылып жаткандардын жанынан өтүп бара жатса, кол кабыш кылып же чөбүн чаап, же арабага чөбүн басып же отунун жара кетүүчү. Чал аны аёочу. Күйгөндө амал канча; солдат болуу өлүмдөн кыйын болучу. Солдат түлөп түшкөн бир түк. Солдатты ойлоп өзүңдүн зээниңди кейиткенде эч маани жок. Анда-санда үйдөгү уулу Акимди жекирүү менен гана чал мурункусундай Петрди эсине алуучу. Бүгүнкү жаңжал ушундан чыкты. Шордуу энеси кенже уулун оюнан түк чыгарчу эмес. «Петрухага акча жибер» – деп, кемпирдин чалынан сураганына көп болду. Бирок чал бул жөнүндө көптөн бери ооз ачканы да жок.

Авдеев бай мужик. Бул чалдын каткан акчасы да бар. Бирок чал өлсө да ал акчага тиймек эмес. Шордуу эне эми чалдын кенже баласын сөз кылганынан пайдаланып, сулуну сатканда, аз болсо да акча жибер деп сурамак болду. Ал ошондой кылды. Жаштар төрөнүн жумушуна кетип, чал менен кемпир жалгыз калган эле. Сулунун акчасынан аз болсо да баласына акча жиберүүгө сараң чалды кемпир көндүрдү.

Бастырган сулунун эки чейрегин кендирге төгүп, шиш менен төөнөп, үч чана менен базарга алып жөнөрдө, кемпир өзү айтып жаш дьякка жаздырган катты чалга берди.

Чал шаарга барган соң, бир сомду ичине салып Петрухага кат жиберүүгө убада кылды. Аягына аппак жүндөн токуган чылгоо менен балтырын чырмаган эптүү чарык, жаңы тон, шым кийип, катты алып, акча ката турган чөнтөгүнө салып, кудайга жалынып чокунду да, алдыңкы чанага отуруп шаарга жөнөдү. Арткы чанада небереси келе жатты. Шаарга барган соң, катты короо сакчысына окутуп, ынтасы менен тыңшап, макул тапты.

Энеси катта алды менен өз алкышын, экинчиден, тууган-туушкандардын айткан саламын, баласын чокундурганда ага ат койгон өгөй атасынын өлгөнүн айтып, каттын аягында Аксиния (Петрдин аялы) «биз менен тургусу келбей үйдөн кетти, бөтөн турат, угушубузга караганда анын үстүнөн ушак жок, жакшы турат деп

угабыз» – деп жаздырган. Катта салам-дуба менен кошо бир сом да жиберилгени көрсөтүлгөн. Кенжесин сагынып, саргайган шордуу эне көзүнөн жашы тамчылап: «Садагаң болоюн менин айым, күнүм, балам Петрушенко! Сен деп ыйлай-ыйлай көздүн түбүнө жеттим. Балакетиң алайын, каралдым ай! Сен мени эми кимге таштадың...» – деп өзү айтып, кемпир катка жаздырган. Так ушул жерге келгенде кемпир ыйлап жиберип:

– Ооба, ушундай болсун, – деген эле.

Мунун баары катта гана кала берди: аялынын үйүнөн кеткени тууралуу кабарды, салам катты жана бир сомду алууга Петрухага тагдыр жазган эмес экен. «Падышаны, Ата конушун, ыйык динди коргоп жатып Петр согушта өлдү» деген кабар бир сом акча менен кайта келди. Муну аскер писарь жазган эле.

Кемпир бул кабарды уккандан кийин аябай жанынын барынча боздоп ыйлады да, анан жумушуна кирди. Кийинки жекшембиде баласына дуба окутууга кемпир чиркөөгө барды, кудайдын кулу Петрге дуба кылгыла деп, чиркөөдө турган кишилерге нан үлөштүрүп берди.

Бир гана жыл бирге жашаган. Аксиния эринин өлгөнүн угуп улуп-уңшуп ыйлады, жоктоду, сүйгөн күйөөсүн аяп, өзүнүн ойрон болгон өмүрүн эстеп, зарлады. «Жетим калган Ванька шордууну» кошо кетти. Петр Михайловичтин сары тармал чачын эстеп, анын сүйгөнүн ойлоп: «Мени аябай агасын аяды, бирөөнүн эшигинде жүрөм» – деп, көз жашын көлдөттү.

Чынына келгенде Петрдин өлүмү Аксинияга кубаныч эле. Анткени бул бир приказчик менен жүрүп, ошондон боюна бүтүп калган болучу. Эми келинчек ушактан кутулду. «Мунуң эмне» дей турган ушакчылардын жаагы жап болду. Башында жакын бололу деп жүргөнүндө приказчик аны алам деген эле. Эми аны алууга жол бошоду.

IX

Михаил Семенович Воронцов, орус элчисинин уулу, Англияда окуп, билим-тарбияны ошондон алган. Ошол кездеги орустун жогорку чиновниктеринен мындан билгичи жок, андай европача тарбияланган киши сейрек учуроочу. Өзүнөн төмөнкүлөргө жылуу, элпек мүнөз, даңкты сүйгөн, өзүнөн жогоркуга этияттык менен мамиле кылган кан сарайынын кумпайы эле. Бийликсиз жана баш ийүүсүз өмүрдү түшүнүүчү эмес. Анын алган ордени менен ченине сан жетпеген жогорку согуш кызматчыларынын арасында командирлердин эң чебери, эң ишкери деп аталган, Краондун алдында Наполеонду да жеңген деп саналган адам эле. Элүү биринчи жылы анын жашы жетимиштен ашкан болучу, ошондо да жүрүшү жаштай ыкчам, тыкан көрүнчү. Анын акылы өзүнүн бийлигин сактоого жана атагын

элге жаюуга багытталып, амалкөй адамдардын бири боло турган. Ал өзүнүн жана аялы графиня Браницкаянын байлыгын өз колуна бириктирген жана падышанын Кавказдагы башкаруучусу иретинде казынадан көп маяна ала турган өтө бай адам эле. Өзүнүн каражатынын көбүн Крымдын түштүк жээгиндеги дворецин жана андагы багын жакшыртууга жумшаган.

1851-жылы 7-декабрдын кечинде Тифлистеге Воронцовдун дворецине үч ат чеккен чабаган келди. Генерал Козловскийден Хаджи-Мурат бизге өттү деген кабарды алып келген, үстү башын капкара чаң баскан, өзү чарчаган офицер, уюган буттарын жайып кароолчунун жанынан өтүп, падышанын Кавказдагы наместнигинин дворецине кирди. Саат алты эле. Бул кабарды Воронцов тамакка келе жатып укту. Курьердин иши шашылыш болгондуктан Воронцов аны менен жолугушкандыктан тамакка бир нече минут кеч келди. Ал мейманканага киргенде княгина Елизавета Ксаверьевнаны тегеректеген отузга жакын кишилер терезенин түбүндө турушкан эле. Воронцов кирип келе жатканда алар бурулуп карап калышты. Воронцов эполетсиз жарым пагондуу кадимки кара суртжугун кийип, мойнуна ак крест тагынган болучу. Түлкүнүкүндөй таза кырылган бети мээримдүү жылмайып жана көзү кыбыңдап отургандарды карап өттү.

Лепилдеп жумшак басып бөлмөгө кирип, кеч калганына аялдардан кечирим сурап, эркектер менен кол алышып, толмоч келген, узун бойлуу, кырк беш жаш чамасындагы күн чыгыштын сулуусу, Грузия князынын аялы Манана Орбелианини столго алып барууга колун берди. Княгиня Елизавета Ксаверьевна жакында келген тик сары мурут генералга колун берди, грузин князы Елизавета Ксаверьевнанын досу графиня Шуазелди колтуктады. Доктор Андреевский, адъютант жана башкалары болуп, кээ бирөө аялдарды колтуктап кай бирлери аялдары жок тигил эки коноктун артынан жөнөштү. Кафтанчан, бутуна ак байпактуу көлөш кийген лакейлер конокторго орундук коюп берип жатышты. Аш башкаруучу короздонуп, күмүш чарадан бууланган сорпону тарелкаларга куя баштады.

Узун столдун ортосунда Воронцов отурду. Анын карамакаршысына княгиня жана генерал менен анын аялы да орун алган. Княздын оң жагында Орбельяни сулуу, сол жагында өтө сымбаттуу, кара тору, бети анардай кызарган, жаркылдаган шөкүлө тагынган грузия князынын бир кызы тыным албай жылмайып, күлүп отурду.

– *Eccelens, chere amie*¹. – Курьер эмне кабар алып келди? – деп, сураган аялынын суроосуна: *Simon a eu de la chance*² – деп Воронцов жооп берди.

Өзүнө жаңы болбосо да, өзгөчө таң каларлык жакшы кабарды отургандардын баары уккудай кылып айта баштады.

¹ Өтө сонун, жаным (франц.)

² Симондун жолу болду.

Шамилдин эң атактуу жана каарман жардамчысы Хаджи-Мураттын орустарга өткөнү жөнүндөгү аңгемелер эчактан бери болуп келе жаткандыгын ал мурунтан бери билүүчү жана бүгүн же эртең Хаджи-Мураттын Тифлиске жеткирилерине ишенүүчү.

Тамакта отурган адамдардын баары: столдун алыскы четиндеги жымыйып күлүп отурушкан жаштар, адъютанттар, чиновниктер тынч олтуруп, кулак түрүп княздын сөзүн чоң ынтаа менен уга башташты.

Князь сүйлөп бүткөн соң, княгиня жанында олтурган сары мурут генералдан:

– Сиз Хаджи-Муратты көрдүңүз беле? – деп сурады.

– Бир эмес, көп жолу көргөм, княгиня.

43-жылы тоолуктар Гергебилди алганда, генерал Пассектин отрядына кез келип, Хаджи-Мурат топтун каршы алдында эле полковник Золотухинди өлтүргөнүн генерал айта баштады.

Сөзгө сараң генерал сүйлөгөнүнө кубанып, жылуу күлүп Воронцов тыңшап отурду. Бир убакта бети бозоруңку тартып, княздын кулагы керек тарткандай болду.

Сөзгө кызыган генерал экинчи жолу Хаджи-Мурат менен кездешкенин айта баштады.

– Князь, сиздин эсиңизде бар чыгар. Сухар аттанышында жашырынып отуруп, «бизди камаган» Хаджи-Мурат эле го, – деди көргөнүн унутпаган генерал.

– Кайсы жерде? – деп көзүн жумуп, Воронцов дагы сурады.

Баатыр генералдын сүйлөгөнү төмөнкү окуя эле. Ойрон болгон Даргин жортуулунан жаңыдан келген аскерлер «жардам бербесе» князь Воронцов командалык кылган бүткүл отряд чынында эле жок болмок болучу. Анткени Даргин жортуулунда орустар өлгөн жана жарадар болгону болуп көп аскеринен ажырап, бир нече замбирегин жоготуп, жан соогалап араң кутулган маскаралык бир окуя болгону баарыга белгилүү эле. Ошондуктан Воронцов башында болгон бул жүрүш жөнүндө кээ бирөөлөр сөз кылып калышса, бул согушту Воронцов падышага орус аскерлеринин эң мыкты жеңиши катарында көрсөткөндөй сүйлөшүүчү. «Жардам берүү» деген сөз эң сонун жеңиш эмес, бул көп адамды жок кылган катаал иш экендигин түздөн-түз эле баяндоочу. Ошол жолу генералды камагандык тууралуу сөз кыла келгенде, чыйкандын оозуна тийгенин билип, кай бири генералдын сөзүн байкабаган боло калды, кайсы бири коркуп, алдыда эмне болорун күттү, кай бири күлгөн болуп жалтактады. Жалгыз гана муруту түксүйгөн генерал эчтемени сезбей калып:

– Сиздин улуу урматыңызга, «жардам» – деп жооп берди.

Сүйгөн аңгемесине түшүп алган генерал: «Хаджи-Мурат шамдагай эле отрядды экиге бөлүп ташын талкан кыла баштады, эгерде бизге жардам кылбаса бардыгыбыз ошол жерде калат элек» – деп, «жардам» деген сөздү айрыкча сүйгөндүк менен кайталай баштады.

Генерал сөзүнүн аягына чыккан жок. Анткени Манана Орбельяни сөздүн эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнө калып, генералдын сөзүн бөлүп, анын Тифлистеги үйүнүн кандай жасалгаланганын сурады.

Генерал таңгалгансып отургандардын бардыгын жана столдун аркы четинде ичинде бир сыры бардай андан көзүн айырбай тик карап олтурган өзүнүн адъютантын карады да, ошол замат түшүндү.

Княгинянын суроосуна жооп бербей мурчуюп унчукпай калды да, анан тарелкасындагы өзүнө тааныш болбогон жана даамын да билбеген түрлүү тамактарды шашып жей баштады.

Коноктор да ыңгайсызданып эмне кыларын билбей шашып калышты. Бирок княгиня Воронцованын жанында отурган өтө акылсыз дөдөй, бирок көшөкөрлүккө айрыкча уста грузин князы сөздү туура жолго салды. Ал эчтемени укпаган, эчтемени билбеген кишидей болуп Ахметхан Мехтулинскийдин жесирин Хаджи-Мурат кантип ала качкандыгы жөнүндө өтө катуу сүйлөй баштады.

– Түн ичинде айылга келип, өзүнүн керегин алып, жолдоштору менен жөнөп кетти.

– Эмне үчүн Хаджи-Муратка ошол аял керек болгон? – деп княгиня сурап калды.

– Хаджи-Мурат хан менен каршы болучу, ханды издеп жүрдү, бирок хан өлгөнгө чейин аны менен кездеше албады. Ошондуктан ал хандын аялынан кек алды.

Муну княгиня грузин князынын жанында олтурган өзүнүн эски досу графиня Шуазелге которуп айтып берди.

– Quelle horreur¹ – деп графиня көзүн жумуп, башын чайкады.

– Жок, – деп Воронцов жылмайды. – Хаджи-Мурат туткун аялды өтө чоң урмат менен кармап турган, акыры аны коё берген деп айтышат.

– Демек, кунун алып, анан бошоткон экен да.

– Ооба, ал ырас. Бирок ошондой болсо да өтө мээримдүүлүк кылган – деди.

Княздын бул сөзү Хаджи-Мурат жөнүндө боло турган сөзгө жол ачты. Сарайдын кумпайлары Хаджи-Муратты канчалык жогору баалаган сайын князь Воронцовго ошончолук майдай жага тургандыгын сезишти.

(Уландысы бар)

¹ Бул эмне деген шумдук (франц.)

Поэзия

МЕЛОДИИ АРЧИ

Вышивальщицы

Еще не было нот.

*Еще тайна хранилась кольчугами гор и
даже мудрый акын был неграмотным.
Вышивали старухи из шерсти пергаменты.
И кружились, кружились узоры,
как следы человеческой памяти.*

Еще не было нот.

*И ладони ущелий в камнях, как в тополях.
Извивались под солнцем дорожные трещины.
На ковре заплетали историю женщины.
И тянулись, тянулись узоры,
словно песни протяжные, вещице.*

Еще не было нот.

*На распухший кизяк походила луна и
одиноко таячили нищие дервиши.
Как два яблока,*

*щеки склонившихся девушек
доверяли рукам свои тайны.*

Составлялись узоры как ребусы.

Еще не было нот.

*Только были чабанские сильные глотки...
И от юрт оставались следы, будто родинки, –
дорогая примета кочующей родины.*

*...Проступают узоры, как ноты
нестареющей древней мелодии.*

Сабырбек КУРУЧБЕКОВ

Сабырбек Курчбеков родился в 1957 году во Фрунзе (ныне г. Бишкек). Закончил филологический факультет КГУ.

Трудовую деятельность начал рабочим, работал младшим редактором, редактором издательства «Кыргызстан», сотрудником журнала «Литературный Киргизстан».

Пишет на русском языке. Начал публиковаться с 1976 года. За сборник стихов «Мелодии арчи» удостоился Всесоюзной литературной премии им. А.М.Горького (1985). Автор поэтических книг «Ранний рассвет» (1980), «Вышивальщицы» (1987). Переводил стихи Т.Уметалиева, О. Султанова, А. Токтомушева на русский язык.

Член Союза писателей СССР с 1986 года.

Ана

Стаю звезд отпугнула ана¹ –
 зачерпнула воды в колодце.
 Трескается луны скорлупа
 и проклевывается солнце.

Меркнут годы, как ночи,
 в косичках.
 Руки теплые пахнут тестом.
 Только стала сгоревшею спичкой
 мамы тень,
 что кралась за телом.

Но смирится ли наша душа,
 что родное поделастно смерти?!
 Жизнь вкусна, как щека тальша!
 В стеблях вен прорастает сердце.

Ах,
 как вскрикнуло утро,
 заалев петушиным гребнем.
 Разгибается небо сутулое...
 Я от радости этой слепну!

Сад

Осень. Звезды. Вечереет.
 Листья падают в тиши.
 Звездопад немой души...
 Сад, как человек, сидит,
 неуклюже, трудно горбится.
 Тяжесть неба, тяжесть звезд,
 тяжесть желтых, красных слез.
 Сад устало молится.

С огрубевшими ладонями,
 руки вскинуты в тольбе...

---

¹ Ана – мать.

*Повествуют о судьбе
листья желтыми пазолями.*

*Набежит привычно ветер,
но не тронет тишины.
Унесет он только сны
с голых, постаревших веток...*

*Зима с окна
сорвала занавески
желтые,
их заменив
на белые,
как простыни.
И только
волосы твои
покрыты золотом.
И только ты
осталась
вечной осенью...*

Нежность

*Я устану когда-нибудь ждать
и уйду по разбитым дорогам.
Будет просто торчинка у рта,
и не будет ни черта, ни бога.
Будет другом отчаянный пес,
будет другом бродяжничий ветер.
И за тысячи, тысячи звезд
не обижу нечаянной встречей...*

*Ненавижу задыристый смех,
твои белые, нежные руки.
Ненавижу прилизанных, тех,
кто мычит у тебя возле уха...*

*Я устану когда-нибудь ждать.
Прикурю от закатного солнца.*

*Чтоб узнать, как ребриста звезда,
я достану ее из колодца.*

А в любви

мне ли милости ждать?

*Разве чувство рождается нищим?
Заплету тебе, как у дождя,
много темных и длинных косичек!*

Прозрение

1

Нет суеты.

Пустынна улица.

*Сквозь бесконечный лай собак
я жду – как ждут
рожденья пульса –
шагов
простой и вещей знак.*

И я в тебя ворвеусь,

восторженный, –

как ветер, позванный листвою...

*И ты забудет осторожность,
беспечно праздную родство...*

2

Я сегодня проснулся

другим человеком.

Может быть,

стал чуточку взрослее...

Все равно.

*Я залез на высокую ветку
и срываю, как яблоки, звезды,
и дарю одиноким прохожим,
словно сокровенные мысли.*

*И не стало людей похожих –
ведь с их лиц исчезла покорность,
появилась в глазах влюбленность...*

Я сегодня проснулся

другим человеком.

Может быть,
    стал чуточку наивным –
 и на все
 широко раскрываю глаза,
 и вещаю в зрачках синь неба,
 и упрямое солнце – в ладонях,
 и горячее сердце – в груди, –
 это, чтобы
 подарить их тебе.
 Ты отпустишь все,
 кроме сердца,
    на волю...
 Я сегодня проснулся
 другим человеком.
 Может быть,
    стал чуточку беспокойней.
 Может, просто
 счастливым человеком?!

3

Когда желтеют и мертвеют
 холодные, угрюмые сады,
 об этом я нисколько не жалею,
 потому что есть ты!

Когда уходит друг нечаянно,
 я, с болью в сердце и отчаяньем,
 шаг первым сделаю:

   «Прости...» –
 потому что есть ты!

И может долгая разлука
 стереть знакомые черты,
 но не родство и силу духа –
 потому что есть ты!
 Когда и лалпы на обочинах
 стоят вопросы в пути,
 и дождь тревожно, озабоченно
 в меня, как в дол, стучит,

и боль слепая и немая –
 как чистые холсты...
 Я все,
    все к сердцу принимаю,
 потому что есть ты!

**Андрей
Платонович
ПЛАТОНОВ
(1899 – 1951)**

Родился в Воронеже. В прозе Платонова мир предстает как противоречивая, часто трагическая целостность человеческого и природного бытия: повести «Епифанские шлюзы» (1927), «Город Градов» (1928), «Река Потудань» (1937). В романах «Чевенгур» (опубликован в 1972, в России – 1988), «Счастливая Москва» (не окончен, опубликован в 1991), повести «Котлован» (1969), «Ювенильное море» (опубликован в 1979; в России обе – в 1987), «Джан» (1964) – неприятие навязываемых форм социалистического переустройства жизни.

Рассказ «Семья Ивановых» («Возвращение») вызвал резкую критику за «клеветничество» в адрес советской семьи.

Русская классика

ВОЗВРАЩЕНИЕ

Алексей Алексеевич Иванов, гвардии капитан, убывал из армии по демобилизации. В части, где он прослужил всю войну, Иванова проводили, как и быть должно, с сожалением, с любовью, уважением, с музыкой и вином. Близкие друзья и товарищи поехали с Ивановым на железнодорожную станцию и, попрощавшись там окончательно, оставили Иванова одного. Поезд, однако, опоздал на долгие часы, а затем, когда эти часы истекли, опоздал еще дополнительно. Наступала уже холодная осенняя ночь; вокзал был разрушен в войну, ночевать было негде, и Иванов вернулся на попутной машине обратно в часть. На другой день сослуживцы Иванова снова его провожали; они опять пели песни и обнимались с убывающим в знак вечной дружбы с ним, но чувства свои они затрачивали уже более сокращенно, и дело происходило в узком кругу друзей.

Затем Иванов вторично уехал на вокзал; на вокзале он узнал, что вчерашний поезд все еще не прибыл, и поэтому Иванов мог бы, в сущности, снова вернуться в часть на ночлег. Но неудобно было в третий раз переживать проводы, беспокоить товарищей, и Иванов остался скучать на пустынном асфальте перрона.

Возле выходной стрелки станции стояла уцелевшая будка стрелочного поста. На ска-

мейке у той будки сидела женщина в ватнике и теплом платке; она и вчера там сидела при своих вещах, и теперь сидит, ожидая поезда. Уезжая вчера ночевать в часть, Иванов подумал было: не пригласить ли и эту одинокую женщину, пусть она тоже переночует у медсестер в теплой избе, зачем ей мерзнуть всю ночь, неизвестно — сможет ли она обогреться в будке стрелочника. Но пока он думал, попутная машина тронулась, и Иванов забыл об этой женщине.

Теперь та женщина по-прежнему неподвижно находилась на вчерашнем месте. Это постоянство и терпение означали верность и неизменность женского сердца — по крайней мере, в отношении вещей и своего дома, куда эта женщина, вероятно, возвращалась. Иванов подошел к ней: может быть, ей тоже не так будет скучно с ним, как одной.

Женщина обернулась лицом к Иванову, и он узнал ее. Это была девушка, ее звали «Маша — дочь пространщика», потому что так она себя когда-то назвала, будучи действительно дочерью служащего в бане, пространщика. Иванов изредка за время войны встречал ее, навеваясь в один БАО, где эта Маша, дочь пространщика, служила в столовой помощником повара по вольному найму.

В окружающей их осенней природе было уныло и грустно в этот час. Поезд, который должен увезти отсюда домой и Машу, и Иванова, находился неизвестно где в сером пространстве. Единственное, что могло утешить и развлечь сердце человека, было сердце другого человека.

Иванов разговорился с Машей, и ему стало хорошо. Маша была миловидна, проста душою и добра своими большими рабочими руками и здоровым, молодым телом. Она тоже возвращалась домой и думала, как она будет жить теперь новой гражданской жизнью; она привыкла к своим военным подругам, привыкла к летчикам, которые любили ее, как старшую сестру, дарили ей шоколад и называли «просторной Машей» за ее большой рост и сердце, вмещающее, как у истинной сестры, всех братьев в одну любовь и никого в отдельности. А теперь Маше непривычно, странно и даже боязно было ехать домой к родственникам, от которых она уже отвыкла.

Иванов и Маша чувствовали себя сейчас осиротевшими без армии; однако Иванов не мог долго пребывать в уныло-печальном состоянии; ему казалось, что в такие минуты кто-то издали смеется над ним и бывает счастливым вместо него, а он остается лишь нахмуренным простачком. Поэтому Иванов быстро обращался к делу жизни, то есть он находил себе какое-либо занятие или утешение либо, как он сам выражался, простую подручную радость, — и тем выходил из своего уныния.

Он придвинулся к Маше и попросил, чтобы она по-товарищески позволила ему поцеловать ее в щеку.

— Я чуть-чуть, — сказал Иванов, — а то поезд опаздывает, скучно его ожидать.

— Только поэтому, что поезд опаздывает? — спросила Маша и внимательно посмотрела в лицо Иванова.

Бывшему капитану было на вид лет тридцать пять; кожа на лице его, обдугая ветрами и загоревшая на солнце, имела коричневый цвет; серые глаза Иванова глядели на Машу скромно, даже застенчиво, и говорил он хотя и прямо, но деликатно и любезно. Маше понравился его глухой, хриплый голос пожилого человека, его темное грубое лицо и выражение силы и беззащитности на нем. Иванов погасил огонь в трубке большим пальцем, нечувствительным к тлеющему жару, и вздохнул в ожидании разрешения. Маша отодвинулась от Иванова. От него сильно пахло табаком, сухим поджаренным хлебом, немного вином — теми чистыми веществами, которые произошли из огня или сами могут родить огонь. Похоже было, что Иванов только и питался табаком, сухарями, пивом и вином.

Иванов повторил свою просьбу.

— Я осторожно, я поверхностно, Маша... Вообразите, что я вам дядя.

— Я вообразила уже... Я вообразила, что вы мне папа, а не дядя.

— Вон как... Так вы позволите...

— Отцы у дочерей не спрашивают, — засмеялась Маша.

Позже Иванов признавался себе, что волосы Маши пахнут, как осенние павшие листья в лесу, и он не мог их никогда забыть... Отошедший от железнодорожного пути, Иванов разжег небольшой костер, чтобы приготовить яичницу на ужин для Маши и для себя.

Ночью пришел поезд и увез Иванова и Машу в их сторону, на родину. Двое суток они ехали вместе, а на третьи сутки Маша доехала до города, где она родилась двадцать лет тому назад. Маша собрала свои вещи в вагоне и попросила Иванова поудобнее заправить ей на спину мешок, но Иванов взял ее мешок себе на плечи и вышел вслед за Машей из вагона, хотя ему еще оставалось ехать до места более суток.

Маша была удивлена и тронута вниманием Иванова. Она боялась сразу остаться одна в городе, где она родилась и жила, но который стал теперь для нее почти чужбиной. Мать и отец Маши были угнаны отсюда немцами и погибли в неизвестности, а теперь остались у Маши на родине лишь двоюродная сестра и две тетки, и к ним Маша не чувствовала сердечной привязанности.

Иванов оформил у железнодорожного коменданта остановку в городе и остался с Машей. В сущности, ему нужно было бы скорее ехать домой, где его ожидала жена и двое детей, которых он не видел

четыре года. Однако Иванов откладывал радостный и тревожный час свидания с семьей. Он сам не знал, почему так делал, — может быть, потому, что хотел погулять еще немного на воле.

Маша не знала семейного положения Иванова и по девичьей застенчивости не спросила его о нем. Она доверилась Иванову по доброте сердца, не думая более ни о чем.

Через два дня Иванов уезжал далее, к родному месту. Маша провожала его на вокзале. Иванов привычно поцеловал ее и любезно обещал вечно помнить ее образ.

Маша улыбнулась в ответ и сказала:

— Зачем меня помнить вечно? Этого не надо, и вы все равно забудете... Я же ничего не прошу от вас, забудьте меня.

— Дорогая моя Маша! Где вы раньше были, почему я давно-давно не встретил вас?

— Я до войны в десятилетке была, а давно-давно меня совсем не было...

Поезд пришел, и они попрощались. Иванов уехал и не видел, как Маша, оставшись одна, заплакала, потому что никого не могла забыть, ни подруги, ни товарища, с кем хоть однажды сводила ее судьба.

Иванов смотрел через окно вагона на попутные домики городка, который он едва ли когда увидит в своей жизни, и думал, что в таком же подобном домике, но в другом городе, живет его жена Люба с детьми Петькой и Настей, и они ожидают его; он еще из части послал жене телеграмму, что он без промедления выезжает домой и желает как можно скорее поцеловать ее и детей.

Любовь Васильевна, жена Иванова, три дня подряд выходила ко всем поездам, что прибывали с запада. Она отпрашивалась с работы, не выполняла нормы и по ночам не спала от радости, слушая, как медленно и равнодушно ходит маятник стенных часов. На четвертый день Любовь Васильевна послала на вокзал детей — Петра и Настю, чтобы они встретили отца, если он приедет днем, а к ночному поезду она опять вышла сама.

Иванов приехал на шестой день. Его встретил сын Петр; сейчас Петрушке шел уже двенадцатый год, и отец не сразу узнал своего ребенка в серьезном подростке, который казался старше своего возраста. Отец увидел, что Петр был малорослый и худощавый мальчуган, но зато головастый, лобастый, и лицо у него было спокойное, словно бы уже привычное к житейским заботам, а маленькие карие глаза его глядели на белый свет сумрачно и недовольно, как будто повсюду они видели один непорядок. Одет-обут Петрушка был аккуратно: башмаки на нем были поношенные, но еще годные, штаны и куртка

старые, переделанные из отцовской гражданской одежды, но без про-
рех — где нужно, там заштопано, где потребно, там положена латка,
и весь Петрушка походил на маленького, небогатого, но исправного
мужичка. Отец удивился и вздохнул.

— Ты отец, что ль? — спросил Петрушка, когда Иванов его обнял
и поцеловал, приподнявши к себе. — Знать, отец!

— Отец... Здравствуй, Петр Алексеевич!

— Здравствуй... Чего ехал долго? Мы ждали-ждали.

— Это поезд, Петя, тихо шел... Как мать и Настя: живы-здоровы?

— Нормально, — сказал Петр. — Сколько у тебя орденов?

— Два, Петя, и три медали.

— А мы с матерью думали — у тебя на груди места чистого нету.
У матери тоже две медали есть, ей по заслуге выдали... Что ж у тебя
мало вещей — одна сумка?

— Мне больше не нужно.

— А у кого сундук, тому воевать тяжело? — спросил сын.

— Тому тяжело, — согласился отец. — С одной сумкой легче.
Сундуков там ни у кого не бывает.

— А я думал — бывает. Я бы в сундуке берег свое добро — в сумке
сломается и помнется.

Он взял вещевой мешок отца и понес его домой, а отец пошел
следом за ним.

Мать встретила их на крыльце дома; она опять отпросилась с
работы, словно чувствовало ее сердце, что муж сегодня приедет. С
завода она сначала зашла домой, чтобы потом пойти на вокзал. Она
боялась — не явился ли домой Семен Евсеевич: он любит заходить
иногда днем; у него есть такая привычка — являться среди дня и
сидеть вместе с пятилетней Настей и Петрушкой. Правда, Семен
Евсеевич никогда пустой не приходит, он всегда принесет что-нибудь
для детей — конфет, или сахару, или белую булку, либо ордер на
промтовары. Сама Любовь Васильевна ничего плохого от Семена Ев-
сеевича не видела; за все эти два года, что они знали друг друга, Семен
Евсеевич был добр к ней, а к детям он относился, как родной отец,
и даже внимательнее иного отца. Но сегодня Любовь Васильевна не
хотела, чтобы муж увидел Семена Евсеевича; она прибрала кухню и
комнату, в доме должно быть чисто и ничего постороннего. А позже,
завтра или послезавтра, она сама расскажет мужу всю правду, как
она была. К счастью, Семен Евсеевич сегодня не явился.

Иванов приблизился к жене, обнял ее и так стоял с нею не разлу-
чаясь, чувствуя забытое и знакомое тепло любимого человека.

Маленькая Настя вышла из дома и, посмотрев на отца, которого
она не помнила, начала отталкивать его от матери, упершись руками

в его ногу, а потом заплакала. Петрушка стоял молча возле отца с матерью, с отцовским мешком за плечами; обождав немного, он сказал:

— Хватит вам, а то Настька плачет, она не понимает.

Отец отошел от матери и взял к себе на руки Настю, плакавшую от страха.

— Настька! — окликнул ее Петрушка. — Опомнись, — кому я говорю! Это отец наш, он нам родня!..

В доме отец умылся и сел за стол. Он вытянул ноги, закрыл глаза и почувствовал тихую радость в сердце и спокойное довольство. Война миновала. Тысячи верст исходили его ноги за эти годы, морщины усталости лежали на его лице, и глаза резала боль под закрытыми веками — они хотели теперь отдыха в сумраке или во тьме.

Пока он сидел, вся его семья хлопотала в горнице и на кухне, готовя праздничное угощение. Иванов рассматривал все предметы дома по порядку — стенные часы, шкаф для посуды, термометр на стене, стулья, цветы на подоконниках, русскую кухонную печь... Долго они жили здесь без него и скучали по нем. Теперь он вернулся и смотрел на них, вновь знакомясь с каждым, как с родственником, жившим без него в тоске и бедности. Он дышал устоявшимся родным запахом дома — тлением дерева, теплом от тела своих детей, гарью на печной загнетке. Этот запах был таким же и прежде, четыре года тому назад, и он не рассеялся и не изменился без него. Нигде более Иванов не ощущал этого запаха, хотя он бывал за войну по разным странам в сотнях жилищ; там пахло иным духом, в котором, однако, не было свойства родного дома. Иванов вспомнил еще запах Маши, как пахли ее волосы; но они пахли лесною листвою, незнакомой заросшей дорогой, не домом, а снова тревожной жизнью. Что она делает сейчас и как устроилась жить по-граждански, Маша — дочь пространщика? Бог с ней...

Иванов видел, что более всех действовал по дому Петрушка. Мало того, что он сам работал, он и матери с Настей давал указания, что надо делать, и что не надо, и как надо делать правильно. Настя покорно слушалась Петрушку и уже не боялась отца, как чужого человека; у нее было живое сосредоточенное лицо ребенка, делающего все в жизни по правде и всерьез, и доброе сердце, потому что она не обижалась на Петрушку.

— Настька, опорожни кружку от картошечной шкурки, мне посуда нужна...

Настя послушно освободила кружку и вымыла ее. Мать меж тем поспешно готовила пирог-скородум, замешанный без дрожжей, чтобы посадить его в печку, в которой Петрушка уже разжег огонь.

— Поворачивайся, мать, поворачивайся живее! — командовал Петрушка. — Ты видишь, у меня печь наготове. Привыкла копаться, стахановка!

— Сейчас, Петруша, я сейчас, — послушно говорила мать. — Я изюму положу, и все, отец ведь давно, наверно, не кушал изюма. Я давно изюм берегу.

— Он ел его, — сказал Петрушка. — Нашему войску изюм тоже дают. Наши бойцы, гляди, какие мордастые ходят, они харчи едят... Настька, чего ты села — в гости, что ль, пришла? Чисть картошку, к обеду жарить будем на сковородке... Одним пирогом семью не укормишь!

Пока мать готовила пирог, Петрушка посадил в печь большим рогачом чугунок со щами, чтобы не горел зря огонь, и тут же сделал указание и самому огню в печи:

— Чего горишь по-лохматому — ишь, во все стороны ерзаешь! Гори ровно. Грей под самую еду, даром, что ль, деревья на дрова в лесу росли... А ты, Настька, чего ты щепу как попало в печь насовала, надо уложить ее было, как я тебя учил. И картошку опять ты чистишь по-толстому, а надо чистить тонко — зачем ты мясо с картошки стругаешь: от этого у нас питание пропадает... Я тебе сколько раз про то говорил, теперь последний раз говорю, а потом по затылку получишь!

— Чего ты, Петруша, Настю-то все теребишь, — кротко произнесла мать. — Чего она тебе? Разве сноровится она столько картошек очистить и чтоб тебе тонко было, как у парикмахера, нигде мяса не задеть... К нам отец приехал, а ты все серчаешь!

— Я не серчаю, я по делу... Отца кормить надо, он с войны пришел, а вы добро портите... У нас в кожуре от картошек за целый год сколько пицци-то пропало?... Если б свиноматка у нас была, можно б ее за год одной кожурой откормить и на выставку послать, а на выставке нам медаль бы дали... Видали, что было бы, а вы не понимаете!

Иванов не знал, что у него вырос такой сын, и теперь сидел и удивлялся его разуму. Но ему больше нравилась маленькая кроткая Настя, тоже хлопочущая своими ручками по хозяйству, и ручки ее уже были привычные и умелые. Значит, они давно приучены работать по дому.

— Люба, — спросил Иванов жену, — ты что же мне ничего не говоришь — как ты это время жила без меня, как твое здоровье и что на работе ты делаешь?..

Любовь Васильевна теперь стеснялась мужа, как невеста: она отвыкла от него. Она даже краснела, когда муж обращался к ней, и лицо ее, как в юности, принимало застенчивое, испуганное выражение, которое столь нравилось Иванову.

— Ничего, Алеша... Мы ничего жили. Дети болели мало, я растила их... Плохо, что я дома с ними только ночью бываю. Я на кирпичном заводе работаю, на прессу, ходить туда далеко...

— Где работаешь? — не понял Иванов.

— На кирпичном заводе, на прессу. Квалификации ведь у меня не было, сначала я во дворе разнорабочей была, а потом меня обучили и на пресс поставили. Работать хорошо, только дети одни и одни... Видишь — какие выросли. Сами все умеют делать, как взрослые стали, — тихо произнесла Любовь Васильевна. — К хорошему ли это, Алеша, сама не знаю...

— Там видно будет, Люба... Теперь мы все вместе будем жить, потом разберемся — что хорошо, что плохо...

— При тебе все лучше будет, а то я одна не знаю — что правильно, а что нехорошо, и я боялась. Ты сам теперь думай, как детей нам растить...

Иванов встал и прошелся по горнице.

— Так, значит, в общем ничего, говоришь, настроение здесь было у вас?

— Ничего, Алеша, все уже прошло, мы протерпели. Только по тебе мы сильно скучали, и страшно было, что ты никогда к нам не приедешь, что ты погибнешь там, как другие...

Она заплакала над пирогом, уже положенным в железную форму, и слезы ее закапали в тесто. Она только что смазала поверхность пирога жидким яйцом и еще водила ладонью руки по тесту, продолжая теперь смазывать праздничный пирог слезами.

Настя обхватила ногу матери руками, прижалась лицом к ее юбке и исподлобья сурово посмотрела на отца.

Отец склонился к ней.

— Ты чего?.. Настенька, ты чего? Ты обиделась на меня?

Он поднял ее к себе на руки и погладил ей головку.

— Чего ты, дочка? Ты совсем забыла меня, ты маленькая была, когда я ушел на войну...

Настя положила голову на отцовское плечо и тоже заплакала.

— Ты что, Настенька моя?

— А мама плачет, и я буду.

Петрушка, стоявший в недоумении возле печной загнетки, был недоволен.

— Чего вы все?.. Настроением заболели, а в печке жар прогорает. Сызнова, что ль, топить будем, а кто ордер на дрова нам новый даст! По старому-то всё получили и сожгли, чуть-чуть в сарае осталось — поленьев десять, и то одна осина... Давай, мать, тесто, пока дух горячий не остыл.

Петрушка вынул из печи большой чугунок со щами и разгреб жар на поду, а Любовь Васильевна торопливо, словно стараясь поскорее угодить Петрушке, посадила в печь две формы пирогов, забыв смазать жидким яйцом второй пирог.

Странен и еще не совсем понятен был Иванову родной дом. Жена была прежняя — с милым, застенчивым, хотя уже сильно утомленным лицом, и дети были те самые, что родились от него, только выросшие за время войны, как оно и быть должно. Но что-то мешало Иванову чувствовать радость своего возвращения всем сердцем, — вероятно, он слишком отвык от домашней жизни и не мог сразу понять даже самых близких, родных людей. Он смотрел на Петрушку, на своего выросшего первенца-сына, слушал, как он дает команду и наставления матери и маленькой сестре, наблюдал его серьезное, озабоченное лицо и со стыдом признавался себе, что его отцовское чувство к этому мальчугану, влечение к нему как к сыну недостаточно. Иванову было еще более стыдно своего равнодушия к Петрушке от сознания того, что Петрушка нуждался в любви и заботе сильнее других, потому что на него жалко сейчас смотреть. Иванов не знал в точности той жизни, которой жила без него его семья, и он не мог еще ясно понять, почему у Петрушки сложился такой характер.

За столом, сидя в кругу семьи, Иванов понял свой долг. Ему надо как можно скорее приниматься за дело, то есть поступать на работу, чтобы зарабатывать деньги, и помочь жене правильно воспитывать детей, — тогда постепенно все пойдет к лучшему, и Петрушка будет бегать с ребятами, сидеть за книжкой, а не командовать с рогачом у печки.

Петрушка за столом съел меньше всех, но подобрал все крошки за собою и высыпал их себе в рот.

— Что ж ты, Петр, — обратился к нему отец, — крошки ешь, а свой кусок пирога не доел... Ешь! Мать тебе еще потом отрежет.

— Поесть все можно, — нахмурившись, произнес Петрушка, — а мне хватит.

— Он боится, что если он начнет есть помногу, то Настя тоже, глядя на него, будет много есть, — простосердечно сказала Любовь Васильевна, — а ему жалко.

— А вам ничего не жалко, — равнодушно сказал Петрушка. — А я хочу, чтоб вам больше досталось.

Отец и мать поглядели друг на друга и содрогнулись от слов сына.

— А ты что плохо кушаешь? — спросил отец у маленькой Насти. — Ты на Петра, что ль, глядишь?.. Ешь как следует, а то так и останешься маленькой...

— Я выросла большая, — сказала Настя.

Она съела маленький кусок пирога, а другой кусок, что был побольше, отодвинула от себя и накрыла его салфеткой.

— Ты зачем так делаешь? — спросила ее мать. — Хочешь, я тебе маслом пирог помажу?

— Не хочу, я сытая стала...

— Ну, ешь так... Зачем пирог отодвинула?

— А дядя Семен придет. Это я ему оставила. Пирог не ваш, я сама его не ела. Я его под подушку положу, а то остынет...

Настя сошла со стула и отнесла кусок пирога, обернутый салфеткой, на кровать и положила его там под подушку.

Мать вспомнила, что она тоже накрывала готовый пирог подушками, когда пекла его Первого мая, чтобы пирог не остыл к приходу Семена Евсеевича.

— А кто этот дядя Семен? — спросил Иванов жену.

Любовь Васильевна не знала, что сказать, и сказала:

— Не знаю, кто такой... Ходит к детям один, его жену и его детей немцы убили, он к нашим детям привык и ходит играть с ними.

— Как играть? — удивился Иванов. — Во что же они играют здесь у тебя? Сколько ему лет?

Петрушка проворно посмотрел на мать и на отца; мать в ответ отцу ничего не сказала, только глядела на Настю грустными глазами, а отец по-недоброму улыбнулся, встал со стула и закурил папиросу.

— Где же игрушки, в которые этот дядя Семен с вами играет? — спросил затем отец у Петрушки.

Настя сошла со стула, влезла на другой стул у комода, достала с комода книжки и принесла их отцу.

— Они книжки-игрушки, — сказала Настя отцу, — дядя Семен мне вслух их читает: вот какой забавный Мишка, он игрушка, он и книжка...

Иванов взял в руки книжки-игрушки, что подала ему дочь: про медведя Мишку, про пушку-игрушку, про домик, где бабушка Домна живет и лен со внучкой прядет...

Петрушка вспомнил, что пора уже вьюшку в печной трубе закрывать, а то тепло из дома выйдет.

Закрыв вьюшку, он сказал отцу:

— Он старей тебя — Семен Евсеич!.. Он нам пользу приносит, пусть живет...

Глянув на всякий случай в окно, Петрушка заметил, что там на небе плывут не те облака, которые должны плыть в сентябре.

— Чтой-то облака, — проговорил Петрушка, — свинцовые плывут — из них, должно быть, снег пойдет! Иль наутро зима спозаранку станет? Ведь что ж тогда нам делать-то: картошка вся в поле, заготовки в хозяйстве нету... Ишь положение какое!..

Иванов глядел на своего сына, слушал его слова и чувствовал свою робость перед ним. Он хотел было спросить у жены более точно, кто же такой этот Семен Евсеевич, что ходит уже два года в его семейство, и к кому он ходит — к Насте или к его миловидной жене, — но Петрушка отвлек Любовь Васильевну хозяйственными делами:

— Давай мне, мать, хлебные карточки на завтра и талоны на прикрепление. И еще талоны на керосин давай — завтра последний день, и уголь древесный надо взять, а ты мешок потеряла, а там отпускают в нашу тару, ищи теперь мешок, где хочешь, иль из тряпок новый шей, нам жить без мешка нельзя. А Настька пускай завтра к нам во двор за водой никого не пускает, а то много воды из колодца черпают: зима вот придет, вода тогда ниже опустится, и у нас веревки не хватит бадью опускать, а снег жевать не будешь, а растапливать его — дрова тоже нужны.

Говоря свои слова, Петрушка одновременно заметал возле печки и складывал в порядок кухонную утварь. Потом он вынул из печи чугунок со щами.

— Закусили немножко пирогом, теперь щи мясные с хлебом будем есть, — указал всем Петрушка. — А тебе, отец, завтра с утра надо бы в райсовет и военкомат сходить, станешь сразу на учет — скорей карточки на тебя получим.

— Я схожу, — покорно согласился отец.

— Сходи, не позабудь, а то утром проспишь и забудешь.

— Нет, я не забуду, — пообещал отец.

Свой первый общий обед после войны, щи и мясо, семья съела в молчании, даже Петрушка сидел спокойно, точно отец с матерью и дети боялись нарушить нечаянным словом тихое счастье вместе сидящей семьи.

Потом Иванов спросил у жены:

— Как у вас, Люба, с одеждой — наверно, пообносились?

— В старом ходили, а теперь обновки будем справлять, — улыбнулась Любовь Васильевна. — Я чинила на детях, что было на них, и твой костюм, двое твоих штанов и все белье твое перешила на них. Знаешь, лишних денег у нас не было, а детей надо одевать...

— Правильно сделала, — сказал Иванов, — детям ничего не жалей.

— Я не жалела, и пальто продала, что ты мне купил, теперь хожу в ватнике.

— Ватник у нее короткий, она ходит — простудиться может, — высказался Петрушка. — Я кочегаром в баню поступлю, получку буду получать и справлю ей пальто. На базаре торгуют на руках, я ходил — приценялся, там есть подходящее...

— Без тебя, без твоей получки обойдемся, — сказал отец.

После обеда Настя надела на нос большие очки и села у окна штопать материнны варежки, которые мать надевала теперь под рукавицы на работе, — уже холодно стало, осень во дворе.

Петрушка глянул на сестру и осерчал на нее:

— Ты что балуешься, зачем очки дяди Семена одела?..

— А я через очки гляжу, я не в них.

— Еще чего! Я вижу! Вот испортишь глаза и ослепнешь, а потом будешь иждивенкой всю жизнь проживать и на пенсии. Скинь очки сейчас же — я тебе говорю! И брось варежки штопать, мать сама заштопает или я сам возьмусь, когда отделаюсь. Бери тетрадь и пиши палочки, — забыла уж, когда занималась!

— А Настя что — учится? — спросил отец.

Мать ответила, что нет еще, она мала, но Петрушка велит Насте каждый день заниматься, он купил ей тетрадь, и она пишет палочки. Петрушка еще учит сестру счету, складывая и вычитая перед нею тыквенные семена, а буквам Настю учит сама Любовь Васильевна.

Настя положила варежку и вынула из ящика комода тетрадь и вставочку с пером, а Петрушка, оставшись доволен, что все исполняется по порядку, надел материн ватник и пошел во двор колоть дрова на завтрашний день; наколотые дрова Петрушка обыкновенно приносил на ночь домой и складывал их за печь, чтобы они там подсохли и горели затем более жарко и хозяйственно.

Вечером Любовь Васильевна рано собрала ужинать. Она хотела, чтобы дети пораньше уснули и чтобы можно было наедине посидеть с мужем и поговорить с ним. Но дети после ужина долго не засыпали; Настя, лежавшая на деревянном диване, долго смотрела из-под одеяла на отца, а Петрушка, легший на русскую печь, где он всегда спал, и зимой и летом, ворочался там, кряхтел, шептал что-то и не скоро еще утомился. Но наступило позднее время ночи, и Настя закрыла уставшие глядеть глаза, а Петрушка захрапел на печке.

Петрушка спал чутко и настороженно: он всегда боялся, что ночью может что-нибудь случиться и он не услышит — пожар, залезут воры-разбойники или мать забудет затворить дверь на крючок, а дверь ночью отойдет, и все тепло выйдет наружу. Нынче Петрушка проснулся от тревожных голосов родителей, говоривших в комнате рядом с кухней. Сколько было времени — полночь или уже под утро, — он не знал, а отец с матерью не спали.

— Алеша, ты не шуми, дети проснутся, — тихо говорила мать.

— Не надо его ругать, он добрый человек, он детей твоих любил...

— Не нужно нам его любви, — сказал отец. — Я сам люблю своих детей... Ишь ты, чужих детей он полюбил! Я тебе аттестат присылал, и ты сама работала, — зачем тебе он понадобился, этот Семен Евсеич?

Кровь, что ль, у тебя горит еще... Эх ты, Люба, Люба! А я там думал о тебе другое. Значит, ты в дураках меня оставила...

Отец замолчал, а потом зажег спичку, чтобы раскурить трубку.

— Что ты, Алеша, что ты говоришь! — громко воскликнула мать. — Детей ведь я выходила, они у меня почти не болели и на тело полные...

— Ну и что же!.. — говорил отец. — У других по четверо детей оставалось, а жили неплохо, и ребята выросли не хуже наших. А у тебя вон Петрушка что за человек вырос — рассуждает, как дед, а читать небось забыл.

Петрушка вздохнул на печи и захрапел для видимости, чтобы слушать дальше. «Ладно, — подумал он, — пускай я дед, тебе хорошо было на готовых харчах!»

— Зато он все самое трудное и важное в жизни узнал! — сказала мать. — А от грамоты он тоже не отстанет.

— Кто он такой, этот твой Семен? Хватит тебе зубы мне заговаривать, — серчал отец.

— Он добрый человек.

— Ты его любишь, что ль?

— Алеша, я мать твоих детей...

— Ну дальше! Отвечай прямо!

— Я тебя люблю, Алеша. Я мать, а женщиной была давно, с тобою только, уже забыла когда.

Отец молчал и курил трубку в темноте.

— Я по тебе скучала, Алеша... Правда, дети при мне были, но они тебе не замена, и я все ждала тебя, долгие страшные годы, мне просыпаться утром не хотелось.

— А кто он по должности, где работает?

— Он служит по снабжению материальной части на нашем заводе.

— Понятно. Жулик.

— Он не жулик. Я не знаю... А семья его вся погибла в Могилеве, трое детей было, дочь уже невеста была.

— Не важно, он взамен другую готовую семью получил — и бабу еще не старую, собой миловидную, так что ему опять живется тепло.

Мать ничего не ответила. Наступила тишина, но вскоре Петрушка расслышал, что мать плакала.

— Он детям о тебе рассказывал, Алеша, — заговорила мать, и Петрушка расслышал, что в глазах ее были большие остановившиеся слезы. — Он детям говорил, как ты воюешь там за нас и страдаешь... Они спрашивали у него: а почему? А он отвечал им: потому, что ты добрый...

Отец засмеялся и выбил жар из трубки.

— Вот он какой у вас — этот Семен-Евсей! И не видел меня никогда, а одобряет. Вот личность-то!

— Он тебя не видел. Он выдумывал нарочно, чтоб дети не отвыкли от тебя и любили отца.

— Но зачем, зачем ему это? Чтоб тебя поскорее добиться? Ты скажи, что ему надо было?

— Может быть, в нем сердце хорошее, Алеша, — поэтому он такой. А почему же?

— Глупая ты, Люба. Прости ты меня, пожалуйста. Ничего без расчета не бывает.

— А Семен Евсеич часто детям приносил что-нибудь, каждый раз приносил, то конфеты, то муку белую, то сахар, а недавно валенки Насте принес, но они не годились — размер маленький. А самому ему ничего от нас не нужно. Нам тоже не надо было, мы бы, Алеша, обошлись без его подарков, мы привыкли, но он говорит, что у него на душе лучше бывает, когда он заботится о других, тогда он не так сильно тоскует о своей мертвой семье. Ты увидишь его — это не так, как ты думаешь...

— Все это чепуха какая-то! — сказал отец. — Не задуривай ты меня... Скучно мне, Люба, с тобою, а я жить еще хочу.

— Живи с нами, Алеша...

— Я с вами, а ты с Сенькой-Евсейкой будешь?

— Я не буду, Алеша. Он больше к нам никогда не придет, я скажу ему, чтобы он больше не приходил.

— Так, значит, было, раз ты больше не будешь?.. Эх, какая ты, Люба, все вы, женщины, такие.

— А вы какие? — с обидой спросила мать. — Что значит — все мы такие? Я не такая... Я работала день и ночь, мы огнеупоры делали для кладки в паровозных топках. Я стала на лицо худая, страшная, всем чужая, у меня нищий милостыни просить не станет. Мне тоже было трудно, и дома дети одни. Я приду, бывало, дома не топлено, не варено ничего, темно, дети тоскуют, они не сразу хозяйствовать сами научились, как теперь, Петрушка тоже мальчиком был... И стал тогда ходить к нам Семен Евсеевич. Придет — и сидит с детьми. Он ведь живет совсем один. «Можно, — спрашивает меня, — я буду к вам в гости ходить, я у вас отогреюсь?» Я говорю ему, что у нас тоже холодно и у нас дрова сырые, а он мне отвечает: «Ничего, у меня вся душа продрогла, я хоть возле ваших детей посижу, а топить печь для меня не нужно». Я сказала — ладно, ходите пока: детям с вами не так боязно будет. Потом я тоже привыкла к нему, и всем нам бывало лучше, когда он приходил. Я глядела на него и вспоминала тебя, что ты есть у нас... Без тебя было так грустно и плохо; пусть хоть кто-

нибудь приходит, тогда не так скучно бывает и время идет скорее. Зачем нам время, когда тебя нет!

— Ну дальше, дальше что? — поторопил отец.

— Дальше ничего. Теперь ты приехал, Алеша.

— Ну что ж, хорошо, если так, — сказал отец. — Пора спать.

Но мать попросила отца:

— Обожди еще спать. Давай поговорим, я так рада с тобой.

«Никак не утомонятся, — думал Петрушка на печи, — помирились, и ладно; матери на работу надо рано вставать, а она все гуляет — обрадовалась не вовремя, перестала плакать-то».

— А этот Семен любил тебя? — спросил отец.

— Обожди, я пойду Настю накрою, она раскрывается во сне и зябнет.

Мать укрыла Настю одеялом, вышла в кухню и приостановилась возле печи, чтобы послушать — спит ли Петрушка? Петрушка понял мать и начал храпеть. Затем мать ушла обратно, и он услышал ее голос:

— Наверно, любил. Он смотрел на меня умильно, я видела, а какая я — разве я хорошая теперь? Несладко ему было, Алеша, и кого-нибудь надо было ему любить.

— Ты бы его хоть поцеловала, раз уж так у вас задача сложилась, — по-доброму произнес отец.

— Ну вот еще! Он меня сам два раза поцеловал, хоть я и не хотела.

— Зачем же он так делал, раз ты не хотела?

— Не знаю. Он говорил, что забылся и жену вспомнил, а я на жену его немножко похожа.

— А он на меня тоже похож?

— Нет, не похож. На тебя никто не похож, ты один, Алеша.

— Я один, говоришь? С одного-то счет и начинается: один, потом два.

— Так он меня только в щеку поцеловал, а не в губы.

— Это все равно — куда.

— Нет, не все равно, Алеша... Что ты понимаешь в нашей жизни?

— Как что? Я всю войну провоявал, я смерть видел ближе, чем тебя...

— Ты воявал, а я по тебе здесь обмирала, у меня руки от горя тряслись, а работать надо было с бодростью, чтоб детей кормить и государству польза против неприятелей-фашистов.

Мать говорила спокойно, только сердце ее мучилось, и Петрушке было жалко мать: он знал, что она научилась сама обувь чинить себе и ему с Настей, чтобы дорого не платить сапожнику, и за картошку исправляла электрические печки соседям.

— И я не стерпела жизни и тоски по тебе, — говорила мать. — А если бы стерпела, я бы умерла, я знаю, что я бы умерла тогда, а у меня дети... Мне нужно было почувствовать что-нибудь другое, Алеша, какую-нибудь радость, чтоб я отдохнула. Один человек сказал, что он любит меня, и он относился ко мне так нежно, как ты когда-то давно...

— Это кто, опять Семен-Евсей этот? — спросил отец.

— Нет, другой человек. Он служит инструктором райкома нашего профсоюза, он эвакуированный...

— Ну черт с ним, кто он такой! Так что случилось-то, утешил он тебя?

Петрушка ничего не знал про этого инструктора и удивился, почему он не знал его. «Ишь ты, а мать наша тоже бедовая», — прошептал он сам себе.

Мать сказала отцу в ответ:

— Я ничего не узнала от него, никакой радости, и мне было потом еще хуже. Душа моя потянулась к нему, потому что она умирала, а когда он стал мне близким, совсем близким, я была равнодушной, я думала в ту минуту о своих домашних заботах и пожалела, что позволила ему быть близким. Я поняла, что только с тобою я могу быть спокойной, счастливой и с тобою отдохну, когда ты будешь близко. Без тебя мне некуда деться, нельзя спасти себя для детей... Живи с нами, Алеша, нам хорошо будет!

Петрушка расслышал, как отец молча поднялся с кровати, закурил трубку и сел на табурет.

— Сколько раз ты встречалась с ним, когда бывала совсем близкой? — спросил отец.

— Один только раз, — сказала мать. — Больше никогда не было. А сколько нужно?

— Сколько хочешь, дело твое, — произнес отец. — Зачем же ты говорила, что ты мать наших детей, а женщиной была только со мной, и то давно...

— Это правда, Алеша...

— Ну как же так, какая тут правда? Ведь с ним ты тоже была женщиной?

— Нет, не была я с ним женщиной, я хотела быть и не могла... Я чувствовала, что пропадаю без тебя, мне нужно было — пусть кто-нибудь будет со мной, я измучилась вся, и сердце мое темное стало, я детей своих уже не могла любить, а для них, ты знаешь, я все стерплю, для них я и костей своих не пожалею!..

— Обожди! — сказал отец. — Ты же говоришь — ошиблась в этом новом своем Сеньке-Евсейке, ты никакой радости будто от него не получила, а все-таки не пропала и не погибла, целой осталась.

— Я не пропала, — прошептала мать, — я живу.

— Значит, и тут ты мне врешь! Где же твоя правда?

— Не знаю, — шептала мать. — Я мало чего знаю.

— Ладно. Зато я знаю много, я пережил больше, чем ты, — проговорил отец. — Стерва ты, и больше ничего.

Мать молчала. Отец, слышно было, часто и трудно дышал.

— Ну вот я и дома, — сказал он. — Войны нет, а ты в сердце ранила меня... Ну что ж, живи теперь с Сенькой и Евсейкой! Ты потеху, посмешище сделала из меня, а я тоже человек, а не игрушка...

Отец начал в темноте одеваться и обуваться. Потом он зажег керосиновую лампу, сел за стол и завел часы на руке.

— Четыре часа, — сказал он сам себе. — Темно еще. Правду говорят, баб много, а жены одной нету.

Стало тихо в доме. Настя ровно дышала во сне на деревянном диване. Петрушка приник к подушке на теплой печи и забыл, что ему нужно храпеть.

— Алеша! — добрым голосом сказала мать. — Алеша, прости меня!

Петрушка услышал, как отец застонал и как потом хрустнуло стекло; через щели занавески Петрушка видел, что в комнате, где были отец и мать, стало темнее, но огонь еще горел. «Он стекло у лампы раздавил, — догадался Петрушка, — а стекло нету нигде».

— Ты руку себе порезал, — сказала мать. — У тебя кровь течет, возьми полотенце в комод.

— Замолчи! — закричал отец на мать. — Я голоса твоего слышать не могу... Буди детей, буди сейчас же!.. Буди, тебе говорят! Я им расскажу, какая у них мать! Пусть они знают!

Настя вскрикнула от испуга и проснулась.

— Мама! — позвала она. — Можно я к тебе?

Настя любила приходить ночью к матери на кровать и греться у нее под одеялом.

Петрушка сел на печи, спустил ноги вниз и сказал всем:

— Спать пора! Чего вы разбудили меня? Дня еще нету, темно во дворе! Чего вы шумите и свет зажгли?

— Спи, Настя, спи, рано еще, я сейчас сама к тебе приду, — ответила мать. — И ты, Петрушка, не вставай, не разговаривай больше.

— А вы чего говорите? Чего отцу надо? — заговорил Петрушка.

— А тебе какое дело — чего мне надо? — отозвался отец. — Ишь ты, сержант какой?

— А зачем ты стекло у лампы раздавливаешь? Чего ты мать пугаешь? Она и так худая, картошку без масла ест, а масло Настьке отдает.

— А ты знаешь, что мать делала тут, чем занималась? — жалобным голосом, как маленький, вскричал отец.

— Алеша! — кротко обратилась Любовь Васильевна к мужу.

— Я знаю, я все знаю! — говорил Петрушка. — Мать по тебе плакала, тебя ждала, а ты приехал, она тоже плачет. Ты не знаешь!

— Да ты еще не понимаешь ничего! — рассерчал отец. — Вот вырос у нас отрок.

— Я все дочиста понимаю, — отвечал Петрушка с печки. — Ты сам не понимаешь. У нас дело есть, жить надо, а вы ругаетесь, как глупые какие...

Петрушка умолк; он прилег на свою подушку и нечаянно, неслышно заплакал.

— Большую волю ты дома взял, — сказал отец. — Да теперь уж все равно, живи здесь за хозяина...

Утерев слезы, Петрушка ответил отцу:

— Эх ты, какой отец, чего говоришь, а сам старый и на войне был... Вон пойдешь завтра в инвалидную кооперацию, там дядя Харитон за прилавком служит, а он хлеб режет, никого не обвешивает. Он тоже на войне был и домой вернулся. Пойди у него спроси, он всем говорит и смеется, я сам слышал. У него жена Анюта, она на шофера выучилась ездить, хлеб развозит теперь, а сама добрая, хлеб не ворует. Она тоже дружила и в гости ходила, ее угощали там. Этот знакомый ее с орденом был, он без руки и главным служит в магазине, где по единичкам промтовар выбрасывают...

— Чего ты городишь там, спи лучше, скоро светать начнет, — сказала мать.

— А вы мне тоже спать не давали... Светать еще не скоро будет. Этот без руки сдружился с Анютой, стало им хорошо житься. А Харитон на войне жил. Потом Харитон приехал и стал ругаться с Анютой. Весь день ругается, а ночью вино пьет и закуску ест, а Анюта плачет, не ест ничего. Ругался-ругался, потом уморился, не стал Анюту мучить и сказал ей: чего у тебя один безрукий был, ты дура баба, вот у меня без тебя и Глашка была, и Апроська была, и Маруська была, и тезка твоя Нюшка была, и еще на добавок Магдалинка была. А сам смеется. И тетя Анюта смеется, потом она сама хвалилась — Харитон ее хороший, лучше нигде нету, он фашистов убивал и от разных женщин ему отбоя нету. Дядя Харитон все нам в лавке рассказывает, когда хлеб поштучно принимает. А теперь они живут смирно, по-хорошему. А дядя Харитон опять смеется, он говорит: «Обманул я свою Анюту, никого у меня не было — ни Глашки не было, ни Нюшки, ни Апроськи не было и Магдалинки на добавок не было, солдат — сын отечества, ему некогда жить по-дурацки, его сердце против неприятеля лежит. Это я нарочно Анюту напугал...» Ложись спать, отец, потуши свет, чего огонь коптит без стекла...

Иванов с удивлением слушал историю, что рассказывал его Петрушка. «Вот сукин сын какой! — размышлял отец о сыне. — Я думал, он и про Машу мою скажет сейчас...»

Петрушка сморился и захрапел; он уснул теперь по правде.

Проснулся он, когда день стал совсем светлый, и испугался, что долго спал, ничего не сделал по дому с утра.

Дома была одна Настя. Она сидела на полу и листала книжку с картинками, которую давно еще купила ей мать. Она ее рассматривала каждый день, потому что другой книги у нее не было, и водила пальчиком по буквам, как будто читала.

— Чего книжку с утра пачкаешь? Положь ее на место! — сказал Петрушка сестре. — Где мать-то, на работу ушла?

— На работу, — тихо ответила Настя и закрыла книгу.

— А отец куда делся? — Петрушка огляделся по дому, в кухне и в комнате. — Он взял свой мешок?

— Он взял свой мешок, — сказала Настя.

— А что он тебе говорил?

— Он не говорил, он в рот меня и в глазки поцеловал.

— Так-так, — сказал Петрушка и задумался. — Вставай с пола, — велел он сестре, — дай я тебя умою почище и одену, мы с тобой на улицу пойдем...

Их отец сидел в тот час на вокзале. Он уже выпил двести граммов водки и пообедал с утра по талону на путевое довольствие. Он еще ночью окончательно решил уехать в тот город, где он оставил Машу, чтобы снова встретить ее там и, может быть, уже никогда не разлучаться с нею. Плохо, что он много старше этой дочери пространщика, у которой волосы пахли природой. Однако там видно будет, как оно получится, вперед нельзя угадывать. Все же Иванов надеялся, что Маша хоть немного обрадуется, когда снова увидит его, и этого будет с него достаточно; значит, и у него есть новый близкий человек, и притом прекрасный собою, веселый и добрый сердцем. А там видно будет!

Вскоре пришел поезд, который шел в ту сторону, откуда только вчера прибыл Иванов. Он взял свой вещевой мешок и пошел на посадку. «Вот Маша не ожидает меня, — думал Иванов. — Она мне говорила, что я все равно забуду ее и мы никогда с ней не увидимся, а я к ней еду сейчас навсегда».

Он вошел в тамбур вагона и остался в нем, чтобы, когда поезд пойдет, посмотреть в последний раз на небольшой город, где он жил до войны, где у него рожались дети... Он еще раз хотел поглядеть на оставленный дом; его можно разглядеть из вагона, потому что улица, на которой стоит дом, где он жил, выходит на железнодорожный переезд и через тот переезд пойдет поезд.

Поезд тронулся и тихо поехал через станционные стрелки в пустые осенние поля. Иванов взялся за поручни вагона и смотрел из тамбура на домики, здания, сараи, на пожарную каланчу города, бывшего ему родным. Он узнал две высокие трубы вдалеке: одна была на мыловаренном, а другая на кирпичном заводе; там работала сейчас Люба у кирпичного пресса; пусть она живет теперь по-своему, а он будет жить по-своему. Может быть, он и мог бы ее простить, но что это значит? Все равно его сердце ожесточилось против нее, и нет в нем прощения человеку, который целовался и жил с другим, чтобы не так скучно, не в одиночестве проходило время войны и разлуки с мужем. А то, что Люба стала близкой к своему Семену или Евсею потому, что жить ей было трудно, что нужда и тоска мучили ее, так это не оправдание, это подтверждение ее чувства. Вся любовь происходит из нужды и тоски; если бы человек ни в чем не нуждался и не тосковал, он никогда не полюбил бы другого человека.

Иванов собрался было уйти из тамбура в вагон, чтобы лечь спать, не желая смотреть в последний раз на дом, где он жил и где остались его дети; не надо себя мучить напрасно. Он выглянул вперед — далеко ли осталось до переезда, и тут же увидел его. Железнодорожный путь здесь пересекала сельская грунтовая дорога, шедшая в город; на этой земляной дороге лежали пучки соломы и сена, павшие с возов, ивовые прутья и конский навоз. Обычно эта дорога была безлюдной, кроме двух базарных дней в неделю; редко, бывало, проедет крестьянин в город с полным возом сена или возвращается обратно в деревню. Так было и сейчас; пустой лежала деревенская дорога; лишь из города, из улицы, в которую входила дорога, бежали вдалеке какие-то двое ребят; один был побольше, а другой поменьше, и больший, взяв за руку меньшего, быстро увлек его за собою, а меньший, как ни торопился, как ни хлопотал усердно ножками, а не поспевал за большим. Тогда тот, что был побольше, волочил его за собою. У последнего дома города они остановились и поглядели в сторону вокзала, решая, должно быть, идти им туда или не надо. Потом они посмотрели на пассажирский поезд, проходивший через переезд, и побежали по дороге прямо к поезду, словно захотев вдруг догнать его.

Вагон, в котором стоял Иванов, миновал переезд. Иванов поднял мешок с пола, чтобы пройти в вагон и лечь спать на верхнюю полку, где не будут мешать другие пассажиры. Но успели или нет добежать те двое детей хоть до последнего вагона поезда? Иванов высунулся из тамбура и посмотрел назад.

Двое детей, взявшись за руки, все еще бежали по дороге к переезду. Они сразу оба упали, поднялись и опять побежали вперед. Больший

из них поднял одну свободную руку и, обратив лицо по ходу поезда в сторону Иванова, махал рукою к себе, как будто призывая кого-то, чтобы тот возвратился к нему. И тут же они снова упали на землю. Иванов разглядел, что у большего одна нога была обута в валенок, а другая в калошу, — от этого он и падал так часто.

Иванов закрыл глаза, не желая видеть и чувствовать боли упавших обессиленных детей, и сам почувствовал, как жарко у него стало в груди, будто сердце, заключенное и томившееся в нем, билось долго и напрасно всю его жизнь и лишь теперь оно пробилось на свободу, заполнив все его существо теплом и содроганием. Он узнал вдруг все, что знал прежде, гораздо точнее и действительней. Прежде он чувствовал другую жизнь через преграду самолюбия и собственного интереса, а теперь внезапно коснулся ее обнажившимся сердцем.

Он еще раз поглядел со ступенек вагона в хвост поезда на удаленных детей. Он уже знал теперь, что это были его дети, Петрушка и Настя. Они, должно быть, видели его, когда вагон проходил по переезду, и Петрушка звал его домой к матери, а он смотрел на них невнимательно, думал о другом и не узнал своих детей.

Сейчас Петрушка и Настя бежали далеко позади поезда по песчаной дорожке возле рельсов; Петрушка по-прежнему держал за руку маленькую Настю и волочил ее за собою, когда она не поспевала бежать ногами.

Иванов кинул вещевой мешок из вагона на землю, а потом спустился на нижнюю ступень вагона и сошел с поезда на ту песчаную дорожку, по которой бежали ему вослед его дети.

Страницы истории

КАРА-КИРГИЗЫ

(Из Сибири. Страницы дневника)

На такой же точно ступени цивилизации, как казак-киргизы, находятся их юго-восточные соседи, черные киргизы (кара-кыргызы). По языку, обычаям, одежде, устройству жилища, так же как по занятиям и образу жизни, кара-киргизы очень мало отличаются от казак-киргизов. Тип кара-киргизов, безусловно, иной, чем у казаков. Это особенно бросилось мне в глаза при моем первом посещении кара-киргизов рода бугу, которых встретил в 1862 г. на реке Каркара. Лица кара-киргизов очень напомнили мне лица алтайских горных калмыков и телеутов. Своей одеждой черные киргизы очень мало отличаются от казаков. Единственное отличие, бросившееся мне в глаза, — это обшитые пестрыми шнурами кафтаны, патронташи и белые войлочные шапки, которые у казаков встречаются очень редко и благодаря которым народ получил название ак-калпак (белые шапки). Они мало отличаются от казаков и устройством своих юрт, только в юртах увидишь меньше ковров и расшитой тесьмы. Кроме того около каждой юрты стоит копьё, чего нет у казаков.

Занятия черных киргизов почти такие же, как у казаков. Основное занятие — ското-

**Василий
Васильевич
РАДЛОВ**
(17.01.1837 –
12.05.1918)

Родился 5 (17) января 1837 г. в Берлине.

Окончил философский факультет Берлинского университета, занялся языковедением. Изучал восточных языков: монгольского, татарского, маньчжурского, китайского, еврейского, арабского, персидского. Для изучения урало-алтайского языка решил отправиться в Россию и даже выучил русский язык. Получив степень доктора философии в Йене, в 1858 г. В. В. Радлов приехал в Санкт-Петербург, где занимался в Азиатском музее. Совершил многочисленные научные поездки по Алтаю, Хакасии, Семиречью, в Восточные киргизские степи.

В 1884 г. он становится ординарным академиком по литературе и истории азиатских народов. В 1903 г. создал Русский комитет для изучения Средней и Восточной Азии и был его председателем до своей кончины в 1918 г.

Похоронен в Петрограде на Смоленском лютеранском кладбище.

водство, которое здесь ведется описанным ранее способом. Следует, однако, заметить, что черные киргизы держали относительно больше лошадей и крупного рогатого скота, чем мелкого скота и верблюдов. Их лошади мельче и очень похожи на лошадей монгольской породы. Помимо тех четырех видов скота, которые держат казаки, черные киргизы разводят еще тибетских яков (*Bos grunniens*), которых они называют кудасами. В общем можно сказать, что у черных киргизов меньше скота, чем у киргизов Большой орды. Люди, владеющие 2000 лошадей и 3000 овец, считаются уже чрезвычайно богатыми.

Кочевка черных киргизов по своему характеру отличается от кочевки казаков. Черные киргизы живут не аулами, а целыми родами, зимой — поставив свои юрты по берегам рек непрерывной цепью, которая нередко тянется верст на двадцать и более. Летом они таким же образом перемещают юрты все выше в горы, так что каждый род выпасает свои стада на отдельном горном склоне. Такой способ кочевки определяется отчасти родными условиями, отчасти же весьма воинственным характером народа. Такое расположение юрт позволяет черным киргизам в течение нескольких часов привести армию в полную боевую готовность. Возможно, раньше и казаки кочевали так, потому это единственный способ кочевки свободных номадов, пригодный в военное время. Когда я в 1864 г. был у солту, чиновники рассказывали мне, что, будучи окончательно покорены русскими, черные киргизы начали изменять расположение юрт и стали делиться на аулы совершенно так же, как казаки.

Охотятся здесь, так же как и киргизы, почти исключительно для развлечения. Очень немногие являются профессиональными охотниками, но и они охотятся только весной, когда у маралов появляются молодые рога, которые китайцы покупают по очень высоким ценам. Охота с ловчими птицами распространена так же, как у казаков.

Земледелие распространено у черных киргизов еще шире, чем у казаков. Они тщательнее обрабатывают землю и собирают в среднем десяти-пятнадцатикратный урожай зерна. Поля нуждаются в искусственном орошении. Как правило, у черных киргизов оросительные работы производятся тщательнее, чем у казаков. У бугу поля расположены главным образом на берегах озер Терскей, Кюнгей, Туйкал, у сары багыш — между реками Кюрмет и Кисингир. Черные киргизы сеют пшеницу, ячмень и несколько сортов проса. В качестве корма для лошадей употребляют ячмень и особый сорт проса. Из проса черные киргизы приготавливают нечто вроде пива (буза), из которого затем гонят водку. Эту водку они пьют зимой. Летом, как уже упоминалось, они делают молочную водку.

Все прочие занятия у них те же, что и у казаков, но женщины умеют делать превосходные белые войлочные туфли из козьего, а также войлочные плащи с рукавами, которые они называют кибенек. Казаки не умеют это делать.

Как и казаки, все черные киргизы — мусульмане (бусурман), но очевидно, они приняли ислам значительно позже, чем те. Татары утверждают, будто кара-киргизы — совершенные язычники, не соблюдают постов и не знают ни молитв, ни догматов веры, даже имя пророка им неизвестно. Говорят, что больше на свете они любят спиртные напитки и вовсе не считают грехом напиться до бесчувствия. У них якобы еще сохраняются различные пережитки былого язычества. Мне рассказывали, что мужчины, так и женщины поклоняются огню, причем льют жир. Такие церемонии они якобы совершают по четвергам перед девятью огнями. Говорят также, что мужчины иногда зажигают лампы в священных рощах, где, как гласит народная молва, когда-то жили святые. Далее, у бугу мне сообщили, что в тех краях есть три места, которые у черных киргизов до сих пор считаются священными: гора Кюнремен у истока Чу, гора Чулпаса у реки Койсу и гора Алабашы-Ата у Теса. Даже казаки Большой орды осуждают все эти обычаи как идолопоклонство, хотя и сами они не слишком строгие мусульмане.

Со своей стороны, я могу лишь сказать, что черные киргизы считают себя правоверными мусульманами и чуждаются калмыков на которых смотрят как на неверных. Несмотря на свои скудные познания в догматах веры, они относятся к инаковерующим с большим фанатизмом, чем казаки, и в их сказаниях повествуется о войнах за веру. Отчасти это может объясняться тем, что они живут в тесном соседстве с неверными.

Черные киргизы пользуются у всех своих соседей весьма дурной славой. Мне характеризовали их как людей хитрых и ненадежных, любопытных и лстивых, всегда много обещающих и никогда не выполняющих принятых на себя обязательств. Но особенно сильную ненависть они вызывают у своих соседей грабежами и военными набегами, во время которых проявляется полное единство всего народа, которое напрасно стали бы искать у казаков. Я прожил у черных киргизов слишком мало и потому не могу высказать какие-либо суждения о них. Однако я твердо убежден, что они гораздо лучше, чем о них говорят. Веками для своих соседей были точно мяч: то калмыки, то китайцы, то притесняли их и наносили ущерб их имуществу. Разве удивительно, что такой воинственный и отважный народ, как черные киргизы (а эти качества признают за ними все их враги), старается отомстить своим соседям за обиды?

Достаточно, например посмотреть, какие подати взимали раньше с черных киргизов кокандцы: 1) тунлук закят (налог с юрты) — одна овца с каждой юрты; 2) алал закят (налог со скота) — одна голова с каждых 50 голов скота; 3) харадж (налог с урожая) — три овцы с каждого гумна; 4) кроме того, периодически взимался военный налог в размере одной золотой монеты (дилла) = 3 овцы с юрты. Все эти налоги всегда взыскивались насильно. То что черные киргизы ничуть не хуже своих северных соседей, лучше всего доказывает, по-моему, следующее обстоятельство: сары багыш и солты, у которых я был в 1869 г., всего пять лет спустя после их завоевания Россией были уже совсем мирными. Я ездил повсюду один, без всякого конвоя, и нигде не встретил даже намека на враждебное отношение. Более того они без малейшего сопротивления приняли новый административный порядок и примирились с новыми условиями быстрее, чем их северные соседи.

Еще несколько слов о прежних формах управления и о социальных отношениях черных киргизов. По сообщению казаков, название кара-кыргыз (черные киргизы) дано этому народу потому что у них ханы никогда не стояли у власти и не было знати, которую казаки называют белые роды. И у самих киргизов бытует сказание, что они всегда жили без ханов и поэтому попросили великого хана дать им в князя своего сына Джуджи. Но Джуджи, маленький мальчик, по дороге попал в стадо куланов, и они увели его с собой. Аксак Кулан Джуджи-хан якобы и был первым и последним ханом киргизов.

Структура рода у них точно такая же, как у казак-киргизов, вместо султанов у них были избираемые ими из простого народа правители, которых они называли манап. Как мне говорили, манапы обладали почти деспотической властью над своими подданными. Киргизы рассказывают, что манапы появились у них только с прошлого века, а это название идет от одного из биев племени сары багыш, который всецело захватил власть над племенем сары багыш, и поэтому после его смерти все последующие и принимали наименование манап. Этот рассказ кажется мне несколько неправдоподобным.

У кара киргизов дольше всех сохранялся старый способ ведения войны, присущий жителям степей. Раньше они всегда находились в состоянии открытой войны со всеми соседями. Все боеспособные мужчины рода должны были по первому зову манапа взяться за оружие, чтобы отразить нападение или совершить его. Оружие было в основном огнестрельным, главным образом кокандской работы.

Кроме того, они пользовались казак киргизским оружием — копьем, палицей (сойил) и секирой (айбалта) и, толпами бросаясь на врага, издавали крики ур! ур! и, кроме того, уран (боевой клич рода)

точно так же, как это делали казак-киргизы. Говорят, что боевым кличем племенного подразделения сол был кунек, а племенного подразделения онг — джан-курас.

Тамга (знак собственности) бугу и сары багыш: ее называют джагалбай, солту же употребляют ай тамга (месяц-тамга).

Что больше всего отличает кара-киргизов от казаков — это язык, который стоит гораздо ближе к алтайскому и имеет очень древние черты. Народная литература носит такой же характер. Кара-киргизы как раз переживают подлинно эпический период. Отдельные сказания и легенды остальных тюркских народов слились у киргизов в великий эпос, главные герои которого — князь мусульманин Манас и герой неверных Джолой. Этот эпос, точно так же как героические сказания греков, дает яркую картину духовной жизни и обычаев всего народа. С эпической широтой в нем рисуются военные походы, сватовство, похоронные обряды, скачки, домашний быт и т.д. Все персонажи этих сказаний выступают перед нами как живые и становятся как бы реально существующими людьми; мы видим, как они действуют, что думают. Основной момент всего повествования — победа мусульман над неверными. Каждый черный киргиз знает часть этого эпоса, который живет в сознании народа и не допускает появления рядом с собой каких-либо иных поэтических творений. Поэтому стихотворный размер ёлёнг полностью вытеснен размером джыр. Не стоит приводить здесь образцы этого эпоса, потому что по ним невозможно составить себе представление обо всей поэзии.

Ысмайыл БОРОНЧИЕВ

Токмо акын Ысмайыл Борончиев 1910-жылы Чүй районуна караштуу Бурана айылында туулган.

Ы.Борончиев 1929-жылы биринчилерден болуп колхозго кирип, анын ырлары кеңири таркайт. 1936-жылы Кыргыз мамлекеттик филармониясына алынып, «Биринчи беш жылдык» аттуу ыры басма сөздө жарыяланат. 1949-жылы «Ырлар жыйнагы» аттуу эскерүү китеби, 1973-жылы орус тилинде «Красный ток» китеби чыккан. 10 китептин автору. 1958-жылы «Кыргыз Эл артисти» наамы ыйгарылган.

«Эмгек Кызыл Туу» ордени, «Эмгектеги артыкчылыгы үчүн», «1941–1945-жылдардагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каарман эмгеги үчүн» медалдары жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен сыйланган.

Фрунзе шаардык Эл депутаттарынын V–VII чакырылышына депутат болуп шайланган.

Мурас

ЭЛДИК ӨНӨРДҮН БАШАТЫ

Мен 1936-жылы май айында келип артист болдум. Анда бир гана театр бар эле. Келип аксакалдарга учураштым. Муратаалы, Калык, Карамолдо, Осмонкул, Атай, Шаршен, Муса, Карымшаковдор бар экен. Ошол жылы көргөн окуяларым эч эсимден кетпейт, Октябрь айында Элдик театрдын 2-олимпиадасы болуп, ага кыргыз жергесинин бардык өнөрпоздору чакырылды. Түштүктөн Ниязаалы комузчу келди. Ал, комуз жагынан Токтогулдун устаты болгон киши экен. Камчыбек, Байыш деген кыякчылар да катышты. Барпы акын, Кетмен-Төбөдөн Бекназар деген куудул чакырылыптыр. Кочкор өрөөнүнөн Шапак манасчы, Ак-Талаадан Калмурат, Ат-Башыдан Жумамүдүн Шералиев, Таластан Алымкул келди. Бул олимпиадага Москвадан белгилүү музыкавед Затаевич аксакал да катышты. Комиссиянын председатели Шубин, Калык, Карамолдо жана башка аксакалдар олтурушту. Ушуну менен олимпиада башталды. Шапак аксакалдын «Манас» айтканын уктым. Ниязаалы аксакал комузун ийинине салып алып суу көтөрүп келе жаткан келинди туурап, басып жүрүп комуз чертти. Бекназар аксакал короо кайтарган келиндердин баштаң кылып, тамак жасап жатканын элестетип, камыр жууруп,

бири от жагып, суу куюп жаткандарын туурады. Өзгөчө камыр жуу-
руган келиндин терин шыпырып, колун жамбашына жанып алып,
камырды жуура берейин, «жеген эл жеп эле жатат», «ичкен эл ичип
эле жатат» дегенин туураганы кызыктуу болду.

Шекербектин комузга кол ойнотуп черткенин, Калмурааттын
үнүнүн бийиктигин, Жумамүдүндүн созулмасын ырдаганын элесте-
тем. Ошол кезде кыргыз өнөрпоздорунун бир уюткулары келгенин
байкадым.

Алымкул аксакал олимпиадага эки күн кечигип келди. Сахнага
чыгып элге салам берип ырдады:

*Ала-тоолук акындар,
Акындардын ичинде,
Албан-албан акын бар,
Комузчу бар, ырчы бар,
Кубулжуган үн менен,
Коңгуроодой күч менен,
Кубантып элди турчулар.
Күлкүлүү сөздөн салчулар,
Гүлдөп жаткан көп элдин
Күлдүрүп көөнүн алчулар.
Тобуңа айтам саламды.
Залда турган калың эл,
Жонуңа айтам саламды.
Келипсиздер шайырлар,
Кең Фрунзе шаарына.
Кадыр менен келдиңер,
Кабар жетип баарыңа.
Сапар келип атайын,
Саламдашпай каламбы,
Бактылуу элдин шайыры,
Баарыңа айтам саламды.
Калык менен Осмонкул,
Катарлашым, замандаш,
Кучакташып тең өскөн
Курбуну киши таба албас,
Курбуларым аманбы?
Кубанып айтам саламды, — деп ырдады.*

Ошондо Калык акын залда отурган эле. Алымкулга карап колунда
комузу жок эле атчан туруп ырдагандай, элдин арасынан тура калып
Алымкулга ырдады:

Алымкул иним рахмат,
 Айтып өттүң саламды.
 Эсендешип алалы,
 Эли-журтуң аманбы?
 Келе албай неге буйдалдың,
 Кеч алдыңбы кабарды?
 Же кылчактап үйдө жаттыңбы?
 Кыя албай катын, балаңды.

Алыс деп угам абыдан,
 Алай-Куу, Лейлек, Баткенди,
 Алар деле кечикпей,
 Алымкул сенден бат келди,
 Тогуз-Торо, Чаткалдар
 Толук келди кечикпей,
 Тоо башында жаткандар,
 Келдиң бүгүн жаңыдан.
 Кечигип келдиң абыдан,
 Келген өнөрпоздордун
 Кечирим сура баарынан.
 Акынсың элди аралап,
 Ак-караны тааныган,
 Кеп салып элге түшүндүр,
 Кечигип келген жайыңан.
 Карыш турган Таластан,
 Кандай болуп кечиктиң?
 Ошону айт, Алымкул,
 Отурган эл эшитсин.

Барпыны башта көргөн кишим эмес эле. Залдын оң тарабында отурган экен. Караанын байкасам карыя киши, үстүндө кийгени боз чапан, башында топу, белинде шайы оромол. Колундагы таягына жөлөнүп Алымкулга сөз узатты:

Алымкул мага карагын:
 Айтканын уккун аганын.
 Аксакалдардын үстүнөн
 Аттап кетти саламың.
 Осмонкул менен Калыкты
 Оозуңа алдың да,

Олтурган төрт-беш чал барбыз
 Бизди унутуп салдың да...
 Ниязаалы, Бекназар,
 Шапак турат алдында.
 Топ жыйында жолукса,
 Токтогул берчү саламды.
 Токтогулдан чоңсуңбу?
 Тоотподуң агаңды.

Гүлдөрдүн гүлүн аралап,
 Тандап жүргөн чагымда,
 Жаккан оттой алоолоп,
 Жайнап жүргөн чагымда.
 Бекназардын тобуна
 Барып жүргөн чагымда.
 Билегиме бет аарчы,
 Алып жүргөн чагымда.
 Саадагым чаян чок беле?
 Санатым сенче жок беле?
 Жоолугум чаян чок беле?
 Жолуң болгон Алымкул,
 Жомогум сенче жок беле?

Барпы деген мен элем,
 Балдар, мен кимден кем элем?
 Түндүк-түштүк акындын
 Түзүктөрүнө тең элем.
 Калык иним билесиң
 Кайсы акындан кем элем?
 Эртеби-кечпи ким билсин,
 Эчкиникиндей жаш калды.
 Кача турган куш дагы,
 Карай берет асманды.
 Качуучу куштай убагым,
 Кааласаң балдар келгенде
 Кадырымды сурагын.
 Карыганда түшөт оюңа,
 Убайым санаа узун жол.
 Заманың келди тилеген,
 Сайранда жаштар аман бол, –

деп токтоду. Ошондо Алымкулдун кечирим сурап турган жери:

Кечирип кой, Барпыке,
 Кетирген кемчил күнөөңү.
 Аксакалдар кечиргин,
 Алымкул бугун күнөөлүңү.
 Алып кетпей ичине,
 Айткан жакшы мүдөөңү.
 Сахнага чыкканда,
 Санаам санга бөлүндү.
 Салтанаттуу чоң жыйын,
 Залдагы көп эл көрүндү.
 Айта албадым сүрдөнүп,
 Аркы-берки жөнүмдү.
 Калык «чымчыл» өткөндө,
 Кара тер баштап төгүлдү.
 Кечигип артта келгенге
 Кетенчиктеп токтодум.
 Айтайын деген оюмдан.
 Адашып калдым окшодум.
 Баарынан катуу урунду
 Барпыке сенин «токмогуң».
 Артта калган себебим,
 Алымкулдан дебегин.
 Кыймага окшош бир нерсе,
 Чыга калып колума
 Кырсык болду жолума
 Асылып жатып догдурлар,
 Араң салды оңуна.
 Кечигип калдым абыдан,
 Кечирим сурайм баарыңан.

Ошондо Калык, Осмонкул, Карамолдо аксакалдар Шаршенди чакырып алып, «Барпыга салам айт, көңүлүн жайка» дегендей болду. Шаршен сахнага чыгар алдында Осмонкул: «Эл күлсүн, баягы куудул сөздөрүңдөн аралаштырып, күлкү менен Барпынын таарынычын унуткар», — деди. Осмонкул менен Шаршен бала кезинен бирге өсүп, катуу тамашалашкан асылкечтер экен. Шаршен сахнага чыкканда эле эл күлө баштады. Атайылап жасатып алган экен, комузунун бир жак бети комуз, экинчи бети домбура. Эл аны көрүп андан бетер күлдү. Шаршен минтип ырдай баштады:

Айткандар айтып салабы?
 Мендейлер карап калабы?
 Аныктап таанып алайын,
 Акын Барпы аганы.
 «Акын болсом» – деп жүрөм
 Барпыке,
 Абайлап көргүн балаңы.
 Чогулушта, жыйында,
 Чоң жоргозор салабы?
 Мендей
 Чобурлар карап калабы?
 Жолугуп таанып алайын,
 Жолоочу келген аганы.

Термечиктин баласы
 Шаршен деген акынмын.
 Улуу киши келди – деп,
 Учурашып жатырмын.
 Барпыкеме айтам саламды,
 Бала-чакаң аманбы?
 Эли-журтуң аманбы,
 Амандашсам жаманбы?

Саламдашып ырдадым.
 Барпыке өзүң байкачы,
 Салмактуу бекен ырларым?
 Кандай экен ырларым?
 Көп эле жерде ырдадым,
 Көбөйбөй жүрөт ырларым,
 Ар кайсы жерде ырдадым,
 Арбыбай жүрөт ырларым.
 Ырчылыгым бар бекен
 Ырымды бүгүн сындагын?

Айтарыма келгенде,
 Айтып коё бергенде,
 Ырдарыма келгенде
 Ырдап коё бергенде,
 Уйкашына карабайм.
 Уккан элди кубантып
 Ушундай катуу сабалайм.
 Угуп тургун Барпыке,

Төгөйүнчү жамгырдай,
 Кудайдын берген жел сөзүн,
 Куюлтайын жамгырдай,
 Катуу төгөм жамгырдай.
 Кошокко апам мыкты эле
 Атам маркум өлгөндө.
 Кошокчу болуп чыкты эле,
 Андан ооп маа келди.
 «Энесин тарткан булбул» — деп
 Көргөн-билген айылда
 Көп кемпирлер баа берди.
 «Баракелде, Шаршен» — деп,
 Байбичелер баа берди.

Калк аралап көп жүрөм,
 «Калыктай болсом» — деп жүрөм.
 Чогулушта көп жүрөм,
 «Чоң ырчы болсом» — деп жүрөм,
 Калыктай акын боломбу?
 Ойлонуп айтчы, Барпыке
 Осмонкулду «согомбу»?

Эл кыраан-каткы күлүп калышты. Акыры олимпиада бүткөндөн кийин, бир канчаларына баалуу сыйлыктарды берип жөнөттү. Алардын ичинен айрымдарын тандап алып калып, Шубин аксакал оркестрге кошо турган болду, нота окута баштады. Кышы менен үйрөтүп, 1937-жылы майдын аягында командировкага алып чыкты. Алма-Ата, Жамбул, Чымкент, Ташкент, Анжиян, Кызыл-Кыя өңдүү шаарларда концерттерде жүрдүк.

Ташкентте концерт койгондо Өзбекстан филармониясы али нота менен ойноого кирише элек экен. Бизге кубанышты.

Сиздердин филармония нотаны эрте баштаптыр деп куттукташты.

1938-жылы оркестрдин бүт мүчөлөрү Москвага пластинкага күү жаздыруу үчүн бардык. Көп күүлөрдү жаздырдык. Биздин филармониянын оркестри ноталашып тез эле өнүгүп кеткенине Шубин аксакалдын салымы зор. А жылы өтүп, 1939-жылы декада болот деп, оркестрди буга камдап жатты. Биринчи декадада оркестрдин концерти жогору бааланып, филармония Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйланды.

Москвалык эл бизди абдан жакшы кабыл алды. Чоң театрда концерт берип жатканыбызда, Муратаалы Күрөңкеевдин тарткан кыягын, Адамкалый Байбатыровдун ооз комузун, Атайдын комузда

кол ойнотконун, Бекмуратовдун кыяктын коштоосу менен «Паризатты» ырдаганын, Карамолдонун залкар күүлөрдөн чертип беришин залдагы отурган эл жакшы кабыл алып, кол чабуулар залдын ичин дүңгүрөтүп жиберди.

Оркестрдин коштоосунда Мусанын ырдаганы азыр да кулагыма угулуп, көзүмө көрүнүп турат. Филармонияны Крымга концерттик жүрүшкө жиберди. Ялта, Сочи, Кисловодск шаарында болдук. Кавказдын тоолорунун арасында концерт коюп көп жүрдүк. Ушуну менен бир айдан кийин Фрунзеге кайттык.

Биздин азыркы Кыргыз мамлекеттик филармониянын эл аспаптар оркестринин уюшулганынын алгачкы жылдары мына ушундай болгон эле. Эл аспаптар оркестринин курамы профессионал музыканттар менен толукталып, улуулардын эстафетасын жаштар бийик көтөрүп келе жатышат. Азыр оркестр элдин сүймөнчүлүгүнө айланды. Мына ушул эл аспаптар оркестринин алгачкы катышуучуларынын бири катары жаштардын ийгилигине кубанамын. Алардын чыгармачылыгына зор жетишкендиктерди каалайм.

Лао Шэ

Анык аты – Шу Цинчунь. Кытайдын көрүнүктүү жазуучусу, драматург, улут адабиятынын эң мыкты устаты. Ал 1899-жылы Пекинде жакыр адамдын үй-бүлөсүндө туулган. 1917-жылы педагогдук кесипке ээ болуп, мектепте директор, Нанькай университетинин жалпы билим берүү окуу жайында окутуучу болуп иштеген. 1919-жылы Пекиндеги Яньцзин университетине кирип, «4-май кыймылы» аттуу алгачкы аңгемесин ошондо жазган. Андан бери көптөгөн роман, повесть, пьесалардын автору болуп, Лондон, Париж, Сингапур, Сан-Франциско өңдүү дүйнөнүн көптөгөн шаарларында кытай тилинен сабак берген.

Лао Шэнин өлүгү 1966-жылдын 24-августунда Тайпинху көлүнөн табылган. Өзүн өзү өлтүргөн деген божомол бар, бирок али далилдене элек.

Мастер-классик

КАРА СӨЗ КАРАЖАТТАРЫ

Аңгеме, роман сыяктуу баяндама прозада баарынан мурда табигыйлыкка жетишүү шарт. Прозаны поэзия менен шөкөттөө көп учурда көңүлдү төтөп кыла бербейт. Не дегенде, поэтикалык идея да, поэтикалык тил да автор тарабынан табылат, а проза дегенибиз ошол даяр тил байлыгын омоктуу ойго айлантуу. Поэзиядагы айрым учурда акыл-эске сыйбас сөз айкалыштары анын табышмактуу керемет-кемелине айланышы ыктымал. Прозада антүүгө болбойт, аны талап кылбайт дагы. Албетте, аябай эле ашык болуп калсак, романдын ар эпизодун прозадагы ырга айлантууга болот. Арийне стилди экилентип көркөмдөө – прозачынын негизги милдети эмес, аны көздөп алгандар аздектеген максатынан адашып калат. Ушул сыяктуу жагдайлардан улам айрым урунттуу маселелерге учкай токтоло кетели.

1. Сөз менен иштөө. Флобердин бир аныктамасында ар бир сөздүн өзүнө толук жооп берер жалгыз гана мааниси болот деп айтылат. Ошонусу менен ал, биринчиден, сөзгө өтө аспиет мамиле жасоо зарылдыгын, экинчиден, прозада поэзиядагыдай жалгасма сөз жасоого болбостугун, ошол учурда тил казынасынан эбегейсиз табигый сөздөр

гана тандалып алынарын эске салып атыр. Биз айтар элек, проза тапандыкка караганда сөз айкалыштарынын тактыгына муктаж, тактыкка караганда тилдин жандуулугуна жакын. Проза кулакка угулуп, көзгө көрүнүп турганда гана сөз көркүнө чыгат. Прозаны поэтикалык көрөн-шөрөндөр менен шөкөттөө – ой жүгүртүүнүн сергек эмес, сенектигин далилдейт. Монтень айткандай: «Башкалардан өзгөчөлөнүп өнтөлөө, кийими менен бөтөнчө көрүнүү аракетин кунар-нарктын көңдөйлүгүн далилдейт; а эгер кимдир бирөө ашыкча бышыктыгына байланыштуу, же жетиле элек балалыгынан уламбы, айтору, убактысынын көбүн көйрөң, жаңы, кооз сөз издөөгө коротсо, бул тил маселесине да тиешелүү». Туура, көөнө замандын кийимдери менен жаш адам көзгө өтө эле комсоо көрүнөт. Арийне, биз Флобердин айтканын да макул көрүп, керектүү сөз издегенден, издегенде да Монтень үйрөткөндөй ошол учурда тирүү, жандуу тилден издөөдөн жанбашыбыз шарт. Ал тил аябагандай ар кыл, албан түс, аны менен эң элестүү, ийкемдүү, жеңил жазууга болот.

2. Салыштыруу. Доктор Жонсон: «Ушул жигит эч бир ашык салыштыруу жасабайт» – деп, Свифти суктануу менен кеп кылат. Прозада сүрөт көз алдыга тартылып, баян күүгө келип турганы маанилүү, ал эми «Айдай, Күндөй» сыягындагы салыштыруулардын көптүгү ага жолтоо гана болот. Салыштыруу поэзияга салмак кошот, ал эми прозанын стилин иритет, баяндын ишенимин жоготот.

... Салыштыруунун таасирин чыгарманын маңызын ача турган жана кооздой турган деп экиге бөлсөк болот. Проза үчүн биринчиси маанилүү. Ага конкреттүү мисал келтирели. Салыштыруунун сырын алаканга салгандай ачкан чоң устат Чжуанцы¹ бир аңгемесинде ашпоз буканын этин кантип бөлүштүргөнүн сүрөттөйт. Аңгеме аябагандай эле ачык-айкын сыяктуу, бирок эт бөлүштүрүүнү сергек философияга салыштыруу менен Чжуанцы көздөгөнүнө жетет. Качан ойду конкреттүү факты же кыймыл-аракет менен айтууга мүмкүн болсо, чубалжыган узун сөздүн кереги жок. Андай учурда кооз салыштыруулардан колдон келишинче качуу лаазым. Поэтикалык кооздук прозага поэтикалык канат байлашы мүмкүн эмес. Канткен менен түз айтып, так сүрөттөө жетишпеген учурда салыштырууга тап коюшат...

3. Сүйлөм. Кыска сүйлөм окуянын ылдам өнүгүшүнө өбөлгө түзөт, ал эми узун сүйлөм жандүйнөнүн туруктуу абалын сүрөттөөгө бир кыйла ыңгайлуу. Бир-эки сөздөн курулган эң кыска фраза чыңалган окуяны курчутууга таасирдүү курал болуп бериши ыктымал. Албет-

¹ Чжуанцы (Чжуан Чжоу) – б.з.ч. IV кылымдагы кытай философу, даос мектебинин көрүнүктүү өкүлү.

те, бир сүйлөм менен бүкүлү ой айтуу мүмкүн эмес, анткен менен ар сүйлөм курулушу окурманга опол орноктуу таасир берүүгө багытталышы шарт, антпесе ал жөн эле көбүк сөз болуп калат. Ошондой эле калган бүтүндөй сүйлөмдөргө канат-бутак болууга жарамдуу айрым сөздөрдүн көзгө матай койгондой күчтүү элеси да чоң мааниге ээ. Ар бир сүйлөмдүн өз алдынча керемет-кемели болушу шарт, качан бардык сүйлөмдөр куралып, уланып бүткөндө ритм ыргагына ылайык айрым сөздөр кыскарып же узарып кетиши ыктымал. Окуяга жыш эпизоддорду ар бири бир көрүнүштү камтыган кыска сүйлөмдөр менен чагылдыруу максатка ылайык. Эсеби маселен: «Дарыя куймаларынын» «Сүйүктүү эки жардын айванчасы канга боёлду» деген жеринен үзүндү алып көрөлү:

«У Сун айтты: «Ырас баштадыңбы, ишти акырына чейин бүтүрүү керек. Жүз кишини жара тартсам да, мени бир ирет өлүмгө буйрат!» Колуна бычак кармаган бойдон ал тепкич менен чуркап түштү. «Үстүдө эмне эле чуру-чуу болуп атат?» – деп сурады командирдин аялы. У Син алардын бөлмөсүнө атып кирди. Килеңдеген баланы көргөндө аял: «Сен кимсиң?» – деп кыйкырып жиберди. У Сун аялды канжар менен качырып сала берди, экинчи шилтегенде түз эле бетине тийди, аял айкырган бойдон полго кулады. У Сун аны баса жыгылып, муздап салайын десе, канжары өтпөйт. У Сун аң-таң болуп, канжарды айдын жарыгына салып карады. Көрсө, канжар сынып калыптыр. «Эмнеге башын кесип албаганымды эми түшүндүм» – деди У Сун. Ал ашканага көтөрүлүп, канжарды ыргытып жиберди да, колуна кичинекей балтаны алды. Анан кайрадан төмөн түштү...»

Бул эпизоддо ай-буй дегиче алмашып турган көп окуя камтылган. Окуялардын ылдамдыгын чубалжыган узун сүйлөм берүүгө мүмкүн эмес эле. Алардын айдан ачык карама-каршылуулугу узун сүйлөмдөр менен кандай таасир калтырарын элестетүү оңой. Сөздөрдүн тандалышы сыяктуу эле алардын түзүлүшү эч мааниге ээ эмес, тескерисинче, ар башка эпизоддун сүрөттөлүшүндө элестүү мүнөздөр аркылуу гана ачылат. Көпчүлүк учурда узун сүйлөм менен кыска сүйлөмдөрдү ырааты менен ийкемдүү пайдалануу максатка ылайык. Анткени ыргактын ар кыл, албан түстүүлүгү окурмандарды эс алдырбай койбойт. Кыска сүйлөмдөргө ыксыз кызыгуу жазуучунун шашкаландыгын шардана кылып коёт. Ал эми узун сүйлөм окурмандын кабыл алуусун кыйындатып, кандайдыр бир ыкшоо маанайга кабылтат.

Бир нече сүйлөм түзгөн соң үн чыгарып окуган да пайдалуу.

4. Абзац. Абзац – арбын сүйлөм сыяктуу. Прозада кандайдыр бир ойду жети-сегиз сүйлөм менен эле толук жеткирүүгө болот. Демек,

текстти абзацка ажыратуу автордун ой жүгүртүү ийкемине жана баяндоо ыраатына жардам бериши абзел. Эгер ой элестүү формага айланса, ал сөзсүз абзац болмок. Текстти негиздүү, даана, так абзацка ажыратуу ойдун айдан ачык жетишине өбөлгө түзөт.

Роман же аңгемеде абзацка ажыратуу аябай эле жеңил, анткени аларда окуялар менен кылык-жоруктар сүрөттөлөт жана алардын башы да, аягы да болот. Маселенин оорчулугу мында: ар бир абзацтын ыргагы окуя менен кылык-жоруктарды жандандырууга жардам бериши шарт, кудум кинофильмди коштогон музыка сыяктуу сөздөр сүрөттөлгөн ойдун өнүгүш оңутуна карай жалганышы зарыл. Олуттуу окуяларды жеңил-желпи сөздөргө айлантуу – арга жок начар чыгармаларды жаратат. Проза ыргагы да кудум музыка сыяктуу ар кандай учурга жараша маанай жаратып турууга тийиш.

5. Диалог. Көркөм прозада диалог өтө табигый болушу зарыл. Пейзаж тартып же айрым каармандарды сүрөттөөдө сейрек сөздөргө тап коюп же сүйлөмдөрдү, диалогдорду атайылап татаалдатып жиберүү чыгармачылык үзүр бербейт. Аларга турмушта адеп айтыла жүргөн сөздөрдү айкалыштырган оң, ал сөздөр кулактан кирип, бойду алган дегендей табигый касиетине карап тандалышы максатка ылайык. Автор өз каармандарын жакшы билсе ал кандай учурда кандай сүйлөрүн да билет, ошол тил менен сүйлөтөт... Диалог – бул сүйлөшкөн сөздү көчүрүп алуу эмес, ал романдын сценаларын бир өстөнгө куйган булак. Ал прозага кызмат эле кылбай, эстетикалык милдет аткарып, тигил же бул типти, ал же бул индивидуалдуулукту чындыкка шайкеш чагылдырууга шарт түзүшү керек.

Деген менен диалог кыска түзүлүшү ийги. Чубалжытып узун сүйлөө окуя оңутун моколот. Жок, көп сөз менен гана көздөгөнүмө жетем десеңиз, аны кабыл алууну интонацияны алмаштыруу, угуп жаткандардын маанайын чагылдыруу аркылуу жеңилдетүүгө болот. Ансыз автор аламан сөздөр менен гана алаксып, тирүү адамдардын тилин унутуп калгандай сезилет. Сүйлөшүп жаткан адамдар берилген суроолорго теңирден тескери жооп берсе да диалогдун жандуулугу байкалат: адамдар чыныгы турмушта көбүнчө өз оку менен алек болот, башкалардын эмес, өз маселесин айтууга ашыгат же өзү менен өзү боло берип, маектин маанисин чаташтырып алат. Бир сөз менен айтканда, диалог табигый болуп, эмоционалдуу келиши шарт.

Диалог өнөрүнө маш жазуучу каармандарды сүйлөштүрүү аркылуу ар бирин майдалап сүрөттөп отурбай, окурмандарга оголе көп керектүү маалыматтарды берип салат. Ал ыкмалардын ар кыл, албан түстүүлүгү аркылуу ишке ашат. Эсеби, маселен, А. Бга кандайдыр бир иш тапшырса, анын кантип аткарылганын сүрөттөп отуруунун

эмне кереги бар, оозеки эсеп бергенинен эле түшүндүрүп койсо болот. Ошондо диалог кыска да, нуска да чыгат.

6. Стилль. Стилди аныктап, ага коюлган жалпы талаптарды бирден терип санап отурбайлы. Урунттуу айрым учурларына токтоло кетели.

Эмне жөнүндө сөз болсо да автордун илим-билимдүүсүнүп койкоңдогону эмес, сыр жашырбас ачыктыгы байкалып турсун. Цитаталар менен илимдүү-билимдүүсүн текстти түшүнүүнү гана татаалдантат.

Тилдин сакоолугу – чыгарманын өлүмүнө тете, баяндын баалуулугу – тилдин таамайлыгы менен жөнөкөйлүгүндө.

Стилль деген сөздөр менен фразалардын жөнөкөй жыйындысы эмес, анын уңгусун жандүйнө музыкасы түзөт. Шопенгауэр аны «зат атоочтун душманы» деп аныктаган. Чындыгында эле каймана аныктамалар же сейрек колдонулган сөздөр жакшы стилди түзбөйт; тандалган ар бир сөз автордун жүрөгү аркылуу өтүш керек.

Жазуучунун өз стили болот же стилден таптакыр эле куру жалак калат. Стилден жазуу ыкмасынын өзгөчөлүгү эле эмес, ой жүгүртүү кудурети да көрүнөт. Ой жүгүртүүнүн дааналыгы гана кагазга түшүрүлгөн сөздүн көөрүн төгүлтөт. Сөз тандап, сүйлөм курганды үйрөнсө болот, бирок чыгарманын негизин ой бойлобосо, калганы кыкка өтпөйт. Эгер терең ойлонуп, түшүнүктүү, тыкат жазылса, талант өзүнүн өзгөчө стилин табалбаса да, чыгарма жашап калат. Ачык-айкындык жок болсо, чыгарма да жок!

Которгон **Алым ТОКТОМУШЕВ**

Проза

ЭРӨӨЛ

(Аңгеме)

Биздин колхоз дыйкан чарбасына тарагандан бери жаныбыз жай таппай көр тирликтин удургуган айлампасына тушукканбыз.

Айылдын күн батыш тарабындагы сайдан нары жактагы талааны «Ой» деп коёбуз. Ойдогу көп жылдык чөп аянтынан жер тийип, анын бедесин чаап, жыйноочу мезгил келди. Жай саратаны. Торгойдун таңдайын шакылдатып тынбай сайраганы, түпсүз көк асмандагы түркүн ыр-күүсү менен саймалайт. Кантсе да көңүл көтөрүңкү.

Ак куу деген жигит (өз аты Бердигул) МТЗ-80 трактору менен үймөктөлгөн чөптү тартат. Ак куу – ак куу дегендей эле, трактору менен жашыл талаада бирде мында болсо, бирде тигинде шашпай сүзгөн ак куудай чөп тартып жүргөнү жүргөн. Аркы жээктеги ак сарайда – Таабалдынын эшигинин алдында бош жүргөн тележка көрүндү. Эгер аны чиркештирсек, жумушубуз ылдам бүткүдөй. Аны сураганы сыздык. Учураштык. Сураганыбызды эки айттырбай эле берди. Тележканын капталдарындагы узун шырмыйларды бекемдеп зым менен тартып жаттык. Дагы бир нерсе алыш үчүн мончо сыяктуу салынган үйгө кире калганымда, бөтөлкөдөгү

**Жаныбек
АБДРАЗАКОВ**

Жумгал районундагы Кайырма айылында 1947-жылы туулган. КМУнун филология факультетин бүтүргөн. Көп жылдар бою укук коргоо кызматтарында, мектеп жетекчилигинде иштеген. Кыргыз адабиятынын айрым маселелери боюнча макалалардын, аңгеме, очерктердин автору.

майга жыланды чылап, оозун бекитип, илип коюптур бет маңдайга. Аны көргөндө жүрөгүм бир болк этип алды. Эшикке чыга качтым.

Ээ, Табыке, бул эмне шумдугуң? – деп сурасам, жылмайып күлдү да, төмөнкү окуяны айтып берди.

Ал дары, өзүнүн уусуна өзүн чылап койдум. Керек.

Анын эмнеге керек экенин айткан жок. Кечээ жаман атымды минип алып, өзүмө тиешелүү жерде уулум суу сугарып жүргөн, ошону көрүп келүү үчүн бара жаттым.

Келберсиген берекелүү кең талаам, бойго жетип пейилин салып жайкалып турган убак. Анда-санда кыңылдап Токтогулдун «Өмүр» аттуу ырын созуп бараттым.

*«Ат арыбас болсочу, эй,
Жаш карыбас болсочу, эй,
Жаратканы чын болсо э-эй,
Деги, жай-жайына койсочу, э-эй» –*

ушунчалык эргийм. Бир маалда жолдун таманында, оң жагымда жылан тикесинен тик болуп, билинер-билибес термелип туруптур.

– Хе, вассалоому алейкум, – деп учураштым. – Мени менен арбашайын дедиңби? Жо-ок, мен аны билбейм, досум. Сен мага керексиң! – деп аттан түштүм да желкесинен мыкчый, ийрелеңдетип кармап, эки жактан бөтөлкө издедим.

Бу байкуш бөтөлкө кайсы гана жерде, бийик-бийик тоолордогу кийик жолдорунда, кой кайтарган адырларда, чөптүү талааларда жатпайт. Ылдам эле таптым да ага куйругу менен суналтып салып оозун кепкек менен бекитип чөнтөккө салдым да, кайра аттандым.

Дагы Токомдун ыры эсиме түшөт:

*«...Кайран жанды кол менен,
Жасап алар болсочу, эй...»*

Бир маалда кепкектин «боп» эткен үнү угулду. Негедир ага анча маани бергеним жок. Эки жагымды каранып, не болуп кетти деген ойго келип, жолумду уланттым... Дагы эле жашоого тойбос узун өмүр эсиме түшөт.

Күн ысык. Далым оорлой түштү. Эмне болуп кетти деп күйшөлүп артымды карасам, жыландын эки ачакей тили соймоңдоп, чакчайган көзү менен менин көзүм чагылыша түштү. Бетимден чагуугабы же мойнума оролуугабы, жакындап калыптыр. Камчынын учу менен жыланды жерге ыргытууга жандалбастап шилтей баштадым. Улам силксем жерге түшүүнүн ордуна кайра жакындап улам бийиктеп, улам узарып мына, мына... төбөмө жакындап ышкырат. Ошентип жашоо же өлүү үчүн эң акыркы жан аябас, айыгышкан кармаш ушинтип уланып жатты. Өзүм ээрден кыйшайып аттан учуп түшөрүмө аз эле калды... Акыркы жолу го, камчынын учу жылан-

дын денесине теңделе түштү бейм, күч менен катуу силккенимде ал учуп барып аттын жалына чабылды. Мен оңоло калдым. «Эй, кудай, колдой көр» деген сөз оозума келе калды.

... Жылан дагы акыркы күчү менен ат жалында мага атырылды, мен кайрадан ыкчам желкесинен колум менен илип алдым да коё бербестен аттан түшүп, жерден анын башын согончогу менен жанчыдым. Ошондо биринчи жолу ушунчалык шумдук кармаш болгонун сезбей ысыкта илээлеп турган тору атыма тан берип, ызам келди да: «Айбан мал!» – деп сөгүнүп жибердим.

Алыстан мени карай далдалаңдап, уулум кетменин таштап чуркап келатат. Атам жалгыз эле аттын үстүндө кыйшаңдап жатат, жинди болдубу деди го?

– Ээ, Табыке, сени чоң кудай өзү сактаган тура. Өмүрүң узун болсун. Ме, бул бөтөлкөнү ич, аман бол, – деп колуна самопалды карматтым да, кетүүгө шаштым.

Тарых күүсүндөгү инсан

**Сарман
АСАНБЕКОВ**

Редакциядан: Бул макаланы белгилүү театр иликтөөчү Сарман АСАНБЕКОВ гезиттердин бирине берген экен. Белгисиз себептерден улам ал жарыяланбай калган. «Ар нерсенин өз сааты болот» дегендей маркумдун макаласы кыргыз театрынын көрүнүктүү режиссёру Ж.Абдыкадыровдун быйылкы 80 жылдыгына төп келип туру. Макала эч өзгөртүүсүз, толугу менен жарыяланды.

УЛУУ ӨНӨРДҮН УЮТКУСУНДА

Кыргыздын чыгаан режиссёру Жалил Абдыкадыровдун ысмы тарыхтын энчисине тийген күндөн канча убакыт өтсө да, улам барган сайын инсандык касиети менен ал койгон спектаклди көргөндөрдүн көз алдына бараандуу тартылат. Жакең чыгармачылык ийгиликке ынтаасын койгон иштемчилдигинен мезгилдин талабын аркалап, окуп да, изденип да адистик режиссуранын терең жана татаал сырларын мыкты өздөштүрсө да, өз учурунда алчу сыйлыктарга, наамдарга келгенде тагдыры алгач ыраазы кылгандай болсо, барабара кыйчалыш тартып туруп алды. Жалилди акыркы сапарына узатып жатканда казактын көрүнүктүү режиссёру Азербайжан Мамбетовдун: «Кайран Жакем, жарык дүйнөгө келип, өз элиндин ар-намысын сактасам, кадыр-баркын көтөрсөм дегенде ак эткенден так этип тилек кылган, жан аябай иштеген азамат элең. Бирок сенин даркан талантыңды, режиссёрдук кудуретинди туйгандар болдубу? Чыгармачылык мүмкүнчүлүгүңдү пайдалануунун ордуна бут тоскондор да болду. Театрдан тышкары көп жүрдүң. Эмнени айталы, эми жаратып кеткен сахналык чыгармаларды унутпай, бир кезде Жалил Абдыкадыров деген үлкөн режиссёр өткөн, ал кыргыз театрынын өнүгүшүнө зор салым кошкон деп айтчу уул чыкса болду. Жалил, сен мыкты спектаклдерди шартка жараша аз болсо да, саз койдүң» деген сөздөрү азыр да кулакка угулуп турат. Көз жашын көлдөтүп,

теңселе түшкөндө эки казак актёру эки колтугунан жөлөп, топтон четтеп алып чыкканы көз алдыда.

Ооба, спектакль коюу актёрду, сценографтын, музыканттын чыгармачылыктары менен тыкыс байланыштуу. Режиссёр спектакль жаратуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган күнү чыгармачылык иштен калат.

Жакендин чыгармачыл инсан катары тагдырынын драмалуу болушунун себебин курчаган чөйрөсүндөгүлөрдүн кимдигине карабай адилетсиздикти байкап калса, дароо кайрып салма адаты бар, өз ишенимин аягына чейин саксактаган өжөрлүгүнөн, билгенин бербеген көк жалдыгынан, принципиалдуулугунан издесе болот. Ырас, ал сыдыргыга салгандай бир калыпта жаза басчу эмес десек, ыйманыбызга шек кетирип аларбыз. Кээде жаагы жаңылып, туягы мүдүрүлө түшкөнүн мойнуна койсоң, унчукпай күлүмсүрөп калмай адаты бар эле. Бирок оюна туура келбей, жакпай калган ой болсо, кабагын чытып, күрсүнүп басып кетчү.

Жалил Абдыкадыров театрда элүү спектакль коюп, он эки пьеса жазып, он эки пьеса которуп, үч китеби жарыкка чыгыптыр. Көптөгөн театр тууралуу макалалардын, аңгемелердин жана ырлардын автору.

Ал өз чыгармачылык жолун 1984-жылы Ташкендеги А. Н. Островский атындагы сүрөт жана театр институтунун режиссёрдук бөлүмүн бүтүргөндөн кийин Ысык-Көл областтык драма театрына башкы режиссёрлукка дайындалгандан баштайт.

Бул мезгилде Ысык-Көл театры жалпы кыргыз театрына мүнөздүү репертуардык жардылыктан улам эптеп оюн чүргөп, көбүнесе концерт даярдоого күчүн чыгарчу. Анан калса стационарда даярдалган спектаклди Пржевальск шаарына эки-үч күн коюп, бир нече бригадага бөлүнүп, дөңгөлөк үстүндө жайкы ысыкка, кышкы суукка карабай, жылдын сегиз-тогуз айын өткөрө турган. Мындай тыным алдырбаган жүрүш эптеп курап алган спектаклдин «ишпалдасын» чыгарчу. Бирок театрда ошондой «чыгармачылык» жашоого жедеп көнүп бүтсө да, кабагым-кашым дегенди билбеген күчтүү коллектив иштешчү. Алиман Жангорозова, Айдар Кожобеков, Калманбет Эркебаев, Сонунбүбү Сатыбалдиева, Асанкул Куттубаев, Жумаш Сыдыкбекова, Сулайман Мээрканов, Ахмат Бердибаев, Дүйшө Сариев жана башкалар чыгармачылыкка кедерги болчу түркүн кыйын шарттарга карабай, жан үрөп иштешчү. Эсте каларлык мыкты образдарды жаратуу амалын көздөшчү. Алардын ар кимиси роль гана аткарбай, ар түрдүү аспаптарда ойношуп, кубулжутуп ырдаша да билишчү.

Алардын чыгармачылыктарындагы дагы бир артыкчылык: улам жаңы шартка кабылып, жаңы көрүүчүлөргө жолугушуу башкача бир шык менен ойноого түртүп турчу. Ойго келбеген таасир кыргыздын фольклордук театрына мүнөздүү импровизациялык ыкты

кең-кесири пайдаланууга өзгөчө ыңгай болуп берчү. «Сүрөткер – кайсы учурда болсо да сүрөткер. Изденген инсан чарчабайт. Эл арасында канчалык көп жүрсөң, ошончолук алардан азыктанып, жандүйнөң жаңырып турат», – дечү Алиман Жангорозова эже. Деги айыл жериндегилерди көлдүк актёрлордой терең түшүнүшүп, даана таанышкан башка искусство ишмерлери анча чыкпаса керек.

Ж. Абдыкадыров барганга чейин актёрлор жылдын он айынан ашыгын талаалап жүргөндөрү аз келгенсип, Ысык-Көл драма театрында атайын билимдүү режиссёр да, театр сүрөтчүсү да иштешчү эмес. Роль чыгаруу, образ түзүү дегенди актёрлор сырткы окшош, жакындаштырылган белгилер чектеп коюшчу. Театр үчүн спектаклдин көркөм сапатына көңүл буруудан мурда канча жолу коюлгандыгы маанилүү эле. Элге көрсөтүлгөн спектаклдердин мүчүлүштүктөрү концерттик программа менен жабылып калчу. Коюлган спектаклдерге караганда алыскы райондорго жөө-жалаңдап барып, оюн коюу аңыз болуп айтылчу.

Биринчи барган күнүнөн тарта труппанын өзгөчөлүгүн, актёрлордун кимиси эмнеге жөндөмдүүлүгүн иликтеп, баарыдан театрдын репертуарын жаңыртуу зарылчылыгын сезген Абдыкадыров мурдатан даярдалган Т.Абдумомуновдун «Кумдуу чап», Р.Шүкүрбековдун «Менин айлым», К.Жантөшевдин «Бир үйдө», К.Бектеновдун «Айкын жол», А.Островскийдин «Сепсиз кыз», Гольдонинин «Эки мырзанын малайы» жана башка спектаклдерди карап чыгып, режиссёрдук оңдоолорду киргизип, түзүктөрүн репертуарда кармап турууга аракеттенди. Анткени режиссёрдук чечилиштери ойдогудай болбосо да, айрым актёрдук өз алдынчалыкка ээ белгилерди атайын адистик билим алышпаган труппа мүчөлөрүнө сабак катары ал спектаклдер өтө маанилүү эле. Качанкы бир табылганы улам-улам пайдалануу көп актёрлорду штампка айландырып салганын дароо байкады. Анан калса, театрдын чыгармачылык багытын оңдоо уюштуруу иштериндеги кедергиликтерден кутулууга тикеден-тике байланыштуу эле. Ошондуктан гастролдук жүрүштөрдү тартипке келтирүүгө, спектаклдерди даярдоо мезгилине, даярдалгандардын стационарда узагыраак кармоого, өзгөчө актёрлордун адистик чеберчилик деңгээлдерин арттырууга биринчи муктаждык катары көңүл бурду.

Спектаклдерди даярдоо мезгилинде труппанын бардык мүчөлөрүн катыштырып, атайын убакыт белгилеп, актёрлор менен чеберчилик, көркөм окуу, сахналык кеп жана Станиславскийдин системасы боюнча регулярдуу сабактарды өткөрө баштады. 50-жылдарда адистик театрларда мындай иштерди жүргүзүү адаттан тышкары туюлса да, труппанын абалын жакшыртуунун бирден бир жолу адистик деңгээлди көтөрүү экендигин өз учурунда сизди. Кийин Алиман Жан-

горозова белгилеп айтпадыбы: «Жалил келгенче роль аткарат десе эле элди эптеп күлдүрүүгө же таңгалтыралы деп, көздөн жаш чыгаруунун аргасын издеп жүрбөйбүзбү. Көрсө, каармандын дүйнөсү менен жашоо деген гриммденип сахнага чыгуу менен чектелбейт экен. Станиславскийдин системасы эмне экендигин Жалил бизге жөнөкөйлөнтүп түшүндүрдү десем болот. Көрсө, драматургдун чыгармасын түрдүү театрлар коюп, түрлүүчө бааланганы ар бир режиссёр драманы өзүнчө окуй билгендигинен улам тура. Жалилдин педагогдугун спектаклди даярдоо учурунда да баамдап, эртең өтчү репетицияга даярданып келүүнү Жалилден кийин өнөкөт кыла баштадык».

Ж.Абдыкадыров чыгармачылыгын баштаган мезгилде кыргыз театрына театр өнөрүн аздектегендерди ыраазы кыла турган спектаклдер жаралды. Бирок ийгиликтерге улам өкүнөрлүк кемчиликтер да арбын эле. Өзгөчө реализм дегенди чындыкка окшоштук, турмуштагыны иргебей алып чыга берүү деп түшүнүү көз карашы театрларды бир ченемге, бир талапка жетеленип иштөөгө түртүп, изденүүлөргө, алдыга умтулууларга анчалык жол берилбей жаткан. Өзгөчө «конфликтсиздик теориясы» совет драматургиясына да, театрына да залалын тийгизди. Улам бир «теорияны жетектөөчү багыт катары кабыл алышкан кыргыз драматургдары башын көргөндө аягы менен бүтөрү белгилүү болгон чыгармаларын үстөккө-босток жаратып жатышчу. Идея жагынан калпыстык кетирип албайын, бекерден бекер жеме укпайын деген кооптонуулар драматургдун да, режиссёрдун да чыгармачылык эркин ой-жүгүртүүлөрүн кишендеп турган сыяктуу. Ошондон улам турмуш чындыгынын татаал жагдайларын, курч көз караштардын күрөштөрүн чагылдыруудан көбү жүрөксүнүп тургансышты. Ал тургай Станиславскийдин системасы дегенди турмуштагыларды териштирбей, кандай болсо ошол калыбында сахнага алып чыгуу деп түшүнүп жүрүштү.

Бирок ошондой кырдаалдарга карабай, сахналык өнөрдү натуралисттик көрүнүштөргө сын көз менен кароо, жаңы багыттарга умтулуу, көркөм каражаттарды издөө аракеттери 50-жылдардын экинчи жарымынан тарта байкала баштады. Ж.Абдыкадыров театрга келгенде совет коомундагы атмосферанын оңоло баштагандыгы сахналык өнөрдө да жаңылануу зарылчылыгын айкындап турду. Совет театрына Г.Товстоогонов, Ю.Завадский, М.Кнебель сыяктуу совет режиссурасынын чеберлеринин жолдорун жолдошкон А.Эфрос, О.Ефремов, М.Туманашвили, А.Мамбетов өңдүү таланттуу режиссёрлордун жаңы генерациясы чыгармачылык аренага келди. Алардын катарында Жалил Абдыкадыров да бар эле.

Жалилдин алгачкы спектаклдерин көргөн адистер анын келечеги кең, кези келгенде кыргыз гана эмес, жалпы совет театрынын өнүгүшүнө өзүнчө чыгармачылык салым катарында таасир бере

турган спектаклдерди жаратарын зор ишеним катары белгилешчү. Бирок талантты улуттун руханий казынасы катары аздектөө колдон келеби? Аттигиниң, кээде «эшиктин алдынан аккан суунун кадырына жетпей» калат эмеспизби? Антпесе А.Мамбетов күтүлбөгөн жерден ажыраган кесиптеш досунун сөөгүн жерге берерде: «Жаке, сенин көзүңдүн тирүүндө түшүнүшпөдү, түшүнүүгө аракет кылышпады», – деп өксүбөйт эле.

Жалил Абдыкадыров – Отунчу Сарбагышев, Өмүркул Жетикашкаев жана Ажыгабыл Айдаркуловдон кийин драмалык театрда иштеген жогорку билимдүү биринчи кыргыз режиссёру эле. Жалилге дейре драмалык театрларда башкы режиссёрлук милдетти актёрлор же башка жактан чакыртылган орус театрынын өкүлдөрү аткарчу. Алардын ичинен кыргыз театрынын өнүгүшүнө өзгөчө таасир тийгизген спектаклдерди коюшту. Кыргыздын мурда атайын билим албаган актёрлорунун өзүнчөлүктөрүн ачууга зор көмөк көргөзүштү.

Албетте, кезектеги спектаклдерди коюуда актёрлорду ассистенттикке тартуу, айрымдарына өз алдынча режиссёрлукка күч сынап көрүүгө мүмкүнчүлүк берүү, областтык театрларга башкы режиссёрлукка дайындоо өзүбүздө улуттук кадрлардын жоктугунан улам ошентип аткан шартта Жалил Абдыкадыровдун Ысык-Көл кыргыз драма театрына башкы режиссёрлукка дайындалышы логикалык жактан туурадыр. Бирок Кыргыз мамлекеттик драма театрына дароо келип иштегенде ал чыгармачылык жактан тез такшалып, 1958-жылы өткөн Москвадагы экинчи он күндүктө ал койгон спектакль тууралуу сөз болсо, эртерээк оозго илинип таанылат беле деген ойго кетесиң.

Эмнеси болсо да Станиславскийдин жолун жолдогондор деп эсептелген орус режиссёрлорун кыргыз театрынын көркөм жетекчисине дайындоо эреже катары туюлчу. Бирок Жалил кыргыз театр өнөрүнүн, драматургиясынын алгач чыйыры түшкөн жерде чыгармачылыгын баштоосун андан аркы калыптануусуна ыңгайлуу шарт катары көрчү. Театрдын репертуарын дүйнөлүк жана орус классикасы жана ошол кездеги коңшулаш республикалардын драматургдарынын мыкты чыгармалары аркылуу байытууга аракеттенди. Алты жылдын ичинде Мольердин «Аргасыз дарыгер» (1955), Гоголдун «Үйлөнүү» (1956), белорус драматургу Макаенокун «Боордогу таштар» (1956), Галандын «Таң алдындагы сүйүү» (1957), казак драматургдары Абишевдин «Күнүчүлдүк» (1957), Тажимаевдин «Жалгыз дарак токой болбойт» (1958), Мухамеджановдун «Бөрк алдындагы бөлтүрүк» (1958), Мусреповдун «Козу Көрпөш – Баян сулуу» (1960), кыргыз драматургдарынан Абдумомуновдун «Ашырбай», Жантөшевдин «Курманбек», Куттубаев менен Маликовдун «Жаңыл мырза», Көбөгөновдун «Болот менен Тыннар», Эшмамбетовдун «Эгиз бала» сыяктуу пьесаларын жаңыртып, профессионалдык деңгээлде койду.

Ар бир спектаклде Жалил авторлорго мүнөздүү белгилерди, аларда роль аткарышкан актёрлордун өзүнчөлүктөрүн ачуу аракетинде болду. Театр аркылуу алыскы айылда турган көрүүчүлөр жогорку адистик деңгээлде жүзөгө ашырылган спектаклдер, ар бири кийин классик статусуна ээ мыкты драматургдардын чыгармалары менен таанышуу мүмкүнчүлүктөрүн алышты.

Өзгөчө Ж. Абдыкадыров казак драматургу А. Абышевдин «Күнүчүлдүк» аттуу пьесасын сахнага алып чыкканда анын жөнөкөйлүк жана ачык-айкындык жолу менен көрүүчүлөргө чыгарманын ички маңызын жеткирүү жана конфликтти чечүү аракетин театр билгилери өз учурунда белгилешти. Казак адабиятынын классиги Г. Мусреповдун «Козу Көрпөш жана Баян сулуу» драмасы Ысык-Көл театрында гана эмес, жалпы эле кыргыз театрынын 50-жылдарда коюлган этаптык чыгарма катары белгиленди. Ал тургай Габит Мусрепов өзү спектаклди көргөндө кыргыздар казак чыгармасын өздөрү жазып алгандай сезгендигин белгилептир.

Жалил Абдыкадыров «Ашырбайды» алып чыкканда театрда да-сыккан режиссёрлордун оңой менен колунан келбей турган массалык сахнаны ушунчалык билгичтик менен койгондугу театр коомчулугун таң калтырган.

Ошентип, сахналык үзүрлөрдү жаратууда Абдыкадыровдун реалисттик айкындыкка умтулуусу, окуяларды өрчүтүүдө, негизги конфликттерди чечүүдө сахнадагы ар бир элементтин «кыймылын» активдештирүү жөндөмдүүлүгү, эң негизги эпикалуулукка карай багытта калыптана баштады. Бул багыт ал Кыргыз драма театрына алгач Б. Жакиевдин «Атанын тагдырын» коюп, андан соң башкы режиссёр мезгилинде биротоло өз амалына жетти окшойт.

«Атанын тагдырында» психологиялык драма жанрынын калыптануусун, «Бетме-бетте» адамдын башына аябагандай кыйынчылык түшкөндө оор сыноодон өзүн өзү кайра куруу менен илгиртпей өтүүсүн, айтор, ар бир спектаклде жаңы чыгармачылык милдет коюп, аны ийгиликтүү чечип жатты. Кыргыз театрында коюлган отуз спектаклдин тигил же мунусу ортозаар болуп калды деп айтууга мүмкүн эмес. Ал эми Шекспирдин «Король Лири», А. Токомбаевдин «Өлбөстүн үрөнү», Хикметтин «Унутулган адамы», М. Горькийдин «Васса Железновасы», Ш. Садыбакасовдун «Ак боз аты», Ж. Садыковдун «Манастын уулу Семетейи» кыргыз режиссёрдук өнөрүнүн шедеврлери. Ар бирин ырдап айтар спектаклдер.

Бул кыска макаланын максаты мезгилсиз өтүп кеткен улуу инсандын чыгармаларын болочок муундарга жеткирүү жана кыргыз театр өнөрүнүн бедели кантип бекемделгенин учкай болсо да эскертүү. Биздин муун өтсө, биз айтпаганда аны ким айтат?

Жалил АБДЫКАДЫРОВ

*Аялдардын асылы
Айдай-күндөй жаркырайт.
Акыл-эси келтиги
Эртели-кеч аркырайт.*

* * *

*Толукушуса ай-жылдыз
Күндүн көркү ачылат.
Торгой-булбул безенсе
Гүлдүн көркү ачылат.*

* * *

*Асыл наркын билбеске
Алтын наркы жез болот.
Адыраңбай, урганга
Акылдуу жар кез болот.*

* * *

*Ары жокко аш бербе,
Ачуулууга таш бербе.
Урмат-сыйды билбеске
Кыз узатып, баш бербе.*

* * *

*Осто сүрткөн каш кара
Очоктогу таш кара.
Паракордон иш бүтпөйт
Бермейинче беш пара.*

* * *

*Дөбөдөгү жон тиктейт
Талаадагы жол тиктейт.
Береби же жокпу – деп
Бей-бечара кол тиктейт.*

* * *

*Буламькты көп жеген
Чайнаганды унутат.*

*Капастагы булбул куш
Сайраганды унутат.*

* * *

*Мөтө түшсө бак калат
Боёк кетсе так калат.
Бороон-чапкын өтсө да
Бой-келбетте зак калат.*

* * *

*Мөтөсү уу даракка,
Шекер жайсаң бал болбос.
Сүткө жылан киринтсең
Түгү чыгып, жан болбос.*

* * *

*Сууну чапчаң из болбойт,
Жашык жанда миз болбойт.
Жашыл кетип саргарбай
Жай кубулуп, күз болбойт.*

* * *

*Арам жүргөн адамдын
Арткы буту калтылдайт.
Асырасаң чобурду
Аргытактай жылтылдайт.*

* * *

*Жарыктан качкан корголоп,
Жарганак сытак куш болбо.
Көпчүлүк түлкүн тойсогон
Шылуундарга туш болбо.*

* * *

*Жайда желбес шакелдик
Кышта тиер пайдасы.
Экини улап төрт кылган
Эпчилдиктин айласы.*

* * *

Жылан болгуча
Жылдыз сытал учуп кет.
Жатып таман өпкүчө
Жалын жандап кечип кет.

* * *

Ак-караны ылгабас
Адам көрсөң, таарынба.
Өлүп калса өкүнмөй
Адаты бар баарында.

* * *

Катуу болсоң качышат,
Камдап орду казышат.
Жумшак болсоң жеп кетет,
Ырас болду деп кетет.

* * *

Тамашага шылтоолоп,
Талуу жерге чапнай жүр.
Өзүңдөн пас адамды,
Өкүм сүйлөп какпай жүр.

* * *

Бордогонсун дырдыйсаң,
Бороон тиет «мурдуңа».
Так ушуну көрмөк – деп,
Табаа таркайт журтуңа.

* * *

Бийик турса максатың,
Жолуң болоор аска-зоо.
Алды-артыңды абайла,
Аңдып туура канча «жоо».

* * *

Эрте-кечте бабырап,
Эзме неме көп сүйлөйт.
Ичи челек «быркыймат»
Иче берет, көп күлбөйт.

* * *

Мыркымбайга мылжыймат
Калжаң-кулжаң асылат.
Обу жоктун оюну,
Мушташ менен басылат.

* * *

Отуз киши бириксе
Оюн билген мат коёт.
Эбин тапкан адамдын
Эсеп-чоту так болот.

* * *

Чынчыл адам чын айтат,
Сынчыл адам сын айтат.
Бүгүн көргөн эртең жок,
Ким өлөрүн ким айтат.

* * *

Алты козу, бир чебич,
Аяп баксаң, мал болот.
Өтүр деген көз ирмет,
Алан жүргөн чал болот.

* * *

Тыйын жыйган жарыбайт,
Тыбыт тыткан тарыбайт.
Таңдан кечке иш кылган,
Талыбайт да, карыбайт.

* * *

Кара теке жиниксе
Карагайга кашынат.
Тазбайматтын кысуусу
Ташка сүртсө басылат.

* * *

Арык малды төр оңойт,
Алсыз кууну көл оңойт.
Адамдардын бүкүрүн
Акыр түбү жер оңойт.

* * *

Конок келсе кой керек
Кыякчыга той керек.
Батир сатчу кетпирге
Баласы жок бой керек.

* * *

Сокур жолду таба албайт,
Кандек үрөт, каба албайт.
Чабал адал чаалыгын,
Чактак отун жафа албайт.

* * *

Эстүү мейман чогулса,
Эл каткырып, ыр болот.
Эссиз мейман чогулса,
Эки-экиден чыр болот.

* * *

Жалгыз улак тал болбойт,
Жаман катын жар болбойт.
Жолдошу көп азатат,
Жок кезинде кор болбойт.

* * *

Чагымчыга чуу сонун,
Чаңкаганга чуу сонун.
Сулуулукту сүйгөнгө
Суктандырган куу сонун.

* * *

Талааны бил, көктү бил,
Ташты жарган чөптү бил.
Өтүр кыска өкүнбөй,
Өргө ултулун, көптү бил.

* * *

Аалат көркү жаз болот,
Адам көркү наз болот.
Акыл-эстүү жигитке,
Алтымыш билим аз болот.

* * *

Түн жарчысы жарганат,
Түк ишенбес карганат.
Ала салма алдамчы
Акты айлана жалбарат.

* * *

Талбас тамчы таш жарат.
Таз кутурса, баш жарат.
Ыркы кеткен бүлөдө
Ыркырашуу башталат.

* * *

Макал айтсаң таштап айт,
Ой-таанисин аштап айт.
Бир укканда билбеске
Эки сапар какишап айт.

* * *

Макал ысык от болот,
Таамай айтсаң ок болот.
Тилдин уусу тик тийсе,
Акыл-эси токтолот.

* * *

Жекен көркү саз менен,
Жердин көркү жаз менен.
Кыйкууласа чуу түшүп,
Көлдүн көркү каз менен.

* * *

Уйкуң качат «тур-турдан»,
Ууру качат чур-чурдан.
Аягы жок, башы жок
Ай-ааламды ким курган?

* * *

Кулаксызга кеп айтпа,
Кулактуга бек айтпа.
Ооздун жели ок болот,
Ойносоң да так айтпа.

* * *

Оорулууну ой басат,
Обу жокту бой басат.
Дардакенин короосун
Дайыны жок той басат.

* * *

Бакыт башы этгекте
Этгек күүсүн кемдетпе.
Этгек күүсүн кемдетсең
Алганың аз, кем дешпе.

* * *

Кимдин, кимдин кимдиги
Кирпигинен байкалат.
Калк сынынан калыс жок,
Канча баспа кайкалап.

* * *

Кадырыңды сыйласаң,
Калп каткырып күлбөй жүр.
Канча пайда тапсаң да
Кадырлашты сүрбөй жүр.

* * *

Көрсүн, билсин, сүйсүн – деп,
Жарышыптыр эки көз.
Уккандарга айтаарым –
Узун акыл, кыска сөз.

* * *

Сүйлөшүүгө тил жакшы,
Сүйүшүүгө дил жакшы.
Актак чыккан адамдан
Акыл-эстүү пил жакшы.

* * *

Тилдин оту чагылган,
Каарып өтсө кар күйөт,
Жанып өтсө жар күйөт.

* * *

Тилдин учу болоттой,
Байкабасаң кан кетет.
Баи айрылып, жан кетет.

* * *

Тилди катып жүрсүн – деп,
Тиш жараткан табият.
Тилин кымтый албаган
Бир балээге кабылат.

* * *

Алы жоктун талы жок,
Жаны жоктун каны жок.
Жалгыз ую жан кыйган
Багы жоктун – баары жок.

* * *

Башың болсо ийниңде,
Киең тумак табылат.
Кедей болсоң кейибе,
Кем-кертигиң жабылат.

* * *

Каяшаны көп айткан,
Кара далы кыз жаман.
Карап, ченеп салбасаң
Калемпирден туз жаман.

* * *

Тили шекер адамдын,
Дили шакар болбосун.
Ал шакардан байкатпай
Ашыра сээп койбосун.

* * *

Акылдуу сөз – ал берет.
Кайраттуу сөз – кан берет.
Жаның кейип турганда,
Жайдары сөз жан берет.

* * *

Эки сокур жөөлөшсө,
Түшөр жери аң болот.
Эки көйрөң ат минсе
Эл удургуу, чаң толот.

Өскөн ДАНИКЕЕВ

Сокулук районунун Чоң-Жар айылында 1934-жылы туулган.

1956-жылы Москвадагы Тоо-кен институтун бүтүрүп, республикабыздын кендеринде, Кыргыз ССР Эл чарба советинде жетектөөчү инженер, 1962–1975-жж. Фрунзе политехникалык институтунда окутуучу, кафедранын доценти болуп иштеген. Москвадагы СССР Жазуучулар союзунун алдындагы Жогорку адабий курсту аяктап, «Ала-Тоо» журналынын проза бөлүмүн жетектеген, Жазуучулар союзунун адабий кеңешчиси болгон. 1984-жылы Кыргызстан Жазуучулар союзунун катчылыгына шайланган.

«Бакир» баяны 1961-жылы, кийин «Кыздын сыры» повести жарык көрүп, орус, француз ж.б. тилдерине которулуп, көркөм фильм тартылган. «Көкөй кести» романы үчүн 1986-жылы Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык ыйгарылган.

Кименке калмылга

АЛГАЧКЫ ТӨРАГА

Оболку окуялар, ошол окуя, өнөгөлүү өзгөрүштөрдүн күбөлөрү болгон адамдар улам убакыт өткөн сайын унутула баштайт тура. Эмне үчүн? Эми ал айтпаса да белгилүү да. Турмуш...

Мына, башканы коюп, Улуу Октябрдан кийинки жергебизде болгон өзгөрүүлөр, аларды жүзөгө ашырган атуулдарыбыз туурасында маалыматыбыз канча? Билбейбиз. Бүгүн ал аста-аста өз ыраатына келе баштагандай.

Оозеки айтымдар туруптур деңизчи, а басма сөздө канча ой, канча пикирлер басылып чыкпады. Талаш жок, басымдуу көпчүлүгү айгине. А кайсы бири жоромол, каңшаар калыбындагы айыңдар.

Мен алардын бирөөнө гана токтолоюн. Бу толугу менен эч күнөм санагыс, нукура чындык деп айтуудан алысмын. Турмушта төгөрөгү төп келген не бар дейсиз.

..Иманалы Айдарбеков. Эми, туура аталышы Ыйманаалы да. А киши жөнүндө бечара атам о узун сабак кеп салып берер эле. Апам андан бетер. Ылымсынуу, анан калса, аял затына артыкча мүнөздүү го! Бир ата – Сарбандан эмеспи алар. Жазма кабарларда И.Айдарбеков жөнүндө өтө аз, ары так эмес маалыматтар берилген. Алсак, расмий таржымалында «Иманалы Айдарбе-

ков 1884-жылы Пишпек уездиндеги Аламүдүн айылында төрөлгөн» – деп ката жазылган. Ал ошол 1884-жылы Бишкектин кыбыла жагындагы Кызыл-Үй кыштагында төрөлүп, кийин азыркы Байтик айыл өкмөтүнө караштуу Кайырмага көчүп барышкан туугантуушкандары менен. Бул, арийне, анчалык деле көңүлгө аларлык тактоо эместир, бирок эске алып коюу зарыл. Ал, алгач ирет өзүнүн мамлекеттик ээлигине жетишкен элибиздин эр-азаматтарынын бирден бири. Аны жакындан билген киши жок азыр. Бизде учурунда ошолордон укканыбыз боюнча алган оозеки асерибиз гана. Буга да шүгүрчүлүк. Өзүбүзчө жоромол кылганыбызды кашкайган чындык катары көрсөтүп, жасап-түзөп, абийир алдында күнөөгө батпайлы. Келечек муундун кээр сөзүнө калбайлы. Акты ак, көктү көк дейли. Алардын, ата-агалардын баскан ар бир кадамы, айткан ар бир сөзү биз үчүн үлгү, ыйык ыроо.

Иманалы Айдарбеков он тогузунчу, жыйырманчы кылымдар тогошунда эс тартып, коомдук турмушка аралаша баштаган. Анын коомдук, саясий ишмерлигине бир кылка токтолуп олтуруу анча орундуу болбостур. Ал атайын иликтөө жүргүзгөн ийги илимпоздордун иши. Мен жөнүнчө, анын инсан катары калыптанышы, жарандык жагдайына тикелей таасир эткен учурлары туурасында гана кеп сала кетсем деген ниетим.

Ооба, ал XIX кылымдын аягы, тактап айтканда, 1884-жылы келген экен бу жарык дүйнөгө. Эл аралык абал, айрыкча империялык мамлекеттер ортосундагы тирешүү, аймактык талашып-тартышуу күчөп турган мезгил. Ошол талашып-тартышуу, атаандашуунун алкагында Кыргыз Жери да болгон. Падышалык Россия 1860-жылдардан тарта акырындык менен, адегенде Жети-Суу, Көл, Теңир-Тоо аймактарын, андан соң бүтүндөй Ош тарабын өзүнө каратып алган.

Өңгөнү коёлу, ошол кезде өзүнчө болуштук болуп турган Күнтуу элин түп көтөрө Тогуз-Торого көчүрүп жиберүү эле эмне деген жосун. Бул жеке бирөөнүн, же жеке бир уруунун кызыкчылыгынан улам чыккан нерсе эмес, түбү барып алиги империялык күчтөрдүн көксөөсүнө такалып атпайбы. Бул көптөгөн көйгөйлөрдүн бири гана. А башкалары канча...

Иманалы аганын ошо чакта кемелине келип калган чагы. Инилери: Ниязаалы, Жунушаалы деле кол арага жарап калышкан. Өзү кичинесинен эле ар нерсеге ийкем, идиректүү бала болуп чоңоюптур. Айыл арасындагы агаиндик алака, өз ара өнөктөш оокат өткөрүү турган иш деңизчи, а ага да ичи чыкпай, жамаатташ тайпаларда кандай масилеттер көтөрүлүп жатканына көңүлүн артат. Көптү билгиси келет. Атасы Айдарбек оокат-жайы ашып-ташыган бай болбосо да, биедегилердин бардар дегендеринин бири. Бардарлыгы – бардар.

Бирок ал айлана-тегерекке, өзүнүн айыл-апасына алымдуулугу, жугумдуулугу менен Айдарбек атыккан адам экен. Бирди-жарым бийлик төрүн ээлебесе да, өнөгө сөзү өтүмдүү. Анан да качан болсун караан, бел тутар агасы Азамат турбайбы аркасында. Азамат жөн кишилерден бекен, өңгөнү мындай кой, керек болсо Байтик баатырдын өзү менен тике багып, тил табышкан киши. Арийне, ал эле дейсизби, Күнтууда андай аттуу-баштуулар аз беле? «Басыгынан жазбаган» Базаркул, Илебай, Сагынбай... Ар кими эл арасында өздөрүнө татым ак сөз, атакка ээ. Бирок Азамат деген А з а м а т !

Аныгы Айдарбек ачык мүнөз, ар иштин көзүн таба билген тың чыкма киши тура. Уулдары акылы тетик балдардан. Айрыкча Иманалысы. Атасынын баамынча, ал ушу кат-сабат жагына ыклас артым сыяктуу. Бир уккан, бир көргөнүн жаза кетирбейт. Демек, молдо... молдого берүү керек. Канчалык төрөлгөндө шык-шыба кошо жаралбасын, окууну билбесе ойлогон оюн, кыял жорумун ылайыгына карап, кагаз бетине түшүрүүгө ылаажы таппай, караңгы бойдон калбайбы. Ана Бала Кутуйан. Кайран бала! Кана, бир гана санжыргалуу санат сөзү. Башка эмне?..

Айдарбек уулун окутту. Уулу уят кылбады. Айылдагы чала моңол молдодон тамга тааныгандан жыл өтпөй, ошо кезде Казань, Өфөдөн чыккан гезит, чакан адабий китептерди барактай баштады. Төрөлгөн жери Бишкекке жакын, Кызыл-Үй дебедикпи. А кезде шаарда дээрлик те, ичкериден ооп келгендер эле. Иманалы күндөрүнүн көбүн ошол шаарда өткөрөт. А шаар айыл бекен, анда жашагандардын жүрүм-туруму, сүйлөгөн сөздөрү, мүнөздөрү да бөлөкчө. Ага көнүү керек. Алгачы орусча эжелеп окуса, азыр шыр кетет.

Анан бу шаар дегениң укмуш тура. Уккандан уга элегиң, көргөндөн көрө элегиң көп. «Дейт, дейт...» Башың маң катат. Кээсин билсең, кээсин билбейсиң. Аныгын айтсак, түшүнбөйсүң. Ошентсе да өзүнчө каниет этесиң. Туура, мурда ой чабыты өз айылы, көңкү Күнтуу журтунун чегинде болор эле. Эмнелер гана болбогон мында. Токбайдагы айтылуу балбан, аталаш тууганы Даадыйды бүткөй күн жүрүш болуштарынын жыйыны (топ) өтүп жатканда көпчүлүк элдин көзүнчө бычак уруп өлтүргөнүнөн баштап, ошо Күнтуунун Тогуз-Торого көчүртүлүп ийиши... Жана эскере кеттик элек го.

Мурда Иманалы солто, анын ичинде күнтуу, култуу, аларга танап-таш чаа урууларын, алардын аткаминерлерин жакшы биле турган. Улам бой тарткан сайын мына бу жашоо, жашоодогу айчы-кайчы жагдайлар аны ой бастыга ала баштады. Көрсө, ага чейин уккан-көргөнү жөн эле бирдеме турбайбы. Анын пир туткан атасы, Азамат деле арадагы бир пенде сымал көрүнүп кетет. Ана Атаке баатыр, Анжиян тарабынан Алымбек датканы ал. Те, кара кытайдын катыгын

берген Тайлак баатырды ал. А Жайыл баатыр, Жаңгарач!? Не деген шаалар! Не деген эрдик, көсөмдүктөрдү көрсөтүшпөгөн!..

Иманалы аганын саясый-коомдук аң-сезими эрте, Пишпектеги айыл чарба мектебинде окуп жүргөн кезинен эле ойгонгон. Анан Ташкен... Өзү да кадимкидей турмуштун ачуу-таттуусун тата билип, эресеге жетип калбадыбы. Жаңы калаа, чоң калаа. Жаңы шарт, дүйнөдө жүрүп жаткан оош-кыйыш окуяларды, анын келип чыгыш себептерин өзүнчө кабыл алуу. Өз алдынча баа берүү. Анын үстүнө табиятынан зирек улан үчүн бул зарылдыктын зарылы да. Эми-эми гана ал коомдук түзүлүш, коомдогу колунда кокон тыйыны жок жарды-жармачтар менен байлыкка башы менен баткан бардарлардын айырмасын, алардын алака-амалдарынын татаалдыгын канчалык жаап-жашырбасын эзели тең эместигин, дегеле тең болбостугун сезип келет. Баякта бай-манап, кедери кеткен кедей, а батыш жактагылар «помешчик», «кирепостуной» дейби, айтор, эзүүчүлөр, эзилүүчүлөр болуп эки жаатка бөлүнүшөт турбайбы. Орусча «класс» деп коюшат экен. Кыргызча «тап» деген эле сөз го дейт ал ары ичинде. Алар бири-бири менен элдешүүгө түк барышпайт. Жаат-жааттар ортосунда баякы тирешүү, күрөш. Бул өзгөчө өнүккөн өлкөлөргө тиешелүү өңдөнөт. Бул анын, Айдарбековдун Ташкенге келгенге дейре эле дээр дилинде бар болчу. Канткен менен чакан болсо да, Пишпек – шаар. А шаар – элет эмес. Экинин бири дебейли, көпчүлүгү сабаттуу. Анан да бая жер которуп келгендердин саны артып баратпайбы. Алардын айткан-дегени эле саясат. Ташкенде андан бетер. А түгүл Ташкенден алда канча чоң Маскөөндө деле ошо окшойт. Угуп эле жүрүшпөйбү.

Ал кандайдыр бир башка дүйнөгө келип калгандай. Жашоо жагдайы, аралаш жүргөн курбу-курдаштары да такыр башка. Күн өткөн сайын дүйнө таанымы, көз карашы – өңү эмес, түшүнө да кирбеген бир жаңы нукка түшүп баратканын баамдай бербеди. Баары, баары башка. Же биерде ага акыл кошор атасы болсо экен.

Атасы...

Уулу ушинтип өмүр сереси, келечек мурат-максатынын алакетинде жүргөндө асыл атасы Айдарбек каза табат. Арга канча, окуусунун аягына чыгып-чыкпай кесиптик билим... саясатка баш койгон телитеңтуштары менен коштошууга туура келет. Инилери канткен менен жаш. Апасынын колунан эмне келмек. Же ишенер башка кишиси жок. Оокат-жайлары тиги... Тоодо мал, түзөндө «жатакчылыгы». «Атаганат, атасы барда кандай эле! Эми минтип карабайсыңбы, ачылып-чачылып, баш-аягын таппай отурушпайбы жер чукулап» деген кер какшык кепке калбайлы деп, бар күчүн көр тирликке жумшайт. Бармактай кезинен атасынын таалимин алып чоңойгон

бала кайдагы бала, кана, ушу эки мүчөлгө толо берди бейм, баарына чыдады. Көпкө барбай оокаты оңолуп, кайрадан тирдене баштады. Оокат өзү менен. Анын көпчүлүктүн көөнүнө толуп, ишеничине ээ болгону, сыягы, ири алды карапайым калктын камын ойлоп, келечекки беймалал кенен турмушу үчүн алдыртадан азар чегип жүргөнүнөн улам го. Элдин көзү көрөгөч. Көрүп, туюп эле турат.

Жаңы кылым мурдагы кылымдарга караганда өзүнүн кандуу калаба, кыйынчылыгы менен туктамал кирип келди. Кайда болсун опурталдуу окуя, көбү азына, чоңу кичинесине сөөмөй кезеген бир шумдук замана. Келеке, кемсинтүү. Баарынан чоң эл эмес, ошо чоң элдин чоңдорунда экен да балакеттин баары. Өз билгендерин кылышат. Кара таман калайыктын ал-акыбалына карап да койбойт. Карап... Керек болсо элин атып, жерин тартып алат. Мына, баары көз көрүнөө жасалып жатат. Кой-ай деген эч ким жок. «Карга карганын көзүн чукубайт». Ана Америка, Британ, Испаныңды кара. Мына Россияны эле алсаң. Аляска, быягы Персияга чейин жетти. Кана, ким, эмне деди? Биз жакка Британы да ыкыс берип, о бир топ айла-амал кылды эле – болбоду. Орус падышасы оңой опкоктон бекен, тороп койду. Мейли торосун, мейли менчиктеп алсын, «болору болуп, боёсу кансын» эми, анан калганын эмне ала салды кылат? Быяк эле эмес, өз элин деле... Айылыбы, калаасыбы, аердегилерин тап-тапка бөлүп, биринин үстүнөн бирин бийлик жүргүздүрүп, билген намазын окушат. Эл ичиндеги ажырым, нааразылыктын башкы башаты мына ушунда экенин Иманалы анчалык түшүнө бербейт. Бирок божомол, божомол. Күдүк...

Улам убакыт өткөн сайын, мына ушул маселе дейбизби, масилет дейбизби, айтор, саясатка баш-оту менен кирип кетти. Ташкен эле бекен, бу өздөрүндө деле «өзгөчө» ойдо жүргөн замандаштары бар экен. Акырындап алар менен да байланыша баштады. Түпкүлүгүндө жамы журттун тагдырын ийри отуруп, түз кеңешкен салтыбызды кайрадан жандандырып, жаңы замандын ыңгайына ылайык өзүнчө бир ээн-элкин «Эл бийлигин» орнотсок деген ыйык парызды карманышты. Акыр-аягы барып, Тоолуу Кара-Кыргыз облусун түзүү эле. Арийне, ал үчүн өзүнчө бир уюмдун болушу керек... зарыл. А кандай? Ырасында бу боюнча биринин да иштиктүү сунуш, тажрыйбалары жок да. «Алаш Ордо», «Солчул эсерлер», «Шура жана Исмалия...» Айдарбеков булардын кайсынысына мүчө болгондугу али күнчө тастыктала элек. Бирок Россиянын Коммунисттик (большевиктер) партиясынын катарына 1918-жылы өткөнү белгилүү.

Биз анын кызматы, саясый ишмерлиги боюнча жалпы-жайык даректерге караганда, анын буга чейин көпчүлүк журтка белгисиз болуп келген айрым оозеки айтым, жазмаларына көңүл коюп жа-

табыз. Анткени бу анын улуттук ири ишмер катары калыптанышына таберик-таасирин тийгизген далил негиздердин негизи да. А качан, кандай кызматтарды аркалаганын калыс, ары ишине канык адистердин иликтөөлөрүнөн окуп билгенибиз оңдур. Мына бу айтылып аткандар мурдагылардан калган мурас сөздөр. Биз да кетебиз. А кийинкилер кимден эмнени укмак? Андыктан өз кезегибизде биз дагы билгенибизди ортого сала кетсек. Анткени азбы-көппү ал анын адам, атуулдук бейнесин тагыраак тартып берүүгө өбөлгө түзөөр дейбиз.

Кийинки 20–30-ж.ж. жаңы бийлик үчүн өтө оор жылдардан болгон. Жарандык согуш, ортоктошуу, мамлекеттик, ошондой эле жергиликтүү башкаруу түзүмдөрүн аныктоо жана да башка жалпы өлкө алдында турган көптөгөн көйгөйлүү кыймылдар кызуу жүрүп жаткан. И. Айдарбеков саясий жетекчилик, коом кандай талаптарды койбосун, убакыт, учурду текке кетирбей, таңды-кеч жан үрөп, аларды так аткарууга жетишкен. Алгач адеп, калыстыкты карманган. Ошол кездеги жашоо жагдайы, көпчүлүк элдин рухий деңгээли кандай эле? Эми ал белгилүү да. Ага карабай, ат көтөргүс милдеттерди аткарган адөөлөт Агабыз. Баарын атап, кайсы ай, кайсы жылдан, кай кызматта болгонун тизмектеп олтурганда эмне, а деп эле расмий түрдө алган ишенич артымы – Пишпек уездинин эң алгачкы элдик жыйынынын депутаты экен. Эскере кетсек, ошондо ал буга Күнтуу болуштугу боюнча өз талапкерлигин койгон беделдүү беш кишинин ичинен биринчи болуп чыкканы маалым.

Иманалы Айдарбек уулунун алып барган милдеттеринин ар бири боюнча өз алдынча талдоо жүргүзсөк деле болчудай колдогу даректерге таянып. Убагында алардын мүлдө баарынын саясий-социалдык мааниси зор эле да. Каралган маселе, багыт агымы ар башка. Ырасында таң калат киши. Алган билими алиги... «Мен солдатмын, – дечү экен ал. – Карапайым калк, элибиздин солдататымын. Эл эмне десе ошону аткарууга даярмын...» Йа... бу өзүнчө эле бир ант, касам да. Ант. Аны жакшы билген жакын адамдары анын айтканын айткандай, дегенин дегендей өтөгөн өжөр мүнөзүн өзгөчө белгилешкен. Маа десе, чакалайдын чак түшүндө үстүдөгү асман кулап түшсүн, кабагым-кашым дебестен баштаган ишинин аягына чыкчу дешет. Ан үчүн кайдан-жайдан керектүү китеп, дагы башка басылмаларды таап окуп, алар аздык кылса, билгендерден сурамжылап кирчү экен. Эң башкысы – саясий кыраакылык, жоопкерчиликти катуу кармаган. Мамлекеттик маанидеги маселе, максаттар өзүнчө, а берки мындайында майда-барат көрүнгөн жеке өз оокат-тирлигине да ошондой мамиледе болгон. Анын дагы бир өзгөчөлүгү – ал өмүрү ага тагылган тапшырмалардын мазмун-маңызына, кичине-чоңуна карап, бөлалды амалга барган эмес. Жаңы өкмөттүн жазуусун

өзүнүкүнөн өөдө койгон. Ага улут, улуттун келечеги ыйык, ар бир айткан сөзү, өтөгөн иши өңгөлөргө өрнөк, бир эсе үндөө да болгон. Алыс кетпей, жанагы эле жер-суу маселелерин кайрадан карап чыгуу, аяк түрө ачарчылыкка кириптер болуп алыс-алыстан, тээ Эдил (Волга) бою, казак талааларынан ооп келген көптөгөн мусапырларга, анан да Үркүндөн улам Кытай жергесине көчүп, кийин-соңу Кеңеш өкмөтүнүн көргөн көмөгү аркасында, өз жерине кайта баштаган туугандарыбызга турак жай, тамак-аш жагынан кол кабыш эткенин эле алалычы... Койчу, талап-такилиптер толо. Анын ичинде элди отурукташтыруу, сабатсыздыкты жоюу маселелери. Маданият... А түгүл атуулдук милдет, укук жааты. Мына ушунун баары боюнча иш алпарып келбедиби. Чынында эле таң каларлык нерсе. Булардан бөлөк дагы канча иш-чаралар болбоду. Улут аралык мамилелер, чек ара, аймактык жер бөлүштүрүүлөр, анан да Ак-Суу (Беловодск) ак гвардиячыларынын көтөрүлүп чыгууларын басууга катышуу. Анан... бая үгүт иштери. Ал бала кезинен эле сөзгө жатык, эмне дебесин өз орду, эби менен сүйлөчү экен. Сөз атасы Азамат: «Ээ, бу Айдарбектин жана жаманынан чыгат. Эмитен эле эл алдында бир да бир жазгана жалтактап койбойт го! Эчтемеден тартынбайт, тайсалдабайт дагын. Көз тийбесин» – дечү дешет.

Ал эч качан тил эмизүү, өң карамалыкка барбаптыр. Омуроого сала ооз көптүрүп, онду-солду опурула бергенди эзели жактырчу эмес экен. Көп кезеги келгенде агынан жарылып, ага-буга тартпай, тең, калыс сүйлөгөн. Анын бул сапат, касиети бизге Совет бийлиги келген кезде айрыкча керек болуп турган. Ага себеп - ал учурда ү г ү т өтө зарыл эле да. Болуштук, уезддик жыйындар, ар кыл маанидеги расмий отурумдар... Анын сөзгө чебер, уюштуруу жагына устат экенин большевиктердин он жетинчи жылдан берки мүчөсү Я.К.Гритчин айрыкча белгилеп көрсөткөн. Ал Айдарбековдун уездге чейин эле, Чүй сугат тармагын куруучулары жана да жаңыдан түптөлө баштаган башкы Түйүнүндө иштеген жаштар арасында үгүт-үндөө чараларын үзгүлтүксүз, өтө жигердүү жүргүзүп жатканын айтат...

Ооба, Иманалы Айдарбеков учурунда элибиз өз алдынча мамлекет катары таанылуу жолунун башталышында турган ариеттүү ата-агаларыбыздын бири. Алгачкы төрага, а кезде Аксакал деп да аташчу экен. Ошо. Алгачкы Аксакал. Кыркка толуп-толо элек чагында, тарыхыбызда биринчи ирет мамлекеттик түзүлүшкө ээ Кара-Кыргыз облусунун Жогорку органы – Ревкомунун төрагасы. Албетте, бул ага көрсөтүлгөн улуу урмат, ишенич эле.

Адамга коюлган эстелик ириде элдин оомат-ою, пикири. Айрым түшүнүктүү, түшүнүксүз да себептерге байланыштуу анын ысымы өзүнө тете аталбай, а тургай иштеген иши астейдил эске алынбай,

унутта келди. Ээ, эми өттү алар. «Замана башка, заң башка» демекчи, акыры абийир тазаланып, ары ичибиздеги арман, өкүнүчтөр акырындап арыла баштады. Иншалла буга. Мына бүгүнкү эгемен мамлекетибиздин пайдубалын тургуза баштаган улуу инсандарыбыздын: Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов, Ишеналы Арабаев, Абдыкадыр Орозбеков, Баялы Исакаевдер... менен бирге Иманалы Айдарбеков жөнүндө да атайын иликтөө иштери колго алынууда. Алардын жаңы заман, жаңы бийликке көңүлдөрү ак болгон. Жана башта сөзгө иле кетпедикпи, биздин бу эскерүүбүз Иманалы агабызды атайын элибиздин бийик даражалуу Билгир адамы эмес, тек, жөнөкөй бир өкүлүнүн өмүр баяны жөнүндө болубатат. Чынында кайсы гана көрүнүктүү инсанды албайлы, анын коом, калайык-калк үчүн жасаган ишинин негизи ушул жеке турмуш кайнамында болот эмеспи. Айтор, Айдарбеков адамдын колу барбаган бир ыйыктыгы бийик, башкача жан тура.

«Түз өскөн дарак өңгөлөрдөн эрте бой керип, эрте кыйылат» – дейт. Сөздүн нугун кай жакка бура тартканымды туюп жатсаңыз керек? Касирет-кайгы, убайым, балким, тагдырда жазылса жазылар, ошентсе да нак өлүм сымал «айттырып келбеси» анык. Жеке мен ага акылым жетип, түшүнүп турсам да, ары ниетимде ал жөнүндө айткым да, жазгым да келбейт. Мен үчүн ал оор... Ооба, аңгеме, баян, андан кеңирирээк жазылган чыгармаларда аны сүрөттөөгө алган учурлар болот. Бирок айтыбатпаймбы, мен өлүм, өксүк, күйүт жөнүндө ооз ачкым жок. Өзгөчө, асыл агабыз Айдарбек уулу туурасында. Ага коюлган «айып» акыры айгине, адилеттик дегендин көзүнө топурак чачып чыгарылган өкүм ойго келчү нерсеби деги. Адатта, мындай учурда баарын жаңкы тагдырга сала беребиз. Тагдыр өзүнөн өзү жаралмакпы. Иши кылып, эс-акылың ээн-жайкын жел кайыкка айланып, кайда, эмнеге деген соболго жарытылуу жооп таба албай отурасың да каласың, оозуңан Аллаң түшүп. Өңгөнү коёлу, анан бүт өмүрүн, ой-максатын, эл-жери, жаңы турмуш үчүн башын сайган адамга ушундай «мамиле» жасоо, кандай десем... кайбардык да.

Айла жок. Й-е, тагдыр дейт экенбиз. Тагдыры кыйын болду айкөл агабыздын. Бар бүткөн дил, аракетин жумшап, жамы журт үчүн жасаган жакшылыгы жасалма, жалганга айланып, жайында башталган жалаа коңур күздө «так, даана далилденип», СССР Жогорку Сотунун барманы менен атууга кетти. Канча жыл Чоң-Таштын туура тушундагы казынды жарда жаткан жасаты өзү менен бир жагдайда жан кыйган акыреттик жолдошторундай эле аты ыйык Ата-Бейитке коюлду. «Коюлду...» Оңой э, айтууга. Жөнөкөй, кыска. А чынында бу өзүнчө эле бир тарых да. Армандуу адам тарыхы.

Арман Азезилдин из кубары белем. Дагы, жамандыкты жамандык ээрчий келет дешет. Кыязы, ырас эле ошондой го. Алиги Жогорку Соттун чечими боюнча атуу менен бирге жоопкердин бүткөй мүлкү «өкмөткө» өткөрүлүп алынат. Шордуу жан а! Кичикен апа канетмек, маңдайына бүткөн кара чечекей Рафасы менен багар-көрөрү жок, бир үйдө жалгыз калат. Кээ-кээде эле алын сураган эң жакын адамдары болбосо, дээрлик эч ким катышпайт, кабар алышпайт. Ким аларга барсын, «эл душманы, эл душманынын бүлөсү» деген...

Кайда карабагын, көзгө комсоо тосмо коргон, ың-жыңы чыкпаган керендик. Эмне, эми өмүр дегени ушу кадеми каткан капаста жүрүп өтөбү? Жо-ок! Акыр-соңу акыйкаттык да келер. Ага чейин адам, пенде катары Алланын буюрган насибин татып, өлбөстүн күнүн көрө жатар да. Кимге бармак, кимге датын айтмак. Же анын арыз-муңун угар, канат алдына калкалаар бирөө-жарымы болсо экен. Өздөрү өздөрүнчө чечишти. Рафа Москвага, окууга кетти. Антпесе... Анын, Рафа Айдарбекованын таржымалы боюнча сөз өзүнчө. А Кичикен апа... Атагы Ала-Тоо аймагына таанымал алган жары Иманалы, өлүмү табышмак, тун кызы Токтобүбү, те алыска кан күйгөн Ата Мекендик согушка кетип, мына эми-эми гана кайрылып келген Рафасынын азабын тартып жүрүп, ошо согуш бүткөндөн аялдабай дүйнө салды. Боор, тууган деген кандай, «барыга» көз жумуп, Тилеп уулу Жүзүмаалы баш болгон агайин-туугандары сөөгүн айылга алып келишип, балалыгы өткөн Байгелдинин Бөксөсүнө коюшту.

Ооба, аныгы акыйкаттык бар экен. Акыры Айдарбеков Иманалы СССР Жогорку Сотунун бүтүмү менен 1958-жылы толук акталды.

Айдарбеков Иманалы! Баятан а киши туурасында азыноолак кеп салып, өзүн көрбөсөк, сөзүн укпасак да, жөнөкөй, ошол эле учурда эң кымбат, мазмуну эзел эскерүүлөрдү козгоп жатабыз. Эскерүү... Бу эскерүүлөр менен биз Иманалы агабыздын толук бейнесин; өңү-түсү, ички дил дүйнөсүн өзүнө төп келим кылып бере алдыкпы? Ай, ким билет. Мына сүрөтүн, бет алдынан тартылган, эскилигинен оңуп бүткөн сүрөтүн караңыз. Билбейм, чамасы ушу эң акыркы элеси го. Маанайы өчкөн. Ойлуу. Андан ал: «Туура, туура. Так ошондой болгон...» – деген ырастоо, бир жагынан «жо-ок, жана берки айткандарыңыз жазгырым сөз, жалган дебаткан» сыяктуу. Аны сезип, мен өзүмдөн өзүм мөжүрөп, лам катпай олтуруп калам чекемди мыкчып: – Йа... Ырас эле уккан «уламыш», окугандарымды аяр карабай, калпыстык кылып койдумбу, ыя?..

Иманалы Айдарбеков Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн баш башатында турган, азыркыча айтканда, мыйзам чыгаруучу, ошондой эле аткаруу бийлигинин биринчи жетекчиси катары тарыхыбызда калчу зоболосу зор, улуу адам. Арадан канча жылдар өтсө да анын

айткан акыл-насаат, өрнөгү унутулган эмес. Эсте жүргөн. Анын жаркын элеси эч качан өчпөйт, түбөлүк асманыбызда тура берет жамалы жанып.

Өткөндөгү адилетсиздик өзү менен. Акыры келип ага айчы-кайчы нокот коюлду. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши Айдарбеков Иманалынын ысымын келечек муунга калтыруу максатында өзүнчө Токтом кабыл алган. Анын негизинде Кыргыз Өкмөтү тарабынан бир катар ачык, так иш-чаралар каралган. Бүтүм чыгарылган. Аны кайталап олтуруунун кажаты жоктур. Эми мурдагы бийликтердин жолоюна түшпөй, азыркы жетекчилик аларды өз учурунда жүзөгө ашырса болгону.

Жумакадыр КАРАМОЛДОЕВ

1955-жылы Ысык-Көл районунун Корумду айылында туулган. Кыргыз улуттук университетин аяктаган, географ. Москвадагы М.В.Ломоносов атындагы университетте кандидаттык диссертациясын жактап гидрология, суу ресурстары жана гидрохимия адистигине ээ болгон.

УИАда илимий кызматкер, «Бийик тоолуу Тянь-Шань физико-географиялык станциясынын» директору, Суу чарба департаментинин суу ресурстары башкармасынын жетекчиси болгон.

К.Скрябин атындагы агрардык университетте, Ж.Баласагын атындагы улуттук университетте профессор, кафедра башчысы болуп эмгектенген. Эл агартуунун отличниги. Учурда Борбордук Азиялык жерди изилдөө институтунун климат, суу жана экология бөлүмүн жетектейт.

Илимий-практикалык багыттагы жер-суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу боюнча 70тен ашык илимий, 200гө жакын илимий-популярдуу эмгектердин ээси.

Жер сыры

ЭПОСТОРДУ ЭСКЕ АЛСАК

«Эр Төштүк»

Азыркы учурда кыргыздардын эпосторуна ар тараптуу көңүл буруу жандангандай болуп турат, ошону менен бирге эле эскиче, тар багытта сөз кылынып, аны саал-паал өзгөртө салып, олуттуу жаңылык киргизгенсип төш кагуу да өнөкөт ооруга айланып барат. Кыргызстандын илим-изилдөө багыттары көп тармактуу экенин эске алсак, тиешелүү адистер өз тармактары боюнча кыргыз эпосторун кылдат жана жоопкерчиликтүү талдап чыкса эл-жер аталыштары, табият кубулуштары ж. б. изилдөө иштери кыйла терең, илимий деңгээлге көтөрүлүү менен көркөм адабияттарда да так чагылдырылып, коомчулукту жаңылууга түртмөк эмес эле.

Козгоп жаткан сөзүм куру, супсак болуп калбоосу үчүн өз адистигим боюнча айтканда географияда, азыркы күнгө чейин эпосторду талдоодо бирден бир топонимика багытына гана (жер-суу, айыл-кыштак ж.б. аттарына) чектелген көз карашта басым жасалып келүүдө. Көпчүлүк учурда адис-географтардын аныктоолору көмүскөдө калып, изилдөөлөрдө тилчи-адабиятчылардын көз-караштары көбүрөөк орун алган. Алардын болсо азыр билгенинен, үстүрт жазып,

билбегени көп. Муну ачык эле моюндоо керек. Каарманынын мүнөзүнө, ал-ахыбалына карата табият кубулуштарын бурмалап, жалган жазуу күч алып кетти. Тескерисинче, тилчи-адабиятчылар, акын-жазуучулар илимпоз адистердин аныктамаларына таянуу менен иш кылышса туура да, анык да болмок. Өздөрү да жаңылышып, өзгөлөрдү да жаңылыш жолго салышмак эмес. Анткени эпостордо кенен алкактагы, терең маанидеги көптөгөн географиялык объектилер айтылган менен, алардын качан, кандайча, эмне себептен пайда болгон деген суроолорго жооп жокко эсе. Эгерде эпосторго ар-тармактуу изилдөө жүргүзүп, ошолордун негизинде айрым суроолорго далилдүү жооп алсак анда көптөгөн жер таануу, чек ара ж.б. мамлекеттик деңгээлдеги көйгөйлөргө да жооп алмакпыз. Ага мисал катары алгач «Эр Төштүк» эпосуна кайрылууну туура санадым. Анткени кыргыз гана эмес, дүйнөлүк да «эпостордун атасы» эсептелген «Манас» үчилтигинин мазмуну, көлөмү боюнча «бородой» чоң, зор («Эр Төштүк» эпосунда – «бурчтуктуу тоонун бородой» дегендей) болгондуктан ал кенен жана опол-тоодой аракет-ишти талап кылат. Ошондуктан алгачкы тажрыйба катары «Эр Төштүк» эпосунан баштоо туура көрүнөт. Андан соң, ошол өңүттө «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл мырза», «Жаныш-Байыш», «Кожожаш», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй» ж.б. чыгармалардын географиялык жагдайына талдоо жүргүзүү максатым бар.

Саякбай Каралаевдин Сейитказы Байкожоев басмага даярдаган «Эр Төштүк» эпосунда С.Байкожоев белгилегендей «Эр Төштүк» – байыртадан бери кыргыз элинин арасында ооздон оозго өтүп, муундан муунга жетип, кылымдарды кыдырган эпос. Анда топонимикалык объектилерден сырткары көптөгөн географиялык кенен-чонон жана далилдүү кубулуштар көркөмдөлүп айтылат.

Мисалы:

*«Кең чалкайган мунарык
Бир кең өзөн көрүнөт
Кеңирсиген кең өзөн».*

*Ала –Тоодой заңкайып,
Ак-Кулжадай маңкайып.*

«Бурчтуктуу тоонун бородой»... –

деген саптар бийиктикти, аралыкты таамай айтып турат. Эпостун илимий жактан баалуулугу ушунда. Ошондой эле географиядагы бийиктик алкактуулукту, ага жараша жаан-чачындын өзгөрүп жааганы өтө негиздүү жана так көрсөтүлөт:

*«Күндүн көзү бүлбүлдөп,
Булут басып чытылат.
Колот жерден ошондо,
Жөө тумандар агылат.
Туш-тушка түшүп мунарык,
Бөксөгө мөндүр дыбырттайт.
Бөксөнүн баары мөндүрлөйт,
Жаканын баары жамгырлайт».*

Табияттагы кубулуштарды таамай, өзгөрүүлөрүн майда-баратына чейин далилдүү, ошондо да өтө көркөм сөздөр менен айтуу дүйнөдө кыргыздын элдик чыгармаларында гана бар. Алардан жер-суулардын аталыш сырларын гана эмес, ошол замандагы, ошол аймактарда болуучу атмосфералык кубулуштарды да так билүүгө болот. Аларды азыркы абалына салыштырып, өзгөрүштөрдү байкап-билүү өзүнчө иликтеле турган «бузула элек дың» бойдон жатат.

Кыргыз Ала-Тоосунда жүргүзүлгөн көп жылдык изилдөө маалыматтарынын негизинде туруктуу эсептөөлөр жүргүзүлүп, анын ар 100 метр бийиктигинде абанын температурасы 0,6°Сга чейин төмөндөп турат, демек, бир эле маалда жааган жаан-чачын тоонун төмөн жагында жамгыр, ал эми өйдө жактарда мөндүр түрүндө түшөт. Эпостон жогоруда келтирилген саптар табигый кубулушту таамай сүрөттөп жатпайбы!

Ошол эле өңүттө сөз уласак, эпостогу төмөнкү саптар белгилүү бир аймактын эбегейсиз татаал шарттарына даана мүнөздөмө берип, төмөнкүдөй элестүү жана далилдүү айтылат:

*«Кырк куйрук жылкы чыдагыс,
Чөлгө кетип барасың,Төштүк,
Кырк күндүк кызыл чөлү бар,
Ит жүрбөс мойнок жолу бар,
Ит баспастын бели бар,
Ит ичпестин көлү бар...»*

Бул саптардагы аныктамаларга караганда бизге коңшулаш Тарим суусунун алабында жайгашкан Такла-Макан чөлү жөнүндө сөз болуп жатканын баамдоого болот. Ал чөлдөгү көлдөр туздуу келип ушугезде да «ит ичпестин көлү» деп мүнөздөлөт. «Кырк куйрук жылкы чыдагыс» климаттык татаал шарттары да дал келип жатат. Ал эми чөл жайгашкан мейкиндикти дааналап көрсөтүү үчүн «Кырк күндүк кызыл чөлү бар» деп айтылып жатат. Азыркы маалыматтарга таянсак, Такла-Макан чөлү Тянь-Шандын түштүгүндө Тарим ойдуңун

ээлейт. Ал чөлдүн узундугу 1500 чакырым, кеңдиги 650 чакырым, жалпы аянты 300 000 чакырымга жакын. Жаратылыш шарттары өтө татаал. Жылдык температура +35°Сдан төмөн түшпөйт. Такла-Макан (Мекен болсо керек) чөлүн жергиликтүү элдер байыртан ушул кезге чейин «Тозоктун чөлү» деп аташат. Мунун бардыгы эпосто айтылган аныктамалар менен дал келишип жатпайбы! Демек, Төштүк аты так айтылбаган менен азыркы Такла-Макан чөлүн беттеп баратканы анык.

20-кылымдын башында эле бул аймакта 20дан ашык суу ага турган. Азыркы учурда анда болгону үч эле суу (Хотан, Жаркент, Ак-Суу) калган. Окумуштуулардын маалыматы боюнча аймактагы суулар жердин алдында сакталган, анын көлөмү Янцзы дарыясынын жылдык агымынан сегиз эсе көптүк кылат экен! Такла-Макан чөлүнүн аталуу мааниси азыркыга чейин сыр бойдон калууда.

Ал эми «Эр Төштүк» эпосунда:

*«Тасмадай бели ийилип
Эликтен бетер түйүлүп...» –*

деген саптарда Тасма бөксө тоосу жөнүндө сөз болуп тургандай. Ал Жыргалаң жана Түп өрөөндөрүн ортодо бөлүп турат. Ошондон улам Кыргызстандагы көптөгөн, тасма сымал, анча чоң эмес суу бөлгүчтөргө «тасма» деген атты термин катары сунуш кылар элек. Жалпысынан алганда эпостогу окуялар 1–1,5 миң чарчы км келген кеңири мейкиндикти ээлеп, ар кандай табигый кубулуштарды камтыйт. Эпосто табигый кубулуштарга көп токтолбой көбүнчө социалдык абалга, мамилелерге (ата-бала, эне-кыз, ага-ини, той-топур ж.б.у.с.) кеңири көңүл бурулган. Балким, заман талабына жараша алар кыскартылып кеткендир? Ошентсе да эпостогу табигый кубулуштарды, жер-суу аттарын талдап, аз да болсо аракет кылдык.

Келечекте эпостогу азыркы учурда колдонуудан калган, бирок маанилүү, ыңгайы келсе оозеки да, адабиятта да колдонууга мүмкүн болгон сөздөрдүн тегерегинде да сөз козгосок туура болчудай. Алардын катарында «көлүк» – күч унаа, ал эми бизге жакын казактарда «көлүк – жуугучтар» деп колдонулат. «Кутпа» – түндүк тарап, «даңгыл» – маш, адис, чебер ж. б. д. у. с. сөздөрдү кайрадан «жандандырса» түшүнүгүбүз дааналанып, тилибиз да байымак.

Сөзүбүздүн аягында, элибиздин көптөгөн илимпоз адистерин эпосторду өз адистигине ылайык, илимий багыттары боюнча талдоо жүргүзүүгө чакыра элек.

«Эр Табылды»

«Эл адабияты» сериялынын 12-томундагы (2002-ж.) Батма Кебекова жазган кириш сөздө: «Эр Табылды» – эл кыялынын чордонунда түзүлгөн эпосторунун бири» – деп берилген. Эпостогу окуялар болжолу XV–XVIII кылымдарды камтыган сыяктуу. Анда көптөгөн каармандарга мүнөздөмө берилгендиги өзүнчө сөз, алар жашаган учурдагы географиялык реалияларга (жер-суу, айылдар) да токтолбостон табигый кубулуштардын айланасында гана дараметке жараша сөз козгосок дейм.

Илимий тил менен айтканда атмосферанын тазалыгын таасын көрсөткөн саптар эпосто арбын кездешет:

«Жазгы күндөй сөгүлгөн...»

*Таң агарып сөгүлдү
Жерге жарык төгүлдү».*

Таңдын атышын мындан жөнөкөй, бирок даана айтуу мүмкүн эместей. Керемет учур дароо көз алдыга тартыла түшөт.

Ал эми жыл мезгилинде бир эле атмосфералык кубулуш ар кандай мүнөздөмөгө ээ болуп, төмөнкүдөй таасын, көркөм баяндалат.

*«Жамгыр жаап жабырап,
Мөндүр жаап дабырап,
Таң атканча басылбай,
Кардай түшүп шыбырап.
Күн ачылбай бүркөлүп,
Күцүм тартып чүмкөнүп.
Шыбыргактап басылбай,
Жылдыздын көзү ачылбай.
Күңүрт жаап туманда,
Күн жаркылдап турганда.
Күндү катуу жайладым,
Күз булутун байладым.
Борошолоп шыбыргак,
Жаап турат басылбай».*

Мында жамгыр, мөндүр бара-бара кар аралаш жаанга айланган кубулуш өтө так мүнөзгө ээ. Аталган атмосфералык кубулуштун өзгөрмөлүүлүгүн, андан кийинки туруктуулугун ынанымдуу көрүүгө болот.

Эпосто атмосфералык кубулуштардан сырткары окуя өтүп жаткан мейкиндикте көптөгөн гидронимдер (суу, көл, саз, мөңгү д.у.с.) кездешип, алардын ичинде Улуу-Суу (Нарын), Балгарт, Талды-Суу, Кар-Каман, Тешик, Көл, Талас, Кең-Суу, Текес, Барскоон, Ийри-Суу, Айгыр-Булак ж.б. Аталган гидронимдерге тийиштүү айрым мүнөздөмөлөр төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

*«Карышкыр жүрбөс мөңгүдөн,
Улуу-Сууну бойлоп,
Жылаңачтын чатында
Көк булактын башында...»*

– деп, тоодогу эң жогорку географиялык алкакта жайгашкан Улуу-Суунун башаты жөнүндө мүнөздөмө берилип жатат. Бардык эле географиялык алкактарда (шалбаа, талаа, токой ж.б.) аңчылык кылып, мекендеген жырткыч карышкырдын бир гана жашоого катаал мөңгүдө болбосу анык айтылган. Ал көп жылдык тоң алкагында (криосфера) жан-жаныбарлар тургай суукка туруштук берүүчү бир жылдык өсүмдүктөр да эч өспөйт. Эпосто жылаңач (өсүмдүк да өспөгөн) жер тууралуу сөз болууда. Демек, эң жогорку бийиктиктеги кар-мөңгүлүү алкакка жылаңач аска-тоону кошсо болот. Географиялык талдоого ылайык сөз болуп жаткан алкак Теңир-Тоого кирип, төмөнкү чеги кар сызыкчасы менен өтөт. «Кар сызыкчасы» деп 0° тан төмөн болгон чекиттерди бириктирген сызыкча айтылат.

Ал эми жазгы суунун ташкындоосу эпосто Балгарт суусунун агымынын негизинде төмөнкүдөй мүнөздө берилген.

*«Балгарттын суусу кириптир,
башынан кыян жүрүптүр,
Күн ачылып жаркырап,
күнгөйгө ысык тийиптир.
Кар бузулуп, суу болуп,
карарып дайра буу болуп...»*

Чыгармада таамай көрсөтүлгөндөй, күн жердин күнгөй тарабына алгач тийип, кар эрип, жамгыр жаагандын натыйжасында кыян жүрүп, капталдарда калыптанган суу агымы текши агып, ар кандай түрдөгү, түстөгү шилендилерди (негизинен, бош топурак, чопо ж.б.) агызып жөнөйт. Ал шилендилерди бир нукка агызып түшүп, дарыянын түсү ошого жараша түстө болот. Ал эми «Карарып дайра буу болуп...» деген мезгилде жазгы атмосферанын жана суунун температурасынын айырмасы анык сүрөттөлгөн.

Агын суунун айрым мүнөздөмөлөрү Кара-Каман суусунун мисалында төмөнкүдөй берилген: «Кара-Каман кандуу суу. Кан жытанып күңгүрөнүп, кулдурттап сүйлөгөнсүп, чети шуулдап күчөп жатат. Тегеренип кырданып, Күркүрөгөн чоң дайра». Мында баарыга белгилүү Таластагы Күркүрөө, Баркырак сууларынын өзгөчөлүктөрү элестелет. Аталган дайралар тоодон төмөн, түздүктү карай өтө чоң ылдамдыкта агып түшүп, ар кандай көлөмдөгү таштарды агызып, алар бири-бирине урунуп, түрдүү доошторду чыгарышат. Ага мисал: мындан кырк жылдай мурда Талас облусунун Шекер, Арчагул айылдарына жакын жайгашып, арыктардын четин чаап талаа иштеринде жүргөнүбүздө Күркүрөө суусунун кеч күүгүмдөгү кирген учурунда айтылган кубулушка далай күбө болгонбуз. Эпостогу:

*«Кайра күчөп чоң дайра,
Кечинде кирди шар агып...» –*

деген саптар биздин оюбузча, кызыктуу кубулуш өтө даана айтылган. Себеби бийик тоолуу көп жылдык тоң мөңгү жана кардын эрүүсүнүн натыйжасында суунун ташкындоосу күүгүм маалына туш келип, түн ортосунан кийин тартылат. Ошол учур эпосто так айтылып жатат. Азыркы учурда көптөгөн окумуштуулар эпостордо айтылган кубулуштарды изилдеп, климаттын мезгилдик кийинки өтө өзгөрүүлөрүн байланыштырууда. Эпостогу баш каармандар Табылды менен Элдияр досу Таластын суусун бойлоп, Шумкар-Ташты ашып, Үч-Кошойду басып, Ала-Бел – Өтмөктү ашып, Суусамыр, Соң-Көлдү басып, Кең-Нарынга барып калды деп кыйла географиялык аттар айтылып жатат. Бул Табылдынын Таластагы дубанадан дарыланып, кайра кайткан жол-сапары.

Табылды Нарындын башы болгон Кара-Ташта жалгыз жатып калган. Анын Кара-Суунун боюнда, калың токойдун четинде дарыланган учуру төмөнкүдөй белгиленет:

*«Нарындын башы Кара-Таш,
Касиеттүү жер эле...
Мазардын Кара-Суусуна
Жаралуу бутту малалык...»*

Кара-Суулар жердин астынан чыккан суулардан куралып, жер алдындагы тоо тектер аркылуу сыгылып өтүп, өзү менен кошо көптөгөн микроэлементтерди алып чыгат. Айрым учурларда алар ден соолукка жагымдуу, дарылык касиети бар сууларга айланып, айрым ооруларды айыктырууга даба болот. Маселен, Үгүт, Арашан,

Кара-Шоро, Көк-Жаңгак, Ысык-Ата, Жууку, Гүлчө ж.б. көптөгөн суулар азыркы тапта дарылануу тармагында пайдаланылат. Мында жер аталышына жараша ал аймактын сууларынын касиет-сырлары да анык айтылууда.

Көптөгөн чыгармаларда Кара-Суу деп кыргыздар жердин атынан (кара) чыккан булактардан куралган сууларды айтышат. Алар тоолордун этектеринде кездешип, жай агып жылдык, суткалык термелүүсү анча чоң эмес, тунук болушат. Ал эми белгилүү Кара-Дарыя айтылган суулардан көлөмү боюнча айырмаланып, ар кандай шилендилерден куралып агат. «Кара» сөзү бул жерде «чөл» маанисинде, ошондой эле дарыя кара кочкул шилендилерден турганы мүнөздөлөт.

Эпосто көптөгөн географиялык объектилер келтирилген, алар негизинен азыркы учурда деле белгилүү координаталарга ээ болгондуктан, аларга бу жолу токтолгон жокпуз.

Аталган эпосто учурдагы эң көйгөйлүү экология багытында да кызыктуу маалыматтар таамай берилгендиктен кеңири мисал келтирүү туура көрүндү.

Атка минип эки дос (Табылды менен Элдияр – авт.):

*«Токойго кирди жол салып,
Чытырман калың бадалды,
Аралап кирди аларды,
Бир баласын ээрчиткен,
Көрдү булар маралды.
Марал кылбайт залалды.
Балалуу марал турбайбы,
Аны атса куда урбайбы,
Жетим калса баласы,
Темселеп куурап калбайбы,
Элеңдеп куурап калбайбы.
Элеңдеп жалгыз жүргөндө,
Жырткычтар аны албайбы.
Ардактаган жалгызы,
Атадан жетим калбайбы...»*

Бул саптардагы айлана-чөйрөгө аёо мамиле кылуу маанисин кеңири калкка, өзгөчө жаш муундарга үлгү катары таркатуу учур талабы болуп туру. Аларда терең ой, маңыз камтылган.

Эр Табылды өзү жүргөн жерлерин, табиятын элине минтип айтат:

«Катаган сенин элиңден,
 Кабар айткан жериңден.
 Ата-мурас коңушуң,
 Аркада Нарын жериңден,
 Адырдын чөбү суюлган,
 Аркарың төштөн куюлган,
 Аскасынын башынан,
 Аюунун үңү угалган,
 Будурдун чөбү суюлган,
 Бугусу төштөн куюлган,
 Улуу тоонун башынан,
 Улардын үңү угулган.
 Зоосунда теке даңкайган,
 Тоолору көркөм заңкайган,
 Төрүндө төлдөп аюусу,
 Төбө чачы саксайган.
 Чыбырын түлкү жойлогон,
 Чычканын терип тойлогон.
 Илбирс, жолборс, жез тумшук,
 Изин куушуп ойногон.
 Балыгы аттай туйлаган,
 Бадалдан элик чураган,
 Байкап турса Ала-Тоо,
 Бар илбесин чубаган.
 Жөргөмүшү сеңселген,
 Төө куйругу теңселген,
 Төшүнөн кийик атышып,
 Мергенчиси белсенген.
 Кара шибер тулаңы,
 Короосунда тепселген.
 Коктуда коён секирген,
 Коңулда чөөсү эчкирген,
 Корумда суусар, сүлөөсүн,
 Коңулда мадыл керилген.
 Аңын уулап атууга,
 Андагы мерген эринген.
 Суулары агып кашкайып,
 Жайлоодо талаа тастайып,
 Тунук булак, салкын төр,
 Төш-төшүнөн кошулуп,
 Өзөңгө куюп башталып,
 Көлүндө куулар жаркылдап,

Түрдүчү куштар чаркылдап,
 Төө боздогон немедей,
 Толкуса көлү шаркырап,
 Каздары учуп каркылдап,
 Аңыры учуп аңкылдап,
 Шабырга жылкы жайылып,
 Шамалдап, оттоп, салкындап,
 Сазында уйлар жатчы эле,
 Сайгак көрбөй балкылдап,
 Тоолуу токой карагай,
 Турасыңбы калың эл,
 Тууган жерди самабай».

Бул керемет саптардан улам Улуу-Суунун башы Кумтөрдү, Нарындын аймагын, Орто-Нарынды, Соң-Көлдү, Кара-Кечени ж.б. жерлерди кийинки мезгилде кыйла эле бузганыбыз белгилүү, бирок ошого карабастан колдогу табигый байлыктарыбызды сактап калууга али да кеч эмес дегим келет. «Эсибиз барда этегибизди жапкан оң». Айлана-чөйрөнү, жаратылышты коргоону, аларга аяр мамиле кылууну көптөгөн эпосторубуз жана аларды чечмелөө, туюнтуу аркылуу жаштарга, жалпы эле элибизге жеткирүү зарылчылыгы бүгүн келип жетти, эртең кеч болуп кала турган чекке келди.

Адаттагыдай эле сөзүбүздүн акырында эпосто кезиккен, бирок учурда колдонуудан калып калган сөздөрдү келтире кетелик: *дабан* – ашуу; *жапсарлуу жер* – оңой менен көрүнбөс, буйтка жер; *кантемир огу* – чагылгандан түшкөн таш; *куба төбөл* – башы да, аягы да эмес, орточо.

(Уландысы бар)

Согуш Жаңырыгы

АПААТТАН КАЙТПАГАН АТАМ, АРМАНДУУ АПАМ

Редакциябызга кат келиптир. Күн алыс келчү көптүн бириндей көрүнгөн менен ал каттын маани-маңызы өзгөчө экен. Жетимиш жылдай мурда өткөн кандуу согуш, кыйылган өмүр, азалуу жесир, өксүгөн жетим балалык, кылым таяп баратса да эскирбеген өткөндү күнү бүгүнкүдөй эскерүү... Ошол, апааттуу жылдардын жаңырыгы толгон катты, маркум атасынын ыркаты менен армандуу апасынын ырын жарыялабай коё албадык. Баарыга сабак болору турулуу. Анда кеп кезеги Ата Мекендик согушта жарык дүйнөгө келип, бүгүн байбиче курагын жашап жаткан Жумабүбү эженин катында болсун.

«Алтыным атамдын элесин элестете да албаймын. Келишимдүү, бакыраң көз адам экен, сүрөтү гана бар. Атам өз өтүнүчү менен Улуу Ата Мекендик согушка кеткен боюнча кайрылып келбей калат. Агезде мен бир жаш сегиз айда гана экемин. Кантип эсимде калсын. Опентсе да ошол сүрөт апам экөөбүзгө чоң караан болуп, дем берип келди. Азыр да...

Атам Кочкор районунун Кызыл-Дөбө айылынан экен. Ошогездеги турмуштун оош-кыйышынан улам чоң атам менен чоң энем Кемин районунун Боролдой айылына келип, байралып калышат. Көп өтпөй атасынан, апасынан айрылып атам томолой жетим калат. Али балтыр эти ката элек анын эч кароосуз калганын уккан Садык деген кочкорлук тууганыбыз Боролдойго келип, атамды Фрунзеге (азыркы Бишкек) алып барып балдар интернатына өткөзүп кетет. Тирикарак болсо керек, атам интернатты бүтүргөн соң бухгалтерлик курсту да аяктап, Чоң-Кеминдеги Тар-Суу айылына барып иштеп, апама үйлөнөт.

Бир аз өткөн соң атам Боролдойдогу райзоого бухгалтер болуп орношот. Андан айтылуу ГОСПЛАНга бухгалтер болуп иштеп, даярдоо курсунан окуп, Алай райондук аткаруу комитетинин экинчи секретары болот. Аңгыча фашисттик Германия кол салып, Ата Мекенимди

коргоймун деген атам өзү суранып жатып кан майданга кетип, ошол бойдон кайтпай калат.

Согушка кетээринде атам апама, күндүн жылуусунда ага-туугандарга жетип алгыла, бул жерде жалгыз кыйын болот, баш аман болсо оокат табылат, эч нерсе алба, оорчулук тартып каласың деп, поездге түшүп жатканында:

– Күкүш, мени кечирип кой, Ата Меке-нимди коргоймун деп өзүм суранып кеттим. Сени каргадай балаң менен Алайга таштап баратамын, экөөңдүн убалың менин мойнумда. Эптеп элге жетип алгыла, аман-эсен кайрылып келсем кайда болсоңор да силерди издеп-таап аламын, – деп, кош айтышкан экен. Байкуш апам: «Ошондо он тогузга да толо элек элем» – деп ыйлап, муңканып калар эле.

Кийин, согуш бүткөндө атамды күтүп, апам экөөбүз кайра Алайга келип, Гүлчөдө 1953-жылга чейин жашап калдык. Атам келбеди.

1952-жылдын жазы эле, мен бешинчи класста окуп жаткामын, апамдын жумушунан экөөбүз ээрчишип келе жатып эле капасынан бир тамдын боорунан «Военкомат» деген жазууну көрүп калдым. Эсима кайдан келе калды билбейм, апаман:

– Атам согушка ушул жерден кетти беле? – деп сурап жибердим. Апам: «Ооба» – деди, суз гана. – Анда кирип, атамды сурап көрбөйлүбү, – десем апам мейли деди да, мени кире беришке калтырып өзү ичкери кирип кетти. Бир топтон кийин ал кайра чыгып: «Арыз жазгын дешти, жазып бердим, эми үйгө кетелик, жүрү» – деп ээрчитип жөнөдү.

Ошондон туура 21 күн өткөндөн кийин баягы военкоматка чакырык келди. Апам экөөбүз бардык. Апам баягыдай кирип кетти да, бир топтон кийин капалуу чыгып: «Жүрү, кеттик» – деди. Үйүбүзгө келээри менен: «Эми папаң (атамды папа дечүмүн) келбейт экен, папаңдан ажырапшыз» – деди да көпкө чейин сыздап ыйлады. Мен да ыйладым.

Ошогезде коргоо министри Булганин деген болучу, ошонун өзүнөн жооп деп апама окуп беришиптир. Ал кагазды көргөн жокмун, апам да аны сурап албаптыр, мен акылы токтой элек кичине, апам болсо тирүү деп ишенип, күтүп жүргөн күйөөсүн өлдү дегенди угуп, эсин жоготуп койсо керек.

Апамдын айтуусунда атам Харьков шаарынын алдындагы катуу согушта курман болгон, наамы лейтенант экен. Сураштырсак «Кыргыз ССРи. Фрунзе облусунун Кемин районундагы Боролдой селосунун 1-май көчөсүнүн 63-үйүндө жашоочу Бакирова Жумабүбү Муслимовна деген кызы бар экен, ага 280 сом пособие төлөнөт» де-

Муслим БАКИРОВ

ген жооп алганбыз. Болгону ушул.

Кошумча: Апам атамды күтүп, Алайга баратканында Кара-Суунун темир жол вокзалында билет алайын деп бейтааныш аялга: «Карай туруңузчу» – деп чемоданын калтырып коёт. Кассага барып, кезек күтүп, билетин алып келсе аял да, чемоданы да жок. Издеп таппайт. «Аңгыча поезд

Гүлкан апа

жүрүп, турган турпатым менен поездге түшүп, Алайга барган элем» – деп апам кейип калучу. Кийим-кечелерине кейибестен: «Ар бир каты сайын ыр жазчу эле» – деп, атамдын чемодан менен жоголгон каттарына катуу капалана турган. Атамдын аты – Муслим, апамдын аты – Гүлкан, атам дайыма Күкүш дечү экен».

Ошол, ыр менен жазылган каттан бири тиркелген экен. Ал, Муслимдин – жоокер атасынын өмүрлүк жарына кандуу согуштан жазган каты. Ошол кезде эл ичинде кеңири жайылган ыр түрүндө жазылган. (Эч оңдоосуз, толук келтирилди).

*«Окопто болуп турагым,
Айла жок чыдап турамын.
Таң агарып келатат,
Азыр атакага чыгамын.*

*Автомат болуп колумда,
Ар нерсе түшүп оюма.
Алайга таптап экөөңдү,
Ата Мекен коргойм – деп,
Суранып өзүм кеткемин,
Экөөңдүн убалың менин мойнумда.*

*Автоматты кучактап,
Артымды карайм кылчактап.
Душмандын огу жаңылса,
Калам го жерди кучактап.*

*Барамбы, барбай каламбы?
Баарына айтам саламды.
Бармактайдан баш кошкон,
Күкүшүм – жарым аманбы?*

*Көрөмбү, көрбөй каламбы?
Көбүнө айтам саламды.
Кайрылбай калсам кокустан,
Күкүшү, жакшы бак, жалгыз караамды.*

*Каргадай болгон каралдым,
Азыр бейкапар уктап жатат го.
Көрүшпөй калсак эгерде,
Жалгызым, атага көзүн сатат го.*

*Кара-Кыя кара шак,
Капталдап кетип баратсак.
Кайрылып барбай калсам мен,
Күкүшү, каралдымды жакшы бак.*

*Кызыл-Кыя кызыл шак,
Кыялай кетип баратсак.
Кылчайып барбай калсам мен,
Кыз да болсо бир туяк.*

*Күкүшүм сенден сураарым,
Канаттууга кактырбай,
Тумшуктууга чокутпай,
Кадырын билбес бирөөгө,
Ары жок жетим дедирбе.*

*Ок жаадырып душмандар,
Кетирет экен айлаңды.
Боз топурак астында,
Же көмүлүп каламбы,
Же жаркырап бир күнү
Жеңиш менен барамбы...*

*Эми кайыр, эми кош,
Жалгызымды жетелеп,
Жеңиш менен жолум тос.*

Өмүрлүк жарың Муслим».

Дагы бир баракта: «Апам ырдап калчу эле» – деп, чакан ыр жазылган экен. Аны да толук келтире кетсек козголуп жаткан кептин жүйөсү, согуш кезиндеги келиндин арманы, үч тагдырдын ачуу мезгили дароо айкын болот.

*Ай тийген тоого көчкөндө,
Адырдан чыгып гүл терсем.
Алганым аман сен келсең,
Алдыңдан чыгып гүл берсем.*

*Күн тийген тоого көчкөндө,
Күнгөйдөн чыгып гүл терсем.
Күйөрүм аман сен келсең,
Күлмүңдөп тосуп гүл берсем.*

*Аман-эсен келди – деп,
Жакшы кабар угамбы?
Жалгызыңды жетелеп,
Алдыңдан чуркап чыгамбы...*

**Жумабүбү
БАКИРОВА**

Сатира

АСЫЛ АПА, АРТИСТ ЭЖЕ ЖАНА «БОНИ М»

— ...Кызмат деген колдогу... таранчыбы, же чымчыкпы, айтор, учуп кетсе кур жалак каласың дейт экен го... Кызматта турганыңдан пайдаланып тезинен бир той берип албайлыкпы?! БИЯ? Качаңкыга чейин кошумчабызды кошуп жүрө беребиз. Бизден башкалардын баарысы, арты эле эки-үчтөн той берип коюшту. А биз болсок аш да, той да берелекпиз. Биз деле анча-мынча бергенибизди чогултуп албайлыкпы? БИЯ? Буга эмне дейсиң?.. Гезитинди таштачы, эми эле көрсөң да...

Абдан Жагынбаевич башын көтөрүп аялына таң кала карады.

— БИЯ?.. Эмне дейсиң?

— Элдин баары аш-той берип жатат, биз эле карап отура беребизби дейм?!

— Кудай сакта, кимдин ашын беришибиз керек?

— Мен мисалга айтып жатам. Биз эмне, той бералбайбызбы?

— Кайсыл той? Кимге той?

— Маселен, сенин элүү жылдыгың...

— Койчу, элүүдөн эбак ашпадымбы...

— Аны ким санап жүрүптүр. Же болбосо экөөбүздүн күмүш тоюбуз.

Аваз ЖОКЕЙ

(Өзаты-жөнү Жусупбеков Авазбек Жолдошбекович) 1952-жылы Талас тагы Кырк-Казык айылында туулган. Куйбышев (азыркы Орусиянын Самара шаары) шаарындагы Электротехникалык байланыш институтун 1975-жылы ийгиликтүү аяктаган. Фрунзе шаарында, Ысык-Ата, Чүй жана Кемин райондорунда, Талас шаарында байланыш тармактарында катардагы инженерден жетекчилик кызматтарга дейре эмгектенген.

Учурда «Кател» уюлдук компаниясында Талас облусу боюнча жооптуу кызматкер болуп иштейт.

1985-жылдан тартып ар кандай жанрдагы чыгармалары жарык көрүп келет. 1998-жылы «Куудул куржун» аттуу китеби жарык көргөн.

— Ооба, сенин эки күйөөдөн чыкканыңды, менин үч жолу үйлөнгөнүмдү кошсок туура элүү жыл болот! Алтын той кылбайлыкпы?

— Анын баарын ким эсептеп жүрүптүр, өзүңдөн башка? Какшык-табай, андан көрө бирдеме ойлоп таппайсыңбы. Мага караганда эки дипломдуусуң, билимдүүсүң...

— Кудай аткан немесиң го, эми жок немени кайдан табайын?

— Башыңды иштетсең боло, облустук жетекчисиң бакандай болгон. Ойлонуп көрчү... Бери апкелчи гезитиңди, жабышып калбай!

Аялы Айнаш эри Абдан Жагынбаевичтин колунан гезитти жулуп алып, жанына өзү жабыша отурду. Анан эки колдоп эринин башын укалап кирди.

— Келчи бери, мээңди бир аз жибитип берейин. Мүмкүн, бир жакшы ой кирип кеткиси бардыр...

— Мынча эмне шаштың, убагы келсе аш да... тү ата, той да беребиз.

— А эртең сени жумуштан алып салсачы?

— Таш оозуңа! Эмнеге алмак эле?

— Ким эле сага кепил боло алат? Эртең эгер дагы революция болсо биринчи губернатор кетет, анан сен кетесиң. Кызматты атаң энчилеп берген эмес да...

Абдан Жагынбаевичти аялынын айтканы муюттубу, же анын жазаган укалоосу башын айланттыбы, саамга көзүн жумду. Ансайын Айнаш да билгичтик менен эринин башын укалап жатты.

— Туура айтасың. Атам энчилеп берген эмес. Атам байкуш коммунизмге ишенип жүрүп, китептен башка дүнүйө жыйнабай о дүйнөгө кете берди. Апам болсо, кудайга шүгүр, аман-эсен...

— Эмне дедиң?... Апам аман-эсен дедиңби?.. Апабыз каякта турат?

— Дени-кардың сообу?! Каякта болмок эле, айылда жашайт да. Кичүү үкөмдүн колунда...

— Ыя? Ошондойбу? Мм-мм... Канчага келип калды апабыз?

— Та-ак!.. Мурдагы жылы сексенге чыкты го дейм...

— Мына! Мына! Таппасаң сыйпалап кал! Апабыздын тоюн бербейликпи, сексен жылдыгын, ыя?

— Кантип? Сексенден ашып кетпедиби?

— Ашса ашсын, эмнеси бар экен? Аны ким эсептеп жатыштыр?

— Биз эмнеге беришибиз керек? Берсе, тиги, айылдагы баласы берсин.

— Ой, макоо! Ой, кечирип кой, жаным. Биринчиден, ал үкөңдүн шарты болсо эбак эле той бермек. Экинчиден, балдардын улуусу сенсиң, той бергенге сенин да жүз пайызга акың бар.

— Макул, акым бар дейлик, а бирок апам болбой койсочу?

— А биз, алгач айтпайбыз да... Биздин үйгө да жашап, шаарга барып эс алып келиңиз, курортко да жиберебиз деп алдап алып келбейликпи? Анан тойдон кийин кайра айылына жеткизип коёбуз.

— Жок, болбойт!

— Кызыксың сен! Министринң деле биринчи небересин отургузуп, дүңгүрөтө той берип, депутаттардын баарын чакырбады беле! Биз да шылтоолоп эл катары той берип, анча-мынча дүнүйө жыйнап албайлыкпы?

— Эми, азырынча неберебиз жок болсо кимдикин кесип той беребиз? Меникинби?

— Койчу эми, тамашаңды. Андан көрө ардансаң боло, апаң сексенге чыкса да унчукпай койдун! Куттуктаган да жокпуз... Эми канча жашайт, ким билет? Бир жолу апаңды кубантып койсоң боло! Бир тууган апаң го...

Абдан Жагынбаевич кашка башын кашып саамга катуу ойлонду.

— Балээсиң ээ, Айнаш?! Башың катуу иштейт ушу сенин. Болуптур, качан эми?

— «Темирди кызуусунда сок» дегендей, эртең жөнөсөк, бүрсүгүнү келип калабыз. Айылга иш сапар менен баратам деп кызматтык машиненди айдат. А мен кайним менен келинге белек-бечкек даярдап алайын.

* * *

Ошентип улуу баласы Абдан Жагынбаевич Асыл апаны айылдан үйүнө алып келди. Апасы алгач көнө албай жүрдү. Акырындап аралаша баштады шаар турмушуна. Зериккенде сыртка чыгып, тегерек четтеги дүкөндөрдү кыдырып келет. Кичи райондун чакан базарына барып ошол жерде отурган пенсионер байбичелер менен да таанышып алды. Кээде алар менен кечке сүйлөшүп отурат.

Арадан апта өтпөй келини Айнаш алыстан баштады:

— Апа, келиңиз чай ичелик. Кандай эс алдыңыз?

— Жакшы, айланайын.

— Эми биздин үйгө эле жашай бериңиз. Ванна-туалеттерди колдонгонду үйрөнүп алдыңыз...

— Рахмат, айланайын.

— Быйыл сексен үчкө чыгат турбайсызбы?

— Ооба, айланайын.

— Эми улуу балаңыз чоң кызматта туруп сексен жылдыгыңызды убагында белгилебей сизге абдан уят болдук.

— Ой, айланайын, эчтеке эмес. Туулган жылды ким эле ойлоп жүрүптүр?

— Ошо да, эч ким ойлобой... Шартыбыз да жок болуп... Апа кайгырбаңыз, азыр деле кеч эмес.

— Ботом, эмне кеч эмес?

— Сиздин сексен жылдыгыңызды белгилеп коёлук деп ойлодук.

— Койгула, айланайын, анын кимге кереги бар?

— Андай дебеңиз. Душман көзүнө ырымдап коюу керек. Антпесек эл сөз кылат: «Жалгыз энесин барктай алышпайт экен» – деп. Балаңыздын да дос-душмандары бар дегендей. Сиз эч кам санабаңыз, сиз тойдун төрүндө койкоюп гана отуруп бересиз.

— Отурбай калайын, кереги жок. Мен үчүн убара болуп жүрөсүңөрбү?!

— Анын эч кандай убаракерчилиги жок.

— Кандайча убара болбойсуңар? Тойго даярданыш керек, конокторду күтүш керек. Анан үйүңөр да тар экен...

— Ой, апа, азыр той дегенди кафе-ресторандарда эле өткөрсө болот. Коноктор белгиленген убакта келип, үч-төрт саат отурушат да, батасын берип кете беришет. Шаарда ушундай оңой... Айылда го белгилүү, үйдө той беребиз деп аябай убара болуп жүдөшөт.

— Ким билет, айланайын. Силерди аяп жатпаймынбы. Оңой эле болсо өзүңөр билгиле...

Айнаш кайненесин тез эле көндүрдү. Күйөөсү болсо каякка качмак эле, Абдан Жагынбаевич каршылык кылган жок. Ошентип той күнүн белгилешип, кызуу даярдана башташты. Министр, губернатор, облжетекчилер, тууган-урук, жек-жааттар, достор, баарына бир ай мурда чакыруу кагаздары таркатылды. Жакшы кафеге сүйлөшүлдү. Анын жарым акысын берип, калганын тойдон кийин деп макулдашты. Антпесе, акча жетпей, ар кимден акча ала берип карызга белчеден батышты. Үч күн калганда Абдан Жагынбаевич мал базардан семиз бээни камазга жүктөп касапчыларга жеткизип, сойдуруп келди. Бир чейрегин үйгө калтырып, калганын кафеге жеткизди. Келбеген коноктор тойдон кийин келиши мүмкүн. Үйдө болсо Айнаш жардамчылары менен бака-шака болуп акыркы даярдыктарды жүргүзүп жатты...

Асыл апа болсо аларга жолтоо болбоюн деп базарга кетип калат да, кечке ошол жерде памперс саткан Батма аттуу байбиче менен кобурашып отурат. Дагы жакшы, пенсиясынан калган анча-мынча акчасына нан-пан алып экөө чай ичишет. Кечинде келсе үйдөгүлөр даале тыбырчылашып жүрүшөт. Асыл апа эптеп бир бурчтан орун таап, чапанын жамынып уктап калат.

Ошол той болот деген күнү да таң атпай Асыл апа базарга барып, Батма байбиченин жанында отурду.

— Бүгүн сөөктөрүмдүн баары ооруп какшап турат, ушул магниттик бороон болот окшойт, — деп Батма байбиче буттарын кармалап онтолоду.

— Бүгүн жумушка чыкпай койсоң деле болмок, — деди Асыл апаны аяп.

— Чын эле, мени ким кыйнады жумушка чык деп... Маа десе өлүп кетсин! Жүрү, кеттик үйгө мени менен, конок болуп келесиң, — деди Батма байбиче памперстерин чаар сумкеге кайра салып жатып.

Ансыз деле убакыт кенен, той кечинде башталат. Асыл апа аный деп айталбады, памперстерин салышып, автобус менен Батма байбиченикине жөнөштү.

Көп кабаттуу тамдын экинчи кабатында Батма байбиче жалгыз турат экен. Балдары бой жетип, өздөрүнчө жашайт. Кээде келип апасынын акыбалын сурап турушат. Байбиченин оокаты өзүнө жетиштүү эле.

— Анан эмне соода кылып базарда жүрөсүң? — Асыл апа таң кала сурады.

— Үйдө отуруп жадаганымдан чыккам базарга. Бул деле эрмек экен. Кечке эл арасында болуп, өзүнө окшогондор менен эрмектешип сүйлөшөт экенсиң.

— Аның да туура... — дегенсип Асыл апа башын ийкеди.

Кечке кобурашып аркы-беркини сүйлөшүп, чай ичип отуруп убакыттын өткөнүн да байкабай калышты.

— Кокуй кой, мен жылайын, балдарым издеп калышпасын. Андан көрө, жүрбөйсүңбү мени менен, тойго барып жанымда отуруп келесиң. Жалгыз өзүм койкоюп отургандан уялып турам.

— Кой, болбойт! Бул жер айыл эмес, чакырылгандар гана барышат. Ресторанда ар биринин өзүнүн орду бар дегендей... Жүр, андан көрө сени аялдамага узатып коёюн.

Экөө ээрчишип тепкичтен түшүп баратканда Батма байбиче чалынып жыгылып, ала салып кетти.

— Кокуй, бутум! Бутум ий, бутум! — деп ал туралбай бутун кучактап кыйкырып ыйлап жиберди.

— Алда кокуй күн ай! — деп Асыл апа кейип-кепчип эткээл курдашын тургузалбай айланчыктап тегерене берди.

— Сынган окшойт! Бутум кыймылдабай жатат. Догдур чакыралык... — деп Батма байбиче чөнтөгүнөн уюлкасын алып эптеп өзү «Тез жардамга» телефон чалды.

Анысы да шашпай келди. Антип-минтип Батма байбиченин бутуна шак-шак коюп, анан машинеге салып жөнөткүчө бир топ убакыт өтүп кетти. Машине кеткенден кийин гана Асыл апа эки жагын карап, кайда жүргөнүн эми эстеди. Далбастап аялдамага шаша жөнөдү.

Жетип келсе, кудай жалгап, автобус да келип калды. Шашып кирип бош орунга отуруп демин басты, эки жагын каранда, тааныган бирөө да жок. Айылда болсо тааныштардын баары келип учурашмак...

Тойдун башталаарына бир сааттай убакыт калганда Абдан Жагынбаевич апасын эстеди:

— Айнаш, апам кана? Кийинтип келип бая эле кафенин төрүнө отургузуп койбойт белең!..

— Мен эмне, ойноп жүрөмбү?! Биякта тыйын чычкандай тыбырчылап... Тырманарга да дарман жетпей жатса! Атүгүл, өзүмдү караганга да убактым жок. Машиненди жибере кой, апаң: «Качан алып кетет?» – деп үйдө отургандыр койкоюп...

Жиберген машинеси кайра тез эле келди. Шопурдан үйдө апасы жок экендигин угуп Абдан Жагынбаевич аз жерден чалкасынан кетип кала жаздады:

— Соо эмес! Каякка кетиптир? Айнаш! Айнаш дейм! Кана апам? Үйдө жок экен деп келбедиби тиги жиберген бала!

— Кандайча жок? Ии, бетим! Эми канттик? Элге эмне дейбиз? Бүгүн той экенин билип туруп кетип калганын карачы! Атайын кылды да! Ушундай болоорун билгем... Эми тойду токтотобузбу?

— Бежиребей коё турчу! Тоюң менен сенин... Андан көрө апамдын амандыгын тиле! Бас, жөнө, өзүң карап келгиниң! Бол, отур машинеге!

Айнашты машине менен жөнөтүп коюп, Абдан Жагынбаевич кафенин алдында ары-бери басып жүрдү. Демейде кечигип келчи коноктордун асты акырындап келе баштады. Аргасыздан алар менен жылмая учурашып куттуктоолорун кабыл алып жатты. Тууган-урук, жек-жааттар да убагында келишти. Баарынан кечирим сурап, коноктор толук келгенде гана кафеге киришерин түшүндүрүп айтты. Тамадага тапшырма берди. Ал да улам микрофон менен акыбалды түшүндүрүп бакылдай берди, музыкасын коюп ырдай берди...

Дагы жакшы облустук жетекчилер менен губернатор бир аз кармалабыз деп айттырып жибериптир. Коллегиясы бүтөлөк окшойт. Борбордон келаткан министр да кечигип жатты. Абдан Жагынбаевич тынчсызданып ары-бери басып жүрүп тердеп да чыкты, улам галстугун бошотуп, бет аарчысы менен желкесин, бети-башын сүртө берди...

Тээ бир оокумда айласы куруп, үмүтү үзүлөөрдө машинеси келип кафенин эшигине тыкыс токтоду. Абдан Жагынбаевич сүйүнгөнүнөн жаш балача жүгүрүп барып алдыңкы эшигин ачты. Жарашыктуу

кийинген элечектүү апаны колунан кармап машинеден түшүрүп жатып чоочуп кетти... Апанын өңү башка! Көз айнек кийген!.. Аңгыча Айнаш тиги чоочун «апанын» экинчи колунан кармап, күйөөсүнө шыбырады:

— Унчукпа! Сыр билдирбе! Апабыз табылгыча убактылуу отуруп берсин. Шашпасаң анан баарын түшүндүрөм. Мен бул эжени... «апабызды» ордуна отургузайын, сен конокторду киргизе бер, – деп тиги чоочун көз айнекчен «апаны» жетелеп кафеге кирди.

Арга жок, чыдамы кеткен коноктор кирсин деп тамадага баш ийкеди. Ошол маалда губернатор баш болгон облустук жетекчилердин машинелери да келе баштады. Сүйлөшүп алгансып министрдин машинеси да келип токтоду. Алардын алдын тосуп, кош колдоп колун кысып, кафеге киргизди. Араң турган коноктор топурашып жапырт ээрчиди.

Кафенин ичи жык толду. Атайын коюлган секиде Асыл апанын ордунда креслодо чалкалап чоочун кемпир жалгыз отурду. Бирок көпчүлүк тааныбаган соң алмашылган апаны эч ким байкаган жок. Туугандар менен тааныгандар сураса акырын бир шылтоону айтып түшүндүрүш керек эми...

Тамада какылдап өзүнүн көнүмүш ишин баштады.

Асыл апа мурда эстеп калгандай туптуура беш аялдамадан кийин автобустан түшүп, эки жагын карады. Ары басып, бери басып, тааныш имараттарды көрбөдү. – Көрсө, шашкалактап жүрүп башка автобуска отуруп алган турбайбы! – «Кудай аткырдыкы, эми кантими? Кимден сурайм? Эмне деп сурайм? Же дарегин билсемчи...» Бели ооруп чарчаганынан аялдамадагы отургучка кыйшайды. Эми эмне болот? Келини Айнаш жинденип атса керек? Ошентип ойго батып отуруп саамга үргүлөп да кетти.

— Эне, үшүп каласыз, бу жерде уктаганга да болбойт, үйүңүзгө барбайсызбы, караңгы кирип кетти, – деп бирөө ийинге акырын түрттү.

Көзүн ачса жанында бир миллийса турат.

— Ботом, туура эмес иш кылдымбы? Ыя?— Асыл апа чоочуп кетти, эки жагына элеңдеп, саамга түшүнбөй жатып анан барып эстеди. — Ии, айланайын, келгениң ырас болбодубу! Үйүмдү таппай жатам. Уулум жардам бер, эми...

— Эмне, жашаган жериңизди билбейсизби?

— Эсимде жок. Шаарда тамдардын баары эле окшош экен... Мурда айылда жашагам, анан, азыр улуу баламдыкына келгем, бир апта

болду. Облустук ишкананын жетекчиси уулум, аты Абдан, Абдан Жагынбаевич. — Асыл апа далбастап эптеп милийсага акыбалын түшүндүрдү.

— Апа, мен шашып жүрөт элем. Мейли, жүрүңүз, облмилийсага баралык.

Кудай жалгап облмилийса жакын экен. Асыл апаны кезмет бөлүмүнө тапшырды.

— Апаны көп убара кылбай тезинен үйүн таап жеткиргиле, — деп тиги милийса өктөм сүйлөп кетип калды. Саягы, ал да чоң окшойт — деп ойлоду Асыл апа.

Кезметтеги милийса балдар облжетекчи болгон соң облминистрацияга телефон чалып, Абдан Жагынбаевичтин дарегин тез эле билип алышты.

Милийсанын машинесине отургузуп, Асыл апаны үйүнө алып жөнөштү.

Сыртта көпкө күтүп ачыгып калышканбы, коноктор стол үстүндөгү болгон тамакты шапылдата шыпырып жеп-ичип жатышты. Алгач министр менен губернатор сүйлөп, андан соң калган жетекчилер төрдө отурган «Асыл апага» каалоолорун төгүп-чачып айтып жатышты. Анан, албетте, эң башкысы сүйлөгөндөрдүн ар бири колун кысып, Абдан Жагынбаевичке акча салган конверттерин бергенди унутушкан жок. Чөнтөктөр толгон сайын кымылдап, алып кет дегенсип Айнашка улам акырын белги берет. Ал болсо күйөөсүнүн жанына келип, ары карап сумкесин толтурат да, белек-бечкектер турган бөлмөдө турган сейфти ачып конверттерди улам салып коёт...

Ара-чородо каалоо айтуучулар ырдап-бийлеп жаткан убакта Айнаш төрдө элечек кийип жалгыз отурган «Асыл апага» барып акыбалын сурап турду. Бу саамда негедир «апанын» кабагы салыңкы.

— Кандай эже, курсак ток элеби?

— Баары жыргап отурушат, мен эле куурчактай болуп оозума эчтеке албай...

— Алдыңызда үстөл үстү жайнап турат го, тартынбай ала бериңиз!

— Аны айткан жокмун. Беркисинен мага деле жүз грамм бербесең, ичим ооруй баштады.

— Коюңузчу, болбойт да. Сиз деген «сексенге» чыкпадыңызбы!

— Каяктагы «сексен?» Жетимишке араң чыктым! Жок дегенде жетимиш граммдан коньяк куй эми! Үйдөн ичим ооруганда коньяктан жүз грамм ичсем басылып калчу.

— Кантип эми? Бөтөлкөнү сиздин үстөлгө койсом уят го...

— Жашырганды да билбейсиңер! Кичинекей чайнекке куй, алып келип жаныма кой!

Көргөн киши чай ичип аткан экен десин.

— Макул, эми. Бирок эже, абайласаңыз. Борбордон келген министр, губернатор баш болуп облустук жетекчилер, жек-жааттар, урматтуу кишилер отурат... Бизди уят кыла көрбөнүз.

— Эч кам санаба. Жаш эмесмин. Мен деген «Эмгек сиңирген артист» болом! Мени менен сыймыктанышыңар керек! Мен айтканды аткарбасаңар, кыйналып турам, кетем!

Арга жок, Айнаш «Асыл апанын» айтканын аткарды.

Көп өтпөй «эмгек сиңирген артисттин» көңүлү көтөрүлүп, көздөрү күлмүңдөй баштады. Элечек да бир жагына кыйшайып калыптыр. Бир аздан соң Айнашты дагы чакырып алып... чылым сурабасы:

— После коньяка мен сигарет чекчү элем...

— Кудай сакта, эже! Болбойт да... Биздин апабыз чылым чекпейт!

— Апаңар чекпесе койсун, за то мен чегем да...

— Эже, бир саат чыдап туруңуз?..

— Ээ, мейли. Бирок тамадага айтып кой, мага деле сөз берсин. Мен да эл катары сүйлөп, каалоомду айтып, ырдап берейин, бийлеп берейин... Эжең убагында Маскөөгө барып Кремлде ырдаган!

— Айланайын эже, былкылдабай эле тынч отуруп бериңиз. Ошентип сүйлөшпөдүк беле...

— Ооба, сүйлөшкөнбүз. Апаңдын ордуна отуруп берсем төрт миң сом берем дегенсиң. Мен макул болгом. Бирок жумуштун ушунчалык кыйын экендигин мен билбептирмин. Былкылдабай какайып кечке отурат экенсиң. Өзүм пенсионер болсом. Дагы төрт миң бересиң! За вредность!

— Кудайдан корксоңуз боло, эже!

— Кайсыл кудайдан? Анда, кудайдан сурап башка бирөөнү таап алгыла. Я ухожу!

— Болуптур, эже, болуптур!

— Акчаны азыр алып келесиң! А то после, тойдон кийинки тополоңдо унутуп каласыңар.

— Макул, эже! Азыр... Мына, сегиз миң сом. – Айнаш сумкесин аңтарып, конверт алып чыгып артист эженин колуна карматты.

* * *

Эки миллийса жигиттин коштоосу менен үйгө келишсе, үй жабык. Асыл апа өзүн күнөөлүү сезип, аябай кейиди:

— Аа кокуй күн, алардын баары тойдо болсо керек, мени кечке күтүп отурушат да. Ка-ап, кийинип алсам болбойт беле, элечегим да бар эле... Менин жанымда тамдын ачкычы да жок...

— Той кай жерде болмок?

— Бир кафени айтты эле. Атың өчкүр...

— Болуптур, жүрүңүз, тойго ылайыктуу кафелерди кыдырып издеп көрөлү.

Милийсанын машинесине түшүп жаткан Асыл апаны кошуналар таң кала карап турушту.

Машина жалтылдаган кызыл жарыгын жаркылдатып, «улупуңшуп» андан ары жөнөдү.

Антрактта коноктордун баары кафенин алдындагы атайын аянтта «Бони Мдин» музыкасы менен жер тытып бийлеп жатышты. Бийлебегендер чылым чегип бийлегендерди карап турушту.

Абдан Жагынбаевич менен Айнаш болсо белек-бечкек бөлмөсүндө тойго түшкөн акчаларды санап, долларын, евросун, сомдорун өзүнчө бөлүп иреттеп отурушкан. Аңгычакты тамада кирип:

— Абдан Жагынбаевич, сыртта милийсалар келди, сизди чакырып жатышат, — деди.

«Дагы эмне балекет болду?» – деп эрди-катын ээрчишип эшикке чыгышса эки милийса, ортосунда колго түшкөн коёнго окшоп башын шылкыйтып... кашайгыр десе, Асыл апа турат.

— Апа, барсыңбы?! – Апасын эми эстеген Абдан Жагынбаевичтин биринчи сөзү ушул болду.

— Эмне болду?! Деги тынччылыкпы? – Бул экинчи жана акыркы сөзү болду окшойт: тизелери бүгүлүп, башы айланып, жер көчүп бараткансыды.

— Жөн жүрбөй милийсага түшүп калган турбайбы! – Бул Айнаштын биринчи сөзү. – Кашай-гы-ыр! Артист эжеге акчасын берип койбодумбу?! – деп кыйкырды экинчи сөзүндө.

Жабалактап элдин баары карап турду: түшүнбөгөндөр оозун ачып, түшүнгөндөр оозун жаап, бүлкүлдөп күлүп... Бирок көпчүлүгү, эчтеке менен иши жок меймандар «Бони Мге» кошулуп өлө сонун бийлеп жатышты. Беттери кызарган, элечеги кыйшайган, көз айнеги тумандаган «имениница» — Артист эже алардын чок ортосунда шылкылдап, улам секирип өлө берилип бийлеп жүрдү...

ПАМИР КЫРГЫЗДАРЫНЫН СӨЗ КАЗЫНАСЫНАН

Күлгөнүң көргөнү бар, ийлаган үйүңдө өлгөнү бар.

Сынчынын сыңар пугу майрык.

Ат дарбыса эшек кошулуп дарбыйт.

*Увлу өсөрдө увлу жакшы менен жүр,
Кызы өскөндө кызы жакшы менен жүр.*

*Айран ичип кусканга күл,
Айгыр минип жыгылганга күл.*

Адамды гап бузат, арыкты сув бузат.

Эшиктин алдыдан аккан сувдун кадыры жок.

Болсоң болгудай бол, болбосоң топурактай тозуп кет.

Келинде да, кемикте да бар.

Баланы жашыдан, келинди башыдан.

Мал аягы саяк.

Мал арыгын сактасаң овзуң, мурдуң жовланат,

Адам арыгын сактаса мурдуң, боктолот.

Тама-тама көл болот.

*Бирөвдүн элиде падыша болгуча,
Өз элиңде сурамчы бол.*

Кардым үчүн ийлабайм, кадырым үчүн ийлайм.

*Эси жоктун эртеңи түгөнбөйт,
Акмактыш афтасы түгөнбөйт.*

Айда жеген ток болот, күндө жеген сук болот.

Тарынган аш таттуу болот.

Аз болсо да уз болсун.

Жалган сөз жай таппайт.

*Акылсыз алты кызың болгуча,
Азамат бир увлуң болсун.*

*Аргымак арык — эр карып,
Ал кайда жүрбөйт саргарып.*

*Өзөңдү жерге тал бүтөр,
Өлбөгөн кулга мал бүтөр.*

Жаман туугандан жакшы душман артык.

Өлсөң сөөгүң афтапка таштабайт.

*Өзүңдү жаттай сыйласаң,
Жат боюдан түңүлсүн.*

*Көтөрөм көтөрүлсө,
Көчкөндө кеч астын бербейт.*

*Атаң карыса кул алба,
Энең карыса күң алба.*

*Жаман атка жал бүтсө,
Жанына торсук байлатпайт.*

*Өлүккө ыйлаган эссиз көз,
Жаманга айткан эссиз сөз.*

Душманыңды жат деп кыйнава — сырыңды алат.

*Бир иштин агы билет, бир жигиттин багы билет.
Досуңду жат деп кыйнава — иши калат.*

Жамандын аягы сегиз, барчага тиет тегиз.

Тойдон насиба албаса да, наар кыл.

Аш оңою — атала, иш оңою — пайтава.

Өзү жоктун — көзү жок.

Жүрөктүөгө жүзү да бир, бири да бир.

Жакшы адам — наарын чачат,

Жаман адам — заарын чачат.

Молдо жерде турса да, буту үзөңгүдөн түшпөйт.

Молдого сырдаш болгончо, гарыпка муңдаш бол.

Молдого сырыңды айтпа,

Колуңдан келсе чыныңды сатпа.

Кембагал элдин кеми жок, бир айыбы — малы жок.

Кыска жип жетпейт байловго,

Кембагал көчпөйт жайловго.

Омуровун таянып орок орот камбагал,

Өмүр шерик мейнетке жоро болот камбагал.

Эки бөрү бир койду жейт кан чыгарбай.

Жаманга гап урам деп

Сөзүңдү айып кылбагын.

Жакшынын атын алба

Жамандын катынын алба.

Өз атын минип жүрүп издеген бөө.

Таягым тайга жеткирер,

Тайым атка жеткирер,

Ат муратка жеткирер.

Күлүк ат алыска жүгүрөт,

Бирок бир жолу мүдүрүлөт,

Мүдүрүлгөндө да ооз-мойну үзүлөт.

Жаманда неси — бар,

Жарты таргагы бар.

Жамандын — каспаты,

Жакшынын — шарапаты.

Жакшы ниет — жарым дөөлөт.
 Жакшыны мактасаң — ашып кетет,
 Жаманды мактасаң — көөп кетет.
 Баланы жашидан башта,
 Катынды башыдан башта.
 Келин келгендегисин унутпайт.
 Эшигин көр да төргө өт,
 Энесин көр да кызын ал.
 Эсиң барда этегиңди жап.
 Жамандин — жары көп.
 Эр деп этегини кармап,
 Нар деп буйласыны карман.
 Аз кыл да, уз кыл.
 Адам адамга жетет,
 Тоо тоого жетпейт.
 Токтусуда тойбогон,
 Түртүңчүсүн койбогон.
 Жакшыны жаанда көр,
 Сулувду караңгыда көр.
 Караңгыда калтырагыча,
 Жарыкта жалтыра.
 Жаман өзүн билбейт,
 Жакшыны көзүгө илбейт.
 Бака балчыктыгын билбей,
 Жыланды ийри деген экен.
 Адамгерчилик — атаңдан улук.
 Жашыңда берсин мээнетти,
 Карыганда берсин дөөлөттү.
 Харамзанин куйругу бир тутам.
 Осурган кыз, осурваган кыздын бетин аймайт.
 Бербестин ашы бышпас.

*Тилалбасты жумшагыча,
Тына-тына өзүң бар.*

*Жамандын жары көп,
Жанга пайдасы жок.*

Көр өзүгө жар тилейт.

Атка бергис гунан бар,

Кызга бергис жуван бар.

Сөз берген, бөз бербейт.

*Акылдуу адам элдин гамыны жейт,
Акылсыз адам өзүнүн пайдасын издейт.*

*Адамга арамдык болот аттаң ай
Жакшылык болот дарман ай!*

*Эмгек кылгын эл күтсүн,
Эринчээкти жел күтсүн.*

*Калк түкүрсө көл болот,
Көл бузулса сел болот.*

*Жаман өзүңү билвейт,
Жакшыны көзүнө илвейт.*

*Эчкинин өлгүсү келсе,
Койчунун таягына сөйкөнөт.*

Жыгылган оовганга күлөт.

Акмакты бечара десем, бечара белине тевет.

*Эриңе жакканың,
Элиңе жакканың.*

*Кардым үчүн — ийлабайм,
Кадырым үчүн ийлаймин.*

*Коңушуң көр болсо,
Бир көзүң жумуп алгын.*

Эри жокко, этеги да душман.

*Кыздуу айылдын ити да жатпайт,
Кыздуу үйгө кырк ат байланат.*

*Ала чаар жыландан коркпо,
Ала адамдан корк.*

Ички иштен, ички душман жаман.

*Энеси баккан бала эстүв,
Атасы баккан бала эптүв.*

Кумдув жерде таш болбойт.

*Ата-эненин кадырын,
Балалув болгондо билесиң.*

Балта келгенче, күндө дам алат.

Жовдун тышыда болгуча ичиде бол.

Өзүңдү эр билгиче, бирөвдү шер бил.

Уругу жок жер сугарат.

*Айдаганың эки эчки,
Ышкырыгың тов жарат.*

*Орокчунун колу тынбайт,
Эшекчендин пугу тынбайт.*

Ичи тарды ит табат.

Эшегиге жараша тушову.

*Алдыңкы көч кайда барса,
Кийинки көч шондо барат.*

*Жакшы укса жашырат,
Жаман укса ашырат.*

Теңин билвеген тентек.

*Тандаган ташка
Тайгылган музга.*

Эшик алдыда аккан сувдун кадыры жок.

*Тов, товго жетпейт,
Адам, адамга жетет.*

*Жакшы менен бир жүрсөң жетесиң максатка,
Жаман менен бир жүрсөң каласың уятка.*

Көзө бир сынат.

*Мейва канча алса, шагы шончо ийилет.
Чалдыбар өзүн бай ойлойт,
Жаман өзүн тов ойлойт.*

Керектүү таштын оору жок.

Аяган чөп көзгө түшөт.

*Кызым сени айтам,
Келиним сен ук.*

*Тарыкты чымчык жейт,
Бөдөнө кылтакка калат.*

*Душман эч нерсе тапбаса,
Итиңдин куйругу каж дейт.*

*Билеги жогон бирди жыгат,
Билеселүү миңди жыгат.*

Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт.

Үйдө баатыр, жовдо жок.

*Кошчу жаанда тынат,
Койчу өлгөндө тынат.*

*Береген колум алаган,
Майлуу колум жалаган.*

Көрпөнө карап пүтүңдү сун.

*Кошунаң көр болсо,
Көзүңдү кысып жүр.*

*Бирөвнүн өзү чебер,
Бирөвнүн көзү чебер.*

Чылпагын алам деп, көзүнү ойбо.

*Бирөвнүн аты улук,
Бирөвнүн заты улук.
Бири жакшы, бири жаман ар кайда бар.*

Шамал болбосо дарактын башы кыймылдабайт.

Жаман сыйыр үйүрүнө дап коёт.

Эшек семирсе ээсин тебет.

Дөө карыпты урат, карып жолдо карап турат.

*Тишин барда таи чайна,
Тиш түшкөндө аш кайда.*

Сув аккан сайга, сув келет.

Жесир талашта, жер талашта кан төгүлөт.

*Чарвадар болсоң күңгөйлө,
Дыйкан болсоң сув бойло.*

*Арык малга сув семиз,
Күзүндө туз.*

Атаң мураб болгуча, жериң сувлуу болсун.

Дени совдун байлыгы түмөн.

Жазгы мээнет — күзгү рахат.

Кары билгенди пари билбейт.

Камбагал аштык тапса баштык таппайт.

Жаман атты жал басат, жаман кызды чач басат.

Көтөрөм көтөрүлсө көч баштайт.

*Жыгылган ооганга күлөт,
Жыртык тешикке күлөт.*

*Эчки койго сын тагат,
Куйругуга кыл тагат.*

---

*Мээнет кетпейт бечелден,
Гап кутулвайт чеченден.*

Элди гап бузат, жерди сув бузат.

Бирөвдүн өзү сувук, бирөвдүн сөзү сувук.

Бүгүнкү ачувду эртегиге кой.

Жакшыдан бөөн, жамандан жахан.

Жамандын өзү жаман, сөзү да жаман.

Жаңгалдүв жерди йам билвейт.

Жакшы аял — үй эгаси, жаман аял — жол эгаси.

Ойногондо атам күштүв,

Чындыгында апам күштүв.

Өпкө катыктыгынан каалгыйт.

Адабият Жазылыктары

Ч.Айтматовдун айкели Йозгатта

Улуу жазуучубуздун айкели (бюсту) Түркиянын Йозгат шаарында коюлду. Түркиядагы Кыргызстандын элчилигинин басма сөз кызматы билдиргендей анын ачылыш аземи ноябрь айынын башында өткөн эки элдин биринчи эл аралык жолугушуусунун алкагында өттү.

Салтанатка Түркиянын Жогорку улуттук жыйынынын (парламенти) төрагасы Джемиль Чиек, өлкөнүн премьер-министри, облгубернатору, шаардын мэри, депутаттар жана түркий элдердин мекеме жетекчилери, коомчулук катышты. Бул иш-чарага Кыргызстан тараптан Түркиядагы элчибиз Эрмек Ибраимов, Ош шаарынын биринчи вице-мэри Алимжан Байгазаков, шаардын эл аралык байланыштарын өнүктүрүү жана инвестицияларды тартуу комитетинин башчысы Салкынбек Ташбаев катышты.

Ой, О.Султанов кайда?..

«Чыңгыз кайда?

Москва, Лондондо...» –

деп, Байдыкебиз жазгандай айтылуу акын агабыз Омор Султанов ноябрь айынын ортосунда Москвадагы Жазуучулар союздарынын эл аралык бирлигинин (ор.МСПС, мурдагы СССР Жазуучулар союзу) аткаруу комитетинин жыйынына бирликтин төрага орун басары катары катышып, алдыдагы иштерин талкуулап келди эле, андан үч күн өтпөй Түркиядагы «Авразия» түрк тилдүү мамлекеттердин Жазуучулар бирлигинен чакыруу келип, ал уюмдун тең төрагасы катары Астанадагы эл аралык чоң жыйынга барып, «Эгемендиктен кийинки тектеш элдердин адабияты, көйгөйлөрү жана алгы иштер» туурасында доклад окуп келди. «Карыганда берсин дөөлөттү» деген ушул турбайбы. «Кашайгыр, кайдан-жайдан таап алышат, дагы

кайсыл жагы чакырып жиберер экен, деги эс алдырбай коюшту... – деп «чарчоонун жүз биринчи ырын» ырдап жүрү. Дегени, Жаңы жыл алдында Анкарага дагы чакырык келиптир.

Ноябрдын алтысында эле эки жетиге чыккан акын агабыз эки ай мурда эле Түндүк Кипрге чейин жыйындарга барып келген болучу.

«Кечки серенада»

«Адам карыса да, акындын жүрөгү карыбайт» дегендей 70 жашка жаңы гана чыккан белгилүү котормочу, акын жана жазуучу Мырзаян Төлөмүшев «Кечки серенада» деп ырдап туру. Ага, анын жакында эле «Турар» басмасынан чыккан аты уйкаш ыр китеби жакшы далил. Анда «Кайран асыл» ырынан баштап «Көңүл ыргактары», «Арашан» арзуулары», арноолор, куттуктоолор жана албетте, котормолору бар. Көлөмү 9,5 басма табак, нускасы 500. Демек, куру кала элегибизде китепти алып калалы дегендер шашылгыла.

А.Калбаев карышкырларды улутту

Аксылык акын, жазуучу жана журналист Абдымомун Калбаев алтымыш жашына куру келбей «Карышкырлар улуганда» прозалык жыйнагы менен келди. 286 беттен турган жыйнак калемгердин кийинки мезгилде жазылган таңдалма повесть, аңгемелеринен турат.

А.Калбаев «Арча–2010» адабий сынагыбыздын жеңүүчүлөрүнөн экени окурмандарыбызга жакшы белгилүү.

Жыйнакка «Турар» басмасы демөөрчүлүк көрсөтүп, журналыбыздын активдүү автору, чыныгы күйөрманы катары колдоого алды.

Абибилла Пазылов — лауреат

Кыргызстандын искусство ишмерлеринин Ассамблеясы жылыга берилчү көркөм адабият боюнча А.Токомбаев атындагы сыйлыгын бул ирет белгилүү жазуучу жана публицист Абибилла Пазыловго ыйгарды.

Ага калемгер «Күнөөсүз жылдар» аттуу китеби үчүн татыктуу болду.

Ассамблеянын сыйлыктарын уюмдун жетекчиси, Кыргыз Эл жазуучусу, драматург Мырзабек Тойбаев тапшырды.